श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि
त्वदङ्घ्रिमग्नस्य जनस्य किन्ततः ।
स्तवे रवेरप्सु कृताप्लवैः कृते
न मुद्वती जातु भवेत् कुमुद्वती ॥ १४७ ॥
कथासु शिष्येवरमद्य न म्रिये
ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।

मयवाणायेन तादृशः स मनोभूः तैस्त्वया दत्तैः शरैर्मां हन्तु मारयतु कामस्य बाणाः पुष्पमयत्वात् मां केवलं पीडयन्ति नतु झटिति मारयितुं शक्नुवन्ति तव बाणास्तु लौहमयत्वात् झटिति मारयितुं शक्नुवन्ति तस्मात् तान् कामाय देहि स मां तैर्झटिति मारयत्वित्यर्थः । झटिति मरणे तव को लाभ इत्याह त्वदेकचित्ता तन्मात्रचितवृत्तिरहं तच्छरपीडनात् असुन् प्राणान् विमुञ्चती त्यजन्ती सती त्वमेव भूत्वा तं मनोभुवं तृणवत् अनायासेन जयानि त्वयाहि सौन्दर्यादिना कामो जितएव अहमपि मरणानन्तरं त्वं भूत्वा तं जेष्यामीत्यर्थः । 'मरणे यादृशी जन्तोर्भावना यस्य जायते । तादृशं लभते जन्म स भूयोहि स्वकर्मभिः' इति वचनात् 'यं यं वापि स्मरन् भावम्' इत्यादिवचनाच्च त्वदेकचित्तायाः मम मरणोत्तरं त्वद्रूपप्राप्तिरिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु देवा वेदैरपि प्रशंस्यन्ते तत् कथं तान् परित्यज्य मदनुरक्ता भवसीत्याशङ्क्याह । श्रुतिरिति । श्रुतिर्वेदोयदि सुराणां देवानां गुणगायनी गुणवर्णनपरा भवति ततस्तेन त्वदङ्घ्रिमग्नस्य तव चरणपरायणस्य त्वय्येवानुरक्तस्येत्यर्थः मल्लक्षणस्य जनस्य किं अपितु न किमपि । अत्रार्थान्तरमुपन्यस्यति अप्सु जले कृताप्लवैः कृतावगाहनैर्ब्राह्मणादिभिः रवेः सूर्यस्य स्तवे कृते सति जातु कदाचिदपि कुमुद्वती चन्द्रानुरक्ता कुमुदिनी मुद्वती हर्षवती सूर्यविषये अनुरागिणी न भवेत् तद्वदहमपीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

कथास्विति । अद्याहं कथासु शिष्ये कथावशेषीभवामि म्रिये इत्यर्थः एतद्वरं मनागिष्टं न पुनर्म्रियेे तिष्ठामि न जीवामि मरणप्रार्थनं कथमित्याह

त्वदर्थमुक्तासुतयाशु नाथ मां
प्रतीहि जीवाभ्यधिक त्वदेकिकां ॥ १४८ ॥

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भया-
द्यदर्थिसाधारणमस्मभृत्रतम् ।
न सूनवाणाशुगतोऽपि मामवन्
क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १४९ ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे
कृषामरं हामरगौरवात् स्मरम् ।

अन्यथा मरणं विना त्वं मम भावं अनुरागं नावगन्तासि न ज्ञास्यसि । तदपि कथमित्यत आह हे नाथ हे जीवाभ्यधिक प्राणाधिक आशु शीघ्रं त्वदर्थं मुक्तासुतया त्वामलब्ध्वा त्यक्तप्राणतया हेतुना मां त्वमेव एकः केवलो यस्याः तथाविधां त्वदेकशरणां प्रतीहि जानीहि प्राणाधिकं त्वामलब्ध्वा प्राणास्त्यक्ता इति लोकमुखादाकर्ण्य स्वमिमत् मदनुरागं ज्ञास्यसि तस्मान्मम मरणमेव युक्तमिति भावः । सुनाथेति दन्त्यसकारवत् पाठे शोभनोनाथः सुनाथः तत्-सम्बुद्धिः यद्वा न सुनाथोऽसुनाथस्तत्सम्बुद्धिः हे अतिकठिनेत्यर्थः प्राणापगमेन विना न जानासीत्युपालम्भात् तथा सम्बोधनं कृतं असुनाथ प्राणनाथेत्यपि व्याचक्षते ॥ १४८ ॥

महेन्द्रेति । महेन्द्रस्य हेतिर्वज्रं तस्मात् यद्भयं तस्मात् रक्षणं पालन-रूपं यत् अर्थिषु याचकेषु साधारणं स्त्रीपुरुषाविवेकेन सामान्यं अस्मभृतां शूराणां व्रतं नियमः हे सूनवाणस्य कामस्य आशुगतः पुष्पमयशरादपि मां न अवन् रक्षन् नल अवकीर्णिनः क्षतव्रतस्य तव तद्व्रतं उच्चैरतिशयेन क्षतं नष्टं शूरा हि वज्रादपि शरणागतस्य रक्षणरूपव्रतं पालयितुं यतन्ते त्वन्तु शूरोऽपि पुष्पमयवाणादपि शरणागताया मम रक्षणं न करोषीति तव शूर-व्रतमतिशयेन नष्टमित्यर्थः । 'अवकीर्णी क्षतव्रतः' इत्यमरः ॥ १४९ ॥

तवेति । हे नल अस्मि अहं तव त्वदीयैव हा खेदे त्वन्तु मां घातुक-

अवेहि चाण्डालमनङ्गमङ्ग तं
स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः ॥ १५० ॥
लघौ लघावेव पुरः परे बुधै-
र्विधेयमुत्तेजनमात्मतेजसः ।
तृणे तृणेढि ज्वलनः खलु ज्वलन्
क्रमात् करीषद्रुमकाण्डमण्डलम् ॥ १५१ ॥
सुरापराधस्तव वा कियानयं
स्वयंवरायामनुकम्प्रता मयि ।

मपघ्नन्तमपि स्मरं कामं अमरगौरवात् देवोऽयमिति गौरवात् अथच अविनाश्योऽयमिति गौरवात् उपेक्षसे त्यजसि न मारयसि। तस्मिन्नमरगौरवं न कर्त्तव्यमित्याह किम्भूतं यतोऽपगतामरं कुत्सितदेवं अथच भगवता शिवेन दग्धत्वात् अमरत्वशून्यं किन्तु अङ्ग हे नल तं अनङ्गं चण्डालमेव अवेहि जानीहि हि यस्मात् सोऽनङ्गः स्वस्य काण्डाः पुष्पमयाः वाणास्तान् करोतीति तादृशस्य मधोर्वसन्तस्य सखा मित्रम्, चण्डाल एव काण्डकारो भवतीति वसन्तश्चाण्डालस्तत्संसर्गित्वात् कामोऽपि चाण्डाल इत्यर्थः तस्मात् अमरगौरवात् तस्मिन्नुपेक्षा तव नोचितेति भावः ॥ १५० ॥

ननु लघुत्वात् तमुपेक्षे नतु गौरवादित्याशङ्क्याह । लघाविति । बुधैः पण्डितैः लघौ अल्पे अल्पएव परे शत्रौ पुरः प्रथमं आत्मतेजसः निज-प्रतापस्य उत्तेजनं संधुक्षणं विधेयं कर्त्तव्यं अल्पतरशत्रुजयाभ्यासेन हि महान् शत्रुर्जीयते तस्मादल्पमात्रोऽपि शत्रुः सर्व्वथा नोपेक्षणीय इति भावः। खलु यस्मात् ज्वलनोवह्निः तृणे निःसारे दारुणि प्रथमं ज्वलन् सन् क्रमात् करीषाणां शुष्कगोमयचूर्णानां द्रुमकाण्डानां वृक्षस्कन्धानाञ्च मण्डलं राशिं तृणेढि दहति। तेजस्विनामवधिर्वह्निरपि प्रथमं निःसारं दग्ध्वा पुष्टतरोभूत्वा महान्तं दहति तद्वत् त्वमपि अल्पमपि कामं विनाशयेति भावः ॥ १५१ ॥

अथ नवेन देवापराधमाशङ्क्य यद्विलपितं तदपनयन्त्याह । सुरेति ।

गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणा-
दिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥ १५२ ॥
व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं
प्रसाद्य तानेव मया वरिष्यसे ।
न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्दया
न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा ॥ १५३ ॥
इतीयमालेख्यगतेऽपि वीचिते
त्वयि स्मरव्रीडसमस्ययाऽनया ।

वा सम्भावनायां स्वयंवरायां स्वयमात्मबुद्ध्यैव वृणुते इति तादृश्यामपि तव या अनुकम्पता स्वीकाररूपा दयालुता अयमेतल्लक्षणस्तव सुरेषु इन्द्रादिषु अपराधः कियान् अपितु अतीवाल्पोऽयमपराध इत्यर्थः । यतोमखेषु यज्ञेषु तर्पणात् तृप्तेर्हेतोः देवा इन्द्रादयस्ते तव मुखलज्जया इदं कथमियमस्मदा-काङ्क्षिता त्वया स्वीकृतेत्येवंरूपं गिरापि का शङ्का दूरे वाचापि न वक्ष्यन्ति न कथयिष्यन्ति । अन्योऽपि बहूपकारिणं अपराधयुक्तमपि मुखलज्जया किमपि न कथयति अहं तावत् स्वयमेव त्वां वृणे देवाश्च यज्ञे हविर्भोजनेन तव वशगास्तत्कथमलीकापराधशङ्केत्यर्थः ॥ १५२ ॥

व्रजन्त्विति । वरमिति मनागङ्गीकारे ते तेऽपि इन्द्रादयोदेवा वरं स्वयं-वरं व्रजन्तु आगच्छन्तु, तेन किमित्यत आह मया तान् देवानेव प्रसाद्य प्रसन्नीकृत्य त्वं वरिष्यसे । ननु त्वद्वरणार्थमागतास्त्वया चास्वीकृताः कथं प्रसन्ना भवेयुरित्याशङ्क्याह, सर्वथापि लेशेनापि तान् देवान् दया कृपा न स्पृशेत् ते कल्लामपि दयां मयि न करिष्यन्ति अपितु करिष्यन्त्येवेत्यर्थः यतस्तेऽपि देवास्तावत् मदनो न कामवन्निर्दया न भवन्ति तथा त्वमेव वा त्वद्वन्निर्दया वा न भवन्ति त्वं कामश्च द्वावेव जगति निर्दयौ देवास्तु युवामिव निर्दया न भवन्ति अवश्यमेव मयि ते दयां करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १५३ ॥

इतीति । हे नल अनया भैम्या इति पूर्वोक्तप्रकारेण सख्या मम

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी
प्रवर्त्तिता सारघसारसाविनी ॥ १५४ ॥

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न
ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किन्तु कृत्ताङ्गुलीकः ।
कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा
सख्याः प्राणान् हरति हरितस्त्वद्यशस्तत् जुषन्ताम् ॥ १५५ ॥

मुखेन सारघसारस्राविनी सरघा मधुमक्षिका तत्कृतं मधु सारघं तस्य सारः श्रेष्ठभागस्तस्य स्राविणी नदी प्रवर्त्तिता जनिता अनया मधुतुल्यं मधुरवचनमुक्तमित्यर्थः । किम्भूता पदे पदे स्थाने स्थाने मध्ये मध्ये मौनमयं अभाषणरूपं यत् अन्तरीपं द्वीपं तद्विद्यते यस्यां तादृशी । अनया किम्भूतया आलेख्यगतेऽपि फलकादौ चित्रितेऽपि वीक्षिते दृष्टे त्वयि विषये स्मरव्रीडयोः कामलज्जयोः समस्या मिश्रीभावो यस्यां सा तथा तादृश्या कामलज्जावत्येत्यर्थः चित्रितेऽपि त्वयि विषये या कामं लज्जाञ्च प्राप्नुवती साऽधुना साक्षात्कृते त्वयि अत्यर्थमेव कामलज्जे प्राप्नोति अतोमन्मुखद्वारैव एतत् सर्वमुवाचेति भावः । स्रवन्ती स्राविनी धुनीति वचः ॥ १५४ ॥

अथ भैम्याः कामपीडातिशयं ज्ञापयन्ती नलं प्रति सोल्लुण्ठनमाह । चण्डाल इति । विषमविशिखः काम एव निर्दयत्वात् कृत्ताङ्गुलीकश्छिन्नकनिष्ठाङ्गुलीकश्चण्डालस्त्वयि जयति सति जयशालिनि त्वयि वर्त्तमानेऽपि अधिवनस्थानं वनमधिकृत्य स्थानं वासो यस्य तादृशं मधुं वसन्तं मित्रं सखायं कृत्वा ते तव सख्या भैम्या अन्तर्मनसि चरित्वा प्रविश्य प्राणान् हरति अत्र विषये हरितो दिशः त्वयि जयशालिनि वर्त्तमानेऽपि तत् चण्डालकर्तृकभार्याप्राणहरणरूपं तव यशः कीर्त्तिं जुषन्तां सेवन्तां एतेन तव दिगन्तव्यापकं यशो भवत्वित्यर्थः जयशालिनि त्वयि विद्यमानेऽपि तव प्रिया चण्डालेन हन्यत इति तवैव अकीर्त्तिर्दिगन्तगामिनी भविष्यतीति सोल्लुण्ठनम् । ननु भ्रातोभिरपि स कथं निवारयितुं न शक्यते इत्याशङ्क्याह किन्तु वितर्के

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां
नतमौलिरपत्रपया स निजाम् ।
अमरैः सह राजसमाजगतिं
जगतीपतिरभ्युपगत्य ययौ ॥ १५६ ॥

अस्तस्याः प्रियमामुमुक्षरधियो धाराः स्वजन्त्यारया-
न्नस्रोन्नम्रकपोलपालिपुलकैर्व्वीतस्वतीरस्रुणः ।
चत्वारः प्रहराः स्मरार्त्तिभिरभूत् सा यत् क्षपा दुःक्षपा
तत्तस्यां कृपयाखिलेव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता ॥१५७॥

योविषमविशिखोऽनङ्गइति ख्यातः प्रसिद्धः स न स्पृश्यते न च दृश्यते स्पर्शन-दर्शनाभावात् सोऽस्माभिर्निवारयितुमशक्य इत्यर्थः । देशविशेषे चण्डालानां कनिष्ठाङ्गुलीं छित्वा चिह्नं करोति चण्डालोऽपि विषमविशिखोऽतितीक्ष्ण-बाणो भवति तथा छिन्नाङ्गुलीकत्वात् अनङ्ग इति ख्यातो भवति एवं वनवासिनं मधुं मद्यपं मित्रं कृत्वा अन्तर्वनाभ्यन्तरे प्रविश्य पथिकानां प्राणांश्च हरति । कामस्तव प्रियामतितरां पीडयति तेनच तवैवाकीर्त्तिर्भवति तस्माद्यथास्याः पीडा शाम्यति तव चाकीर्त्तिर्न भवति तथाविधेयमिति भावः । मन्दाक्रान्ता-वृत्तमिदं 'मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्म्भौ भनौ तौ गयुग्मम्' इति लक्षणात् ॥१५५॥

अथेति । अथानन्तरं स जगतीपतिर्भूपतिर्नलः अपत्रपया पूर्वश्लोकोक्तसखीसोल्लुण्ठनवादश्रवणात् लज्जया नतमौलिर्नम्रीकृतमस्तकः सन् भीम-भुवैव भैम्यैव सखीद्वारा रहसि एकान्ते अभिहितां व्रजन्तु ते तेऽपीति-श्लोकेन उक्तां निजां स्वीयां अमरैरिन्द्रादिभिः सह राजसमाजगतिं राज-सभारूपस्वयंवरस्थानागमनं अभ्युपगत्य स्वीकृत्य ययौ गतवान् इन्द्रादि-समीपमित्यर्थात् । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इत्यमरः । इदं तोटकवृत्तं 'इह तोटकमम्बुधिसैर्गदितम्' इति लक्षणात् ॥ १५६ ॥

अथ नले गते भैम्या सा रात्रिर्दुःखेनातिवाहितेत्याह । अ इति । यद्यस्मात् तस्याभैम्याश्चत्वारः प्रहराश्चतुर्यामरूपा सा क्षपा रात्रिः स्मरा-

तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः
पतिरभिलपति स्म स्वात्मदूतत्वतत्त्वम् ।
त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्
कृतिकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥ १५८ ॥

त्रिभिः कामपीडाभिः कृत्वा दुःक्षपा दुःखेनातिवाहनीया तत्क्षणादिव विधिना ब्रह्मणा तस्यां भैम्यां कृपया दयया अखिला प्रतिदिनभाविनी सर्वा रात्रिस्त्रियामा त्रिप्रहरात्मिका कृता इवोत्प्रेक्षायां त्रियामेति रात्रेर्नाम- च्छलादिदमुत्प्रेक्षितं किम्भूतायाः श्वोभाविदिने प्रियं नलं आप्तुं लब्धुम् उद्धुरा उत्कण्ठिता धीर्यस्याः सा तथा तस्या अत्युत्सुकाया इत्यर्थः तथा अश्रुणोनयनजलस्य धाराः प्रवाहान् रयाद्वेगेन सृजन्त्यास्त्यजन्त्याः किम्भूता धाराः नखोच्चस्त्रैर्नतोन्नतैः कपोलपाल्यागण्डतटस्य पुलकैरोमाञ्चैः कृत्वा वेत- स्वतीर्वञ्जुवेतसयुक्ता इव । अन्यत्रापि नदीधारायां पतितैर्वेतसदलैर्नखोन्न- तत्वं भवति । सा रात्रिस्तयातिदुःखेनातिवाहितेति भावः रात्रेराद्यन्त- यामार्द्धयोर्दिनव्यवहारात् त्रियामात्वं तथा च स्मृतिः 'त्रियामां रजनीं प्राहु- स्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते' इति । शार्दूल- विक्रीडितमिदं वृत्तम् ॥ १५७ ॥

नलोऽपि इन्द्रादिसमीपं गत्वा यथावृत्तं सर्वमाख्याततवानित्याह । तदिति । जगत्याः पृथिव्याः पतिर्नलः इह भैमीसमीपे भूतं वृत्तं अखिलं समस्तं नतु वचनयोग्यं किञ्चित् तत् स्वात्मदूतत्वस्य निजदौत्यस्य तत्वं याथार्थ्यं भूतस्य सत्यस्य गत्या प्रकारेण मया आदौ निष्कपटं दौत्यं कृतम्, अनन्तरमुन्मादवशादात्मप्रकाशनं कृतमिति यथार्थप्रकारेण निरस्तानन्दं अकृत- कार्य्यतया लज्जावशात् त्यक्तहर्षं यथा तथा इन्द्रादिषु द्राक् झटिति अभि- लपति स्म उक्तवान् भूतगत्या कथने इन्द्रादीनां हेतुगर्भविशेषणमाह किम्भूतेषु इन्द्रादिषु यतस्त्रिभुवनजनानां स्वर्गमर्त्यपातालवासिनामपि लोकानां यावन्ति वृत्तानि चरितानि तेषां वृत्तान्तस्य वार्त्तायाः साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे कृतिषु कुशलेषु । मालिनीवृत्तमिदं ॥ १५८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
संदृब्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोनिसर्गोज्ज्वलः ॥ १९५ ॥

श्रीहर्षमिति । संदृब्धं ग्रथितं अर्णवस्य समुद्रस्य वर्णनं येन तादृशस्य तस्य महाकाव्ये नवमः सर्गोव्यरंसीत् विरतः समाप्तिं गतः अर्णववर्णनमपि अनेन कृतमिति भावः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । व्यरंसीदिति पर्य्याङ्विभ्यो-रम इत्यात्मनेपदनिषेधात् परस्मैपदं यमरमनमादन्तात् सिङ् दरिद्रोवेति सिङ् ॥ १५९ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषध-टीकायां नवमः सर्गः समाप्तः ।

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः
शस्त्रेषु शास्त्रेषु च लब्धपाराः ।
स्वयंवरं शम्बरवैरिकाय-
व्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजः ॥ १ ॥

अथ स्वयंवरानुष्ठानवर्णनरूपं दशमं सर्गमारभमाणो भीमनिमन्त्रितानां राजपुत्राणामागमनं वर्णयति । रथैरिति । अथानन्तरं कुमारा राजबालका युवराजा वा कुत्सितोमारः कन्दर्पो येभ्यस्ते तथा अतिसुन्दरा युवान इति वा भीमन्टपेण निमन्त्रिताः सन्तो रथैः स्वयंवरं स्वयं व्रियतेऽत्रेति स्वयंवर-समाजं आयुः आगतवन्तः, किम्भूताः कुलजाः प्रशस्तकुले जाताः कुलीनाः, तथा शस्त्रेषु बाणादिषु शास्त्रेषु च वेदादिषु च लब्धपाराः पारगामिनः समस्तशस्त्रप्रयोगोपसंहारकुशलाः समस्तशास्त्रवेत्तारश्चेत्यर्थः, तथा शम्बरस्य दैत्यविशेषस्य वैरी कामस्तस्य कायव्यूहः शरीरसमूहस्तद्वत् श्रीः शोभा येषां तादृशाः नैते राजकुमाराः किन्तु शम्बरासुरविनाशाय कामेन गृहीतः शरीर-समूह एवेति सम्भाव्यमाना अतिसुन्दरा इत्यर्थः, तथा श्रिया सम्पत्त्या जितो-यक्षराट् कुबेरो यैस्तादृशा अतिसम्पत्तिशालिन इत्यर्थः कुलजा इत्यादिविशेषणै-र्वरोचिता गुणाः कथिताः । यदुक्तं 'कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः' इति । क्षत्रियाणां शास्त्रापेक्षया-शस्त्रस्याभ्यर्हितत्वात् आदावुपन्यासः । 'कुमारः स्यात्शुके स्कन्दे युवराजे-ऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चनः' इति मेदिनी । अस्मिन् सर्गे उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रा तदुपजातयश्च वृत्तानि एषां लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १ ॥

नाभूदभूमिः स्मरसायकानां
नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।
नास्थादपन्थाधरणेः कणोऽपि
व्रजेषु राज्ञां युगपद्व्रजत्सु ॥ २ ॥

योग्यैर्व्रजद्भिर्नृपजां वरीतुं
वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्त्तुम् ।
द्रष्टुं परैस्तानुपरोद्धुमन्यैः
स्समाततशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

सर्वएव राजकुमाराः स्वयंवरमाजग्मुरित्याह । नाभूदिति । कुलजः प्रशस्तकुलजातः कुमारो राजबालकः स्मरसायकानां कामबाणानां अभूमिरगोचरो नाभूत् एवं स्वयंवरे अगन्ता नासीत् अपितु सर्वएव कुलीना राजकुमाराः कामबाणपीडिताः स्वयंवरं जग्मुरित्यर्थः । प्रशस्तकुलजातानामेव भैमीलाभसम्भावनावत्त्वात् कुलज इत्युक्तम् । तथा राज्ञां व्रजेषु समूहेषु युगपत् एकदैव व्रजत्सु स्वयंवरमभिगच्छत्सु सत्सु धरणेः पृथिव्याः कणोऽपि अल्पभागोऽपि अपन्था अमार्गो नास्थात् नासीत् इर्षातिशयेन एकदैव गच्छतां तेषां पथिकानां बाहुल्यात् धरणिर्बद्धमार्गाभूदित्यर्थः । अपन्था इति नञः पथोवेति समासान्तविधेर्वैकल्पिकत्वादत्र निषेधः ॥ २ ॥

तदानीं सर्व्वेषामेव स्वयंवरगमनात् दिशोजनशून्या अभूवन्नित्याह श्लोकद्वयेन । योग्यैरिति । नृपजां भैमीं वरीतुं व्रजद्भिर्गच्छद्भिः योग्यैः कुलसौन्दर्यादियोग्यताभिस्तथा तां प्रसभेन बलात्कारेण हर्त्तुं व्रजद्भिरनर्हैरयोग्यैः कुलसौन्दर्यादिरहितैर्वीरैः शूरैः तथा स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुं व्रजद्भिः परैर्योग्यवीरभिन्नैरुदासीनैः तथा तान् योग्य वीरोदासीनान् उपरोद्धुं सेवितुं व्रजद्भिरन्यैः पूर्व्वोक्तत्रितयभिन्नैः सेवकैः कृत्वा ककुभो दिशः समाप्तं आत्मैव शेषोऽवशिष्टं यासां तादृश्यो बभूवुः जनशून्या बभूवुरित्यर्थः, सर्व्वेऽपि जनाः स्वयंवरं गता इति भावः ॥ ३ ॥

लोकैरशेषैरवनेः श्रियन्ता-
मुद्दिश्यदिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।
स्ववर्त्तितत्तज्जनयन्त्रणार्त्ति-
विश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः
सैन्यैस्तता राजपथा बभूवुः ।
भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने
यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा
पश्चाज्जनैः कश्चन नुद्यमानः ।

लोकैरिति । अशेषैः समस्तैर्दिश्यैर्दिग्भवैर्लोकैः अवनेः पृथिव्याः श्रियं लक्ष्मीभूतां तां भैमीं उद्दिश्य प्रयाणे गमने विहिते कृते सति ककुभां दिशां विभागाः प्रदेशाः स्ववर्त्तिनः स्वस्मिन् वर्त्तमानास्ते ते जनास्तैः कृता या यन्त्रणा सङ्कटता तया या आर्त्तिः पीडा तस्या विश्रान्तिं विश्रामं आपुः प्राप्तवत्यः, भाररहितत्वात् सुखावस्थानं प्रापुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ तेषां गमनप्रकारमेवाह । तलमिति | विकीर्णा ऊर्द्धं विक्षिप्ताः तिला अतिसूक्ष्माः शस्यविशेषा अपि यथा तलं भूतलं न ईयुर्न प्रापुः तथा सैन्यैः कृता राजपथा राजमार्गा बभूवुः सैन्यबाहुल्यादतिसंबाधा बभूवुरित्यर्थः, तत्र तादृशेष्वपि राजपथेषु यो भूभृद्राजा पुरस्तादग्रे भवितुं प्राप शशाक स भूभृत् भैमीं लब्धामिव मेने मन्यते स्म एते यावदागच्छन्ति तावत् पुरोगतं मामेव भैमी वरीष्यतीति मनसि निश्चितवानित्यर्थः । परस्परमहमिकया स्वसैन्यैस्तैर्गतमिति भावः ॥ ५ ॥

नृप इति । पुरःस्थैरग्रेसरैर्जनैः प्रतिरुद्धवर्त्मा आवृतमार्गस्तथा पश्चात् स्थितैर्जनैर्नुद्यमानः किमिति विलम्बः क्रियते झटिति गन्तव्यमिति प्रेर्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्रस्थास्तैलाकर्षणयन्त्रस्थिता ये सिद्धार्थाः सर्षपास्तेषां पदे स्थाने-

यन्नस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं
लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

राज्ञां पथि स्त्यानतयानुपूर्वी-
विलङ्घनाशक्ति-विलम्बभाजाम्।
आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पै-
र्ददुर्विदर्भेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष
सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः।

ऽभिषेकं लब्ध्वापि अपिरेवार्थे उभयपार्श्वस्थ-काष्ठद्वय-निष्पीडित-सर्षपावस्थां प्राप्येव स्वमात्मानं असिद्धार्थं अकृतकार्यं अमन्यत, अहो हस्ताद्यङ्गभङ्गलक्षणं स्वयंवरगमनप्रतिबन्धकमुपस्थितं तत् सर्वथा भैमीलाभो मम न भविष्यतीत्याशङ्कितवानित्यर्थः। अथच सर्षपपदाभिषेकं लब्ध्वापि आत्मानं असिद्धार्थं सर्षपभिन्नं अमन्यतेति विरोधः अत्रापिर्विरोधे विरोधभञ्जनन्तु उक्तव्याख्यानेन। 'सिद्धार्थस्तु पुमान्नृशाक्यसिंहेच सितसर्षपे' इति मेदिनी ॥ ६ ॥

राज्ञामिति। विदर्भेन्द्रपुर्याः कुण्डिननगरस्य पताकाः अग्रकम्पैरग्रस्य-चेलाञ्चलकम्पनैः कृत्वा राज्ञां आह्वानसंज्ञानमिव आकारणसङ्केतमिव ददुः अग्रकम्पसङ्केतेन राज्ञ आह्वयन्निवेत्यर्थः। किम्भूतानां यतः पथि स्त्यानतया निविडतया आनुपूर्व्यस्य अग्रपश्चाद्भावरूपक्रमस्य विलङ्घनेऽतिक्रमे या अशक्तिरसामर्थ्यं तया विलम्बभाजां कालक्षेपं कुर्वताम्, अन्योऽपि विलम्बेनागच्छतां हस्तकम्पसङ्केतेन आह्वानं करोति ॥ ७ ॥

प्राग्भूयेति। भुवस्तले पृथिवीतले कुण्डिनगामिराज्ञां अटकोधावनशीलः कर्कः श्वेताश्वः प्राग्भूय अग्रगामी भूत्वा यत्सकम्बलं कुथासहितं नागबलं हस्तिसैन्यं उच्चैरनितरां आचकर्ष स्वसन्निधिं नीतवान् तत् नागबलं अश्वतरः गर्द्दभाद्वडवाजातः उच्चैरन्वगच्छत् पश्चात् लगतिस्म अग्रगामिनं श्वेताश्वं दृष्ट्वा हस्तिबलं वेगेन तत्पश्चात् जगाम हस्तिबलञ्च तादृशं दृष्ट्वा अश्वतरस्तथा तत्प-

भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां
तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥
आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थै-
र्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।
विस्पष्टमाचष्ट दिशां जनेषु
रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥
आखण्डलोदण्डधरः कृशानुः
पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।

शाव्जगामेत्यर्थः । सर्वत्र जात्याश्रयणादेकवचनं कुण्डिनगामिराज्ञामित्यस्य कर्कादित्रितयेऽप्यन्वयः समासान्तविधेरनित्यत्वादत्र निषेधः कुण्डिनगामीति नागबलमित्यस्य विशेषणं वा । तथा वासुकेः सर्पराजस्य च भुवस्तले पाताले यत् कुण्डिनगामि सकम्बलं कम्बलनामकनागसहितं नागबलं सर्पसैन्यं कर्कोटकस्तन्नामा नागविशेषः प्राग्भूय उच्चैराचकर्ष तन्नागबलं अश्वतरस्तन्नामा नागविशेषोऽन्वगच्छत् नागा अपि स्वयंवरं जग्मुरिति भावः शब्दश्लेषमूलेयं तुल्ययोगिता ।'कर्कः कर्के तिले वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' इति, 'कर्कोटकः स्यान्मालूरकाद्रवेयप्रभेदयोः' इति, 'कम्बलो नागभेदे स्यात् सास्नाप्रावरयोरपि' इति, 'नागः पन्नगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे' इति च मेदिनी। 'गर्दभाद्वडवाजाते खराश्वतरवेसराः' इति वलः ॥ ८ ॥

आगच्छदिति । आगच्छन्तो ये उर्वीन्द्रा राजानस्तेषां चमूभ्यः सैन्येभ्यः समुत्थैः सम्यगुत्थितैर्भूरेणुभिर्धूलिभिः कृत्वा पाण्डुरिता पाण्डुरी कृता दिशां दिग्वधूनां मुखश्रीः कर्त्री पतित्यागेन या दशा अवस्था तस्या अनुरूपं सदृशं रूपं जनेषु विस्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा आचष्ट सूचयामास पतित्यागेन स्त्रीणां विरहादेवं रूपं भवतीति सूचयामासेत्यर्थः । राजानो दिशां पतयः दिशश्च वध्व इति समासोक्तिः सर्वा अपि दिशो राजशून्याः सैन्यादिविमर्दोत्थितधूलिधूसराश्च जाता इति भावः ॥ ९ ॥

भैम्येव बद्धा स्वगुणेन कृष्टै-
र्यये तदुद्वाहरसान्न शेषैः ॥ १० ॥

मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य
तद्बद्धरक्षं विशति क्व रक्षः ।
तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान
यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥

कर्त्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या
मृगं दृगम्भोरुहतर्जितं यत् ।
अस्या विवाहाय ययौ विदर्भान्
तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥ १२ ॥

दिक्पालानां मध्ये केवलमिन्द्रादिचतुष्टयमेव तत्र गतमित्याह । आखण्डल इति । आखण्डल इन्द्रो दण्डधरो यमः कृपानुर्वह्निः पाशी वरुणः इति चतुर्भिः ककुभां दिशां नाथैर्दिक्पालैस्तस्या भैम्या उद्वाहरसात् विवाहानुरागात् ययौ गतं शेषैश्चतुर्भ्य इतरैर्दिक्पालैर्वक्ष्यमाण कारणात् न ययौ चतुर्भिः किम्भूतैः भैम्या स्वगुणेन निजसौन्दर्यादिना अथच सूत्रेण बद्धा आकृष्टैरिव अन्येऽपि सूत्रेण बद्धा आकृष्यन्ते । ययौ इति यातगतावित्यस्य भावे लिट् ॥ १० ॥

शेषाणामगमने कारणमुत्प्रेक्षते । मन्त्रैरिति । रक्षो राक्षसः भीम पुरोहितस्य मन्त्रैः 'भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपा' इत्यादिभिः बद्धरक्षं कृतरक्षणं तत् पुरं कुण्डिननगरं क्व कुतो विशति अपितु न कुतोऽपि प्रवेष्टुं शक्नोति ततस्तस्मादिव हेतोर्यातुधानो नैऋतो दिक्पतिर्जातु कथञ्चिदपि तत्र पुरे यातुं गन्तुं उद्यमं उद्योगं न आततान न कृतवान् नैऋतदिक्पालस्यापि तत्र जिगमिषा स्थिता किन्तु एतदर्थमिव तेन न गतमित्यर्थः । 'यातुधानः पुण्यजनो नैऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः ॥ ११ ॥

कर्त्तुमिति । गन्धवाहो वायुदिक्पालः दृगम्भोरुहेण भैम्या नयनपद्मेन

जातौ न वित्ते न गुणे न कामः
सौन्दर्यएव प्रवणः स वामः ।
स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सवेर-
स्तां प्रत्यगान्न स्वितरां कुवेरः ॥ १३ ॥
भैमीविवाहं सहतेऽस्य कस्मा-
दर्द्धं तनुर्या गिरिजात्मभर्त्तुः

तर्जितं चक्षुःसौन्दर्येन तिरस्कृतं मृगं वाहनं यत् भैम्या अभिमुखं सम्मुखं कर्त्तुं न शशाक तेन हेतुनेव अस्या भैम्या विवाहाय भैमीं परिनेतुं विदर्भान् जनपदान् न ययौ न गतवान् किम्भूतः यतः स मृग एव वाहनं यस्य तादृशः दैर्घसाम्येऽपि अम्भोरुहतुल्यत्वादेव भैमीनयनं मृगनयनादुत्कृष्टं अतस्तेन नयनसौन्दर्यविषये तर्ज्जितत्वाद्भीतस्य मृगस्य तदभिमुखगमनासामर्थ्यादन्यस्य च वाहनस्याभावात् वायुना तत्र न गतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

जाताविति । कुवेरोदिक्पालः स्वितरां रमणीश्रेष्ठां तां दमयन्तीं प्रति उद्दिश्य नागात् न गतवान् किम्भूतः यतः स्वच्छे स्फटिकमयत्वादतिनिर्म्मले स्वस्य शैले कैलासपर्वते ईक्षिता दृष्टा कुत्सा निन्दनीयता यस्य तादृशं वेरं शरीरं यस्य तादृशः स्वस्य निन्दितशरीरत्वादेव कुवेरस्तत्र न गतवानित्यर्थः । ननु जात्यादयः प्रशस्ताः सन्ति ततः किमिति न गतवानित्यत आह कामः कन्याया अभिलाषः जातौ कौलिन्ये न प्रवणः नाशक्तोभवति तथा वित्ते धने न प्रवणस्तथा गुणे विद्यादौ न प्रवणः यतोवामो वक्रोऽथच मनोहरः स कामः सौन्दर्यएव 'कन्या वरयते रूपम्' इति प्रागुक्तवचनात् रूपएव प्रवणो भवति इत्यं विचार्येव कुवेरः स्वयंवरं न गतवानिति भावः । कुवेर इति योगरूढं पदं कुत्सितोवेरः शरीरं यस्येति व्युत्पत्तेः । 'वेरः कलेवरे क्लीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ १३ ॥

भैमीति । आत्मभर्त्तुः शिवस्य अर्द्धं तनुः शरीरार्द्धरूपा या गिरिजा स्वस्वामिकर्त्तृकं भैमीविवाहं कस्मात् सहतेस्म अपितु नैव असहत तेन तस्य-

तेनाव्रजन्त्या विदधेविदर्भा-
नीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया
दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।
प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मि-
न्नहिर्म्महीगौरव-सासहिः कः ॥ १५ ॥

ययौ विमृश्योर्द्ध्वदिशः पतिर्न्न
स्वयंवरं वीचितधर्म्मशास्त्रः ।
व्यलोकि लोके श्रुतिषु श्रुतोवा
समं विवाहः क्व पितामहेन ॥ १६ ॥

हनाभावेन हेतुना विदर्भान् देशान् अव्रजन्त्या तया गिरिजया ईशानस्य शिवस्य दिक्पालस्य यानाय स्वयंवरगमनाय अन्तरायो विघ्नो विदधे विहितः। शिवस्यापि तत्र गमनं मनसि स्थितं किन्तु शरीरार्द्धभूतायाः पार्वत्या गमनाभावादिव तेन न गतमित्यर्थः । अर्द्धमित्यस्यांशिनि लाक्षणिकत्वान्न तनुरित्यनेन सामानाधिकरण्यहानिः ॥ १४ ॥

स्वयंवरमिति । शेषोऽनन्तो दिशः पतिर्दिक्पालः भीमनरेन्द्रजाया भैम्याः स्वयंवरं न प्रविवेश प्रविष्टवान् कुत इत्याह स शेषः भारं पृथिवीलक्षणं कस्मिन् स्वसदृशे निवेश्य स्थापयित्वा प्रयातु स्वयंवरं गच्छतु ननु पातालेऽपि सर्पान्तराणि सन्ति तेष्वेकस्मिन् निवेश्य किमिति नागतवानित्यत आह कोऽहिः सर्पः महीगौरवसासहिः अभीक्ष्णं पृथ्वी भारसहनक्षमः अपितु न कोऽपि भूमिभारसहनक्षमसर्पान्तराभावादिव शेषो न गतवानित्यर्थः । सासहिरिति यङ्लुगन्तात् सहतेर्व्वाद्देरिरिति इः ॥ १५ ॥

ययाविति । वीक्षितं पर्य्यालोचितं धर्म्मशास्त्रं येन तादृशः ऊर्द्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्य वक्ष्यमाणं विचार्य्यैव स्वयंवरं न ययौ न गतवान्, विचारमेवाह पितामहेन ब्रह्मणा अथच पितृपित्रा समं सह विवाहः लोके भुवने

भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्या
मुखात् किलेन्द्रप्रमुखादिगीन्द्राः ।
स्पन्दे मुखेन्दौ च वितत्य मान्द्यं
चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥ १७ ॥

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी
कदाचिदस्मानितिगेषिताशा ।
अभूत्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा
चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

जने वा क दृष्टः तथा श्रुतिषु वेदेषु बहुवचनात् स्मृतिषु च क श्रुतः क्वचिद्
न दृष्टो न श्रुत क्वापि 'न समानार्षेयीं कन्या वरयेत्' इत्यादिना पितामहेन विवाहस्य निषिद्धत्वात् तेन न गतमित्यर्थः, मन्वादिद्वारा धर्मशास्त्रं प्रणीय कथमेवं कुर्यादिति भावः । 'पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ १६ ॥

भैमीति । ते इन्द्रप्रमुखा इन्द्रादयोदिगीशा दिक्पाला दूत्या मुखात् दूतीमुखद्वारा स्वं आत्मानं भैमीनिरस्तं भैम्यानिराकृतं किल निश्चयेन अवेत्य ज्ञात्वा चित्तस्य मनसोमान्द्यं मन्दतां स्पन्दे गमने मुखेन्दौ मुखचन्द्रे च वितत्य विस्तार्य किमर्थमस्माभिस्तत्र गन्तव्यमित्युत्साहभङ्गात् चित्तस्य विषादं गमनमान्द्यमुखमालिन्याभ्यां ,प्रकटीकृत्य राजसमाजं स्वयंवरस्थलं ईयुः गतवन्तः ॥ १७ ॥

नलरूपं धृत्वा इन्द्रादयस्तत्र जग्मुरित्याह । नलेति । भैमी नलभ्रमेणापि नलभ्रान्त्यापि कदाचिदस्मान् भजेत वृणीत इति इत्थं प्रेषिता अवप्रेषिता आशा यया तादृशी सा महेन्द्रादिचतुष्टयी काचिदनिर्वचनीया अलीकरूपा मिथ्यारूपा चतुर्नली अभूत्, दूतीमुखेनात्मानं भैमी निराकृतं श्रुत्वापि नलभ्रान्त्यापि यद्यस्मान् भजेतेति एतावन्मात्रामाशामास्थाय नलरूपं गृहीत्वा इन्द्रादयस्तत्र जग्मुरित्यर्थः । कदाचिदिति सम्भावनायाम् ॥ १८ ॥

प्रयस्यतान्तद्भवितुं सुराणां
दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
तदुद्वैतसिद्धिर्न्नं वतानुमेने
स्वाभाविकात् कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

पूर्णेन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते
पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमब्जम् ।
स्ववक्त्रमादर्शतलेऽथ दर्शं
दर्शं बभञ्जुर्न्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

तेषां तदा लब्धुमनीश्वराणां
श्रियं निजास्येन नलाननस्य ।

तथापि तैः सम्यक् नलरूपं न प्राप्तमित्याह । प्रयस्यतामिति । तद्भ-वितुं नलीभवितुं प्रयस्यतां प्रयासं कुर्वतां सुराणामिन्द्रादीनां दृष्टेन आलोकितेन पृष्टेन अहं नलतुल्यो जातो नवेति जिज्ञासितेन, पृष्टेन पृष्टेनेति पाठे पुनःपुनर्जिज्ञासितेन परस्परेण अन्योऽन्येन तदुद्वैतसिद्धिस्तस्य नलस्य द्वैतं द्वितीयत्वं तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वत कष्टं नानुमेने न स्वीकृता त्वं नलतुल्यो नाभूस्त्वमपि नलतुल्योनाभूरिति परस्परं ते कथयामासुरित्यर्थः। यतः स्वाभाविकात् सहजाद्वस्तुनः कृत्रिमं कृत्या निर्वृत्तं वस्तु अन्यदेव भवति सहज-कृत्रिमयोर्महदन्तरमित्यर्थः । तदुद्वैतसिद्धिरित्यत्र तत्साम्यसिद्धिरिति क्वचित् पाठः ॥ १९ ॥

तदुद्वैतसिद्ध्यभावमेव विशृणोति । पूर्णेन्दुमिति । ते इन्द्रादयः पूर्णेन्दुं पौर्णमासीचन्द्रं आस्यं मुखं विदधुः अनन्तरं अयोग्यत्वात्तं विहाय पुन-रनिद्रं प्रफुल्लं अब्जं पद्मं मुखीचक्रुः, अथानन्तरं आदर्शतले दर्पणमण्डले स्ववक्त्रं तादृशं निजवदनं दर्शं दर्शं पुनः पुनर्दृष्ट्वा बभञ्जुर्भग्नीचक्रुः किम्भूतं यतस्तया नलमुखवत् न अतिमञ्जु नातिशोभनं पूर्णचन्द्रप्रफुल्लकमलाभ्यामपि नलमुखस्तुत्कृष्टमिति भावः ॥ २० ॥

नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं
बर्हिर्मुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥
प्रियावियोगक्कथितात् किमैला-
च्चन्द्राद्गृहीतैर्ग्रहपीडितात्ते ।
ध्माताद्भवेन स्मरतोऽपि सारैः
स्वङ्कल्पयन्तिस्म नलानुकल्पम् ॥ २२ ॥
नलस्य पश्यत्वियदन्तरं ते-
ऽभैमीति भूपान् विधिराह्वतोऽस्यै ।

तेषामिति । तदा नलरूपधारणावसरे निजास्येन निजमुखेन नलाननस्य नलमुखस्य श्रियं शोभां लब्धुं अनीश्वराणां असमर्थानां तेषां बर्हिर्मुखानां देवानां अनलाननत्वं अग्निमुखत्वं अथच नलमुखसदृशमुखराहित्यं कर्तृ पुनरुक्तिरूपं दोषं तरीतुं परिहर्त्तुं अलं समर्थं नाभूत्, तेषां पूर्वमपि स्वभावात् अनलाननत्वं स्थितं अधुनापि नलाननसदृशाननालाभात् पुनरप्यनलाननत्वं जातमिति शब्दच्छलात् पौनरुक्तम् । 'बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः' इत्यमरः । 'बर्हिः कुशहुताशयोः'इति विश्वः ॥ २१ ॥

प्रियेति । किमित्युत्प्रेक्षायां ते देवाः किं प्रियावियोगेन उर्वशीविरहेण क्वथितात् कथितात् ऐलात् पुरूरवसः, तथा राहुग्रहेण पीडिताच्चन्द्राच्च, तथा भवेन शिवेन ध्मातात् दग्धात् स्मरतोऽपि कामादपि गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा स्वमात्मानं नलस्य अनुकल्पं प्रतिनिधिं कल्पयन्तिस्म कृतवन्तः, अयमर्थः भैम्याः पूर्वरागविप्रलम्भेनातितरां खिन्नोनलस्तदानीं उर्वशीविरहपीडितपुरूरवोराहुपीडितचन्द्र-हरकोपानलदग्धकामैस्तुल्यः तत्र तथाविधस्य नलस्यानुकरणे देवैः किं तथाविधेभ्यः पुरूरवःप्रभृतिभ्यः सारभागो गृहीत इत्युत्प्रेक्षा, अथच अन्यत्रापि कथनेन पीडनेन दाहेन च सार आकृष्यते ॥ २२ ॥

ननु भैमी नलमेव वरिष्यतीति यद्यपि राजानो देवाश्च पूर्वं ज्ञात-

स्पर्द्धां दिगीशानपि कारयित्वा
तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥ २३ ॥
सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यै-
र्नलं विनाभूद्धृतदिव्यरत्नैः ।
भामाङ्गनप्राघुणिके चतुर्भि-
र्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

यन्तर्हि कथन्ते स्वयंवरमाजग्मुरित्याशङ्क्याह । नलस्येति । भैमी तैर्भूपैः सह नलस्य इयत् एतावत् अन्तरं विशेषं पश्यतु इति मनसि कृत्वा विधिर्भूपान् राज्ञोऽस्यै भैमीमुद्दिश्य आहूत आनीतवान् । तथा दिगीशानपि इन्द्रादिदिक्पालानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्द्धां कारयित्वा तस्यैव नलस्यैव तेभ्योदेवेभ्यः सकाशात् प्रथिमानं महत्त्वं अस्यै आख्यत् कथितवान्, तव पतिर्नल ईदृक् महान् यस्य रूपं ग्रहीतुं देवा अपि प्रयासं कुर्वन्तीति आख्यदित्यर्थः । स्पर्द्धा हि अधिकेनैव सह भवति, राजानो देवाश्च स्वेच्छया स्वयंवरं नागताः किन्तु भैम्यै नलस्य सर्वोत्कृष्टत्वं सूचयतो विधेरिच्छयैवागता इति भावः ॥ २३ ॥

अथ नलगमनात् प्राक् इन्द्रादयः सभायां गता इत्याह । सभेति । नलं विना नलश्रियो नलशोभाया यमकैः सदृशैर्यमाद्यैश्चतुर्भिर्यमवरुणाग्नीन्द्रैः कृत्वा सभा स्वयंवरसमाजः पारिजाते देवतरौ भामायाः सत्यभामाया अङ्गनस्य चत्वरस्य प्राघुणिके अतिथौ सति सत्यभामार्थं श्रीकृष्णेन पारिजातस्याहृतत्वात् तं विना चतुर्भिर्देवद्रुमैर्मन्दार-सन्तान-कल्पवृक्ष-हरिचन्दनैश्चतुर्भिर्देवतरुभिः कृत्वा द्यौरिव स्वर्गइव अभूत्, यथा पञ्चसु मध्ये प्रधानं पारिजातं विना मन्दारादिभिर्द्यौर्नातिशोभनाभूत् तथा नलं विना देवैः सा सभा नातिशोभनाभूदित्यर्थः । किम्भूतैर्यमाद्यैर्देवद्रुमैश्च धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तादृशैः देवानामङ्गेषु आभरणभूतानि रत्नानि स्थितानि देवद्रुमाणाञ्च

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषा-
भस्मोपदेहस्फुटगौरदेहः ।
फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमान-
प्रसीद जीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत्
क्षणादवापि स्वरभूमिभूपैः ।
तत्कालमालम्बि न केन यूना
स्मरेषुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

स्वमायत आमूलात् शिखरपर्यन्तं मुक्तादिरत्नानि स्थितानीत्यर्थः । देवागता नलस्तु न गत इति भावः ॥ २४ ॥

'प्राग्भूय कर्कोटक' इति श्लोके श्लेषेण नागानां गमनमभिहितं संप्रति व्यक्तमाह । तत्रेति । वासुकिः सर्पराजस्तत्र सभायां आगमद्‌ागतवान् किम्भूतः ईशस्य शिवस्य भूषायै यद्भस्म विभूतिस्तदेव उपदेहोऽङ्गरागस्तेन स्फुटः सुव्यक्तो गौरः शुभ्रोदेहोयस्य तादृशः स्वभावतः शुभ्रोऽपि शिवाङ्ग-भस्मसम्बन्धादतिशुभ्र इत्यर्थः एतेन शिवाङ्गमपि परित्यज्यागत इति ध्वनिः । तथा फणीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकादिनागश्रेष्ठसमूहैः प्रणिगद्यमान उच्चार्यमाणः प्रसीद जीव इत्यादि शब्दोयत्र स तथा तादृशोऽनुजीविनां सेवकानां वादः कोलाहलोयस्य सः सपरिवार एव वासुकिस्तत्रागत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरीया राजानोऽपि तत्राजग्मुरित्याह । द्वीपेति । स्वरभूमीनां द्वीपान्तरलक्षणानां भूपैराजभिर्द्वीपान्तरेभ्यः प्लक्षादिभ्यस्तत् पुटभेदनं कुण्डिननाख्यं पत्तनं क्षणात् झटिति अवापि प्राप्तं कथं द्वीपान्तरेभ्योऽपि झटित्या-गतमित्याशङ्क्याह तत्कालं तस्मिन् समये केन यूना स्मरेषूणां वेगेन पततां कामबाणानां ये पक्षास्तेषां योऽनिलोवायुस्तेन तूललीला तूलस्य विलासो नालम्बि न स्वीकृता अपितु सर्वैरपि ब्रह्माण्डवासियुवभिरालम्बि, तूलोयथा वाततुन्नो झटिति देशान्तरं प्राप्नोति तथा तेऽपि कामनुन्ना द्वीपान्तरेभ्यो-

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन
सपर्य्यया कुण्डिननाकनाथः ।
प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यै-
रुपाचरच्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणा-
मन्तःपुरे वासितकीर्त्तिदारे ।
औदार्यदाक्षिण्यदयादमानां
चतुष्टयी रक्षणसौविदल्ला ॥ २८ ॥

ऽपि झटित्याजग्मुरित्यर्थः । सुवादिद्वीपानां भोगमात्राधिकरणत्वेन देव-भूमित्वम् ॥ २६ ॥

अथ भीमः समागतानां राज्ञां पूजां चकारेत्याह । रम्येष्विति । स कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनेन्द्रोभीमः रम्येषु मनोहरेषु हर्म्येषु प्रासादेषु निवेशनेन स्थापनेन तथा सपर्य्यया पाद्यादिना पूजया प्रियोक्त्या प्रियवचनेन दानेन भक्षणीयादिवस्तुवितरणेन आदरेण सम्मानेन नम्रताद्यैर्विनयादिभिः कृत्वा चारु साधु यथा स्यात्तथा राज्ञां चक्रं समूहं उपाचरत् सत्कृतवान् । प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरित्यत्र प्रियोक्तिदानादवनम्रताद्यैरिति पाठं कल्पयित्वा प्रियोक्तिदानात् अवनम्रताद्यैरिति व्याख्यानं भ्रमविलसितमेव अशोभनार्थत्वात् प्रक्रमभङ्गदोषापाताच्च ॥ २७ ॥

सार्वभौमोऽपि भीमः स्वस्य कीर्तिरक्षणार्थमेव तथा भूपान् सत्कृतवानित्याह । चतुरिति । चतुर्णां समुद्राणां समाहारश्चतुःसमुद्री सैव परिखा यत्र तादृशे तथा वासिता स्थापिता कीर्तिरेव दारा महिषी यत्र एवंविधे नृपाणामन्तःपुरे भूमण्डललक्षणे औदार्यं दातृत्वं दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वं सारल्यं वा दया निरुपाधिपरदुःखप्रहरणेच्छा दमो जितेन्द्रियता एषाञ्चतुष्टयी रक्षणाय कीर्तिरूपमहिषीरक्षणार्थं सौविदल्ला कञ्चुकिनी भवति औदार्य्यादिचतुष्टयेन नृपाणां कीर्तीरक्ष्यते नान्यथेति तेन सार्वभौमेनापि कीर्तिरक्षणार्थं

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य
परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु।
जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं
स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अङ्के विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के
न सम्ममौ नैष तथा समाजः।
यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते
यथा जगद्वा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

राजानस्तथा सत्कृता इति भावः। अन्यापि अन्तःपुरवर्तिनी महिषी कञ्चुकिभीरुच्यते। दक्षिणस्तु परिच्छन्दानुवर्तिनि। 'दक्षेऽपसव्ये सरले' इति हेमचन्द्रः। 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः' इत्यमरः ॥ २८ ॥

भीमेन समान एव सर्वेषां समादरः कृत इत्याह। अभ्यागतैरिति। अभ्यागतैरतिथिभूतैर्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य भीमस्य परोक्षवृत्तेष्वपि का कथा निजप्रत्यक्षवृत्तेषु भृत्यादिद्वारा क्रियमाणेषु अप्रत्यक्षनिष्पन्नेष्वपि तेषु तेषु प्रियोक्त्यादिषु विषये स्वल्पोऽपि किञ्चिदपि विशेषः अस्य महान् समादरः कृतः मम तु स्वल्पः कृत इत्यादिरूपं तारतम्यं नावापि न प्राप्तः। किम्भूतः जिज्ञासितो ज्ञातुमिष्टोयः स्वेप्सितस्य निजाभिलषितस्य भैमीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिस्तस्य लिङ्गं सूचकम्, अनेनास्य महान् समादरः कृतस्तदस्मा एवासौ भैमीं दास्यतीति समादरतारतम्यमेव भैमीलाभसूचकं स्यात् भीमेन पुनः सर्वेषां समान एव समादरः कृत इति कस्य भैमीं दास्यतीति निश्चेतुमसमर्थास्ते जाता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

बहूनामपि राज्ञां कुण्डिनपुरे समावेशो जात इत्याह। अङ्क इति। विदर्भेन्द्रपुरस्य भीमनगरस्य कुण्डिनस्य अङ्के क्रोडे एष समाजो राजसङ्घस्तथा न न सम्ममौ परिमातिस्म अपितु पुरस्य महत्त्वात् तथैव सम्ममावित्यहं शङ्के मन्ये, यथा अगस्त्यस्य मुनेर्हस्ते पाणिपुटके पयोराशिः समुद्रः सम्ममौ,

पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र
चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयैव ।
नभस्तु किर्म्मीरमकारि तेषां
महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ २१ ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्री-
स्तेषां तथाभूत् परिचारकेऽपि ।
अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशास्तं
यथागतं नायकमेव कञ्चित् ॥ २२ ॥

अस्वेदगात्राश्चलचामरौघै-
रमीलनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।

यथा वा मुरारेर्नारायणस्य जठरे उदरे जगत् विश्वं सम्ममौ । कुण्डिननगर-मतिमहदासीदिति भावः ॥ २० ॥

पुर इति । तत्र पुरे कुण्डिननगरे पथि राजमार्गे द्वाराणि येषां तादृशानि गृहाणि पन्थानश्च द्वाराणि गृहाणि चेति तानीति वा उत्सव-वाञ्छया विवाहोत्सवाभिलाषेण चित्रीकृतान्येव आलेपनादिना जनैर्विलेपिता-न्येव । न केवलमेतानि चित्रितानि किन्तु नभस्तु तुरप्यर्थे आकाशमपि तेषामागच्छतां महीभुजां राज्ञां आभरणप्रभाभिर्भूषणकान्तिभिः किर्मीरं चित्रितं अकारि कृतं आकाशमपि चित्रितं गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

विलासेति । तेषां राज्ञां परिचारकेऽपि भृत्येऽपि विलासः कटाक्ष-विक्षेपादिशृङ्गारचेष्टा वैदग्ध्यं वक्रोक्त्यादिभाषणचातुर्य्यं भूषणं सौवर्णकटकादि एषां श्रीः शोभा तथा अभूत् यथा येन प्रकारेण तं परिचारकमपि स्त्रियः शिशवो बालिशा मूर्खाश्च कञ्चित् कमपि आगतं नायकमेव मुख्यं राजानमेव अज्ञासिषुः अमन्यन्त विलासादिशोभया भृत्येऽपि स्त्र्यादीनां प्रधानराज-भ्रान्तिरभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

अम्लानमाला विपुलातपत्रै
र्देवान्नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥ २३ ॥
अन्योऽन्यभाषानवबोधभीतेः
संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।
दिग्भ्यः समेतेषु नरेषु वाग्भिः
सौवर्गवर्गो न जनैरचिह्नि ॥ २४ ॥

अखेदेति । तत्र देवा इन्द्रादयोऽनृदेवा राजानश्च भिदां परस्परभेदं न भेजुर्न प्रापुः समाना एव बभूवुरित्यर्थः अभेदमेव समानविशेषणैराह देवाः किम्भूताः अखेदं स्वभावतोघर्मजलरहितं गात्रं येषां ते तथा चलानां चामराणामोघैः समूहैरुपलक्षिताः तथा अमीलं स्वभावतोऽनिर्निमिषं नेत्रं येषां ते तथा प्रतिवस्तुचित्रैः सर्वेषु भूषणादिवस्तुषु आश्चर्यैरुपलक्षिताः तथा स्वभावतोऽम्लाना माला पारिजातादिपुष्पमाल्यं येषां ते तथा विपुलैरातपत्रैश्छत्रैरुपलक्षिताः नृदेवा अपि चलचामरौघैः कृत्वा अखेदगात्रास्तथा प्रतिवस्तुचित्रैः अतिमनोज्ञनगरीवस्तुसमूहदर्शनजनिताश्चर्यैः कृत्वा अमीलनेत्रास्तथा विपुलातपत्रैः कृत्वा अम्लानमालाः, सर्वथा राजानोदेवतुल्या बभूवुरिति भावः ॥ २३ ॥

अन्यदप्यभेदकारणमाह । अन्योऽन्येति । जनैः कुण्डिनपुरवासिभिर्दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु मध्ये सौवर्गवर्गः स्वर्गे भवाः सौवर्गा देवास्तेषां वर्गः समूहो न अचिह्नि देवत्वेन न ज्ञातः किम्भूतेषु यतोऽन्योऽन्यभाषानवबोधे नानादिग्भवानां तेषां परस्परभाषापरिज्ञानाभावे या भीतिर्भयं तस्मा हेतोः संस्कृत्रिमाभिः संस्कृताभिर्वाग्भिः सर्वसाधारणीभिर्व्यवहारवत्सु परस्परं व्यवहारं कुर्वत्सु संस्कृतभाषाया देवमनुष्यसाधारणत्वात् सर्वेषाञ्च तया व्यवहारदर्शनात् एते देवा मनुष्या वा इति विशिष्य निश्चेतुं जना न शक्नुवन्तीत्यर्थः । सौवर्गेत्यत्र स्वर्गीयेति क्वचित् पाठः ॥ २४ ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे
चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशाञ्च
तत्स्वप्नसम्भोगकलाविलासैः ॥ २५ ॥

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां
निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या
सती सती पूरयतिस्म कामम् ॥ २६ ॥

त इति । ते देवा न्टदेवाश्च तत्र पुरि कुण्डिने पौरैः पुरवासिभिश्चित्रकरैश्चित्रे लेखितानि चित्रितानि चित्राणि नानाविधानि आश्चर्य्यजनकानि वा भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दृष्ट्वा दिवसं निन्युर्गमयामासुः । तथा तस्या भैम्याः स्वप्ने यः सम्भोगः सुरतं तस्य कलाभिर्विलासैश्चुम्बनादिकलाकौशलैः कृत्वा निशाञ्च रात्रिमपि निन्युः । भैमीसम्पर्किव्यापारमात्रेणैव ते तमहोरात्रं गमयामासुरिति भावः । देवपक्षे अस्वप्नानां तेषां स्वप्नासम्भवात् स्वप्नसम्भोगेत्यस्य कामोन्मादजनितसम्भोगोऽर्थोवोद्धव्यः ॥ २५ ॥

सेति । सती पतिव्रतापि सा भैमी तस्यां स्वयंवरदिनपूर्वरात्रौ स्वप्नगता स्वप्नप्राप्ता सती एभ्योभूमिभुग्भ्यः स्वलाभस्य निजप्राप्तेर्विभ्रमं विलासं अथच विशेषेण भ्रान्तिं यत् ददे दत्तवती तत् वदान्या बहुप्रदानशीला सती भवन्ती सा अर्थिनां याचकानां भूमिभुजां देवानां राज्ञाञ्च कामं अभिलाषं पूरयतिस्म, सत्यपि साध्वीत्वे वदान्यत्वात् तेषां कामं पूरितवतीत्यापाततः वस्तुतस्तु पतिव्रतायाः सर्वकामपूरणं विरुद्धं किन्तु भ्रान्तिदृष्टाया अलीकत्वात् सर्वकामपूरणेऽपि दोषाभावः । स्वप्नगतापीत्यत्रापिकारः सतीत्यनेन योजनीयः सङ्गतत्वात् । भूमिं भुञ्जन्ति पालयन्ति भुञ्जते उपभुक्तां कुर्वते चेति व्युत्पत्त्या भूमिभुक्पदेन देवा राजानश्च बोध्याः उभयोरेव प्राकरणिकत्वात् ॥ २६ ॥

वैदर्भदूतानुनयोपहूतैः
शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववद्भिः ।
स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तै-
र्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥

भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृतं यं
वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव ।
प्रसूनवाणे विबुधाधिनाथ-
स्तेनाथ साशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

हृताङ्गरागैः कलितद्युशोभां
तस्मिन् सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।

अथ परदिने तेषां सभाप्रवेशमाह । वैदर्भेति । तैर्वीरैः शूरैः परत्र परस्मिन् दिवसे स्वयंवरस्थानस्य स्वयंवरदेशस्य जनाश्रयो मण्डपोऽलमकारि अलङ्कृतः । किम्भूतैः वैदर्भस्य भीमस्य दूतैः कर्तृभिरनुनयेन विनयेन उपहूतै-राकारितैः तथा शृङ्गारभङ्गीषु शृङ्गारविच्छित्तिषु अनुभाववद्भिर्निश्चय-शालिभिर्निपुणैरित्यर्थः सर्वेऽपि सभायामुपविष्टा इति भावः । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावबोधके' इति मेदिनी । 'मण्डपोऽस्त्रीजनाश्रयः' इत्य-मरः ॥ ३७ ॥

नलोऽपि तत्रागतवानित्याह । भूषाभिरिति । विबुधानां देवानां अधिनाथ इन्द्रोयं नलं वीक्ष्य भूषाभिरलङ्कारैरुच्चैरतितरां संस्कृतेऽपि भूषि-तेऽपि प्रसूनवाणे कन्दर्पे प्राकृतबुद्धिमेव नीचबुद्धिमेव अकृत सालङ्कृतो मद-नोऽपि नलापेक्षया कुरूप इति बुद्धिं कृतवान् अथानन्तरं तेन नलेन सा सभा स्वयंवरसमाजोऽशोभि शोभिता, नलोऽपि तत्र सभायां प्रविष्ट इति भावः । अथच विबुधानां पण्डितानामधिनाथः अतिपण्डितोऽपि संस्कृतेऽपि प्राकृतबुद्धिमकृतेति विरोधाभासः । 'प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः ॥ ३८ ॥

नलं दृष्ट्वा सर्वेऽपि निःश्रीका जाता इत्याह । हृतेति । हृतोऽङ्गरागः

गता बताक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य
क्व क्षत्रनक्षत्रकुलस्य कान्तिः ॥ ३९ ॥

द्रागदृष्टयः क्षोणिभुजाममुष्मि-
न्नाश्चर्यपर्युत्सुकिता निपेतुः ।
अनन्तरं दन्तुरितभ्रुवान्तु
नितान्तमीर्ष्याकलुषा दृगंशाः ॥ ४० ॥

सुधांशुरेष प्रथमो भुवीति
स्मरो द्वितीयः किमसावितीमम् ।

कुङ्कुमाद्यनुलेपनं येन तादृशे, राजा चन्द्र इवेति राजचन्द्रे राजश्रेष्ठे तस्मिन् नले कलिता धृता दिवः स्वर्गस्य आकाशस्य च शोभा यया तादृशीं सभां चुम्बति प्रविशति सति क्षत्राणि नक्षत्राणीवेति तेषां कुलस्य समूहस्य कान्तिः शोभा बत खेदे अक्ष्णोश्चक्षुषोर्विषयं गोचरत्वं विलङ्घ्य परित्यज्य क्व कुत्र गता तन्न जाने इति शेषः । अतिसुन्दरं नलं दृष्ट्वा भैमी इममेव वरिष्यतीति निश्चित्य सर्वे राजानो निःश्रीका जाता इति भावः, अथच उदितमात्रत्वात् किञ्चिदारक्ते चन्द्रे आकाशमारूढे सति नक्षत्रसमूहस्य कान्तिर्नैव तिष्ठति ॥ ३९ ॥

द्रागिति । क्षोणिभुजां राज्ञां दृष्टयश्चक्षूंषि आश्चर्येण अहो लोकातीतमस्य सौन्दर्यमिति विस्मयेन पर्युत्सुकिता दर्शनार्थमुत्कण्ठिताः सत्यः अमुष्मिन् नले द्राक् झटिति निपेतुः साभिलाषं पतितवत्यः, अनन्तरं क्रोधवशात् दन्तुरिता कुटिलीकृता भ्रूर्यैस्तादृशां क्षोणिभुजां दृगंशा नेत्रप्रान्ताः नितान्तमत्यर्थं ईर्ष्यया कलुषाः कषायिताः सन्तोऽमुष्मिन् निपेतुः । राजानः प्रथममदृष्टपूर्वसौन्दर्यं नलं साभिलाषं ददृशुरनन्तरञ्च भैमी अस्मान् विहाय अतिसुन्दरमिममेव वरिष्यतीति मत्वा क्रुद्धा बभूवुरिति भावः ॥ ४० ॥

सुधांशुरिति । क्षितीशाः केचिद्राजानो मत्सरिण ईर्ष्यायुताः सन्त इति स्तुतिच्छलेन किंशब्दस्य प्रश्नकाकुभयार्थत्वात् स्तवव्याजेन इमं नलं

दस्रस्तृतीयोऽयमिति क्षितीशाः
स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः ॥ ४१ ॥

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ
द्वैतं युवासौ रतिवल्लभस्य ।
नासत्ययोर्मूर्त्तिरियं तृतीया
इति स्तुतस्तैः किल मत्सरैः सः ॥ ४२ ॥

इहेदृशाः सन्ति कतीति दुष्टै-
र्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः ।

निनिन्दुः निन्दितवन्तः । इति किं भुवि पृथिव्यां एष किं प्रथमो नवीनः सुधांशु-श्चन्द्र इति तथा भुवि असौ किं द्वितीयः स्मरः कन्दर्पः इति तथा भुवि अयं किं तृतीयो दस्रोऽश्विनीकुमार इति स्तुतिच्छलात् निनिन्दुः । अत्र प्रश्नार्थ-केन किं शब्देन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्त्युत्थानात् स्तुतिर्गम्यते काक्वर्थेन तु तेन निन्दा यथा एष किं भुवि नवीनः सुधांशुरपि तु नैवेति । एवं सर्वत्र भुवीत्यस्य किमोत्यस्य च वाक्यत्रयेऽप्यनुषङ्गः ॥ ४१ ॥

उक्तमेवार्थं पुनरप्याह । आद्यमिति । मत्सरैः परद्वेषिभिः कैश्चित् तैर्नृपैः स नलः किल व्याजेन इत्यनेन प्रकारेण स्तुत इति किं स एष युवा भूमौ विधोश्चन्द्रस्य आद्यं जन्म नवीनश्चन्द्रः किं पृथिव्यामुत्पन्नः, तथा असौ युवा रतिवल्लभस्य कामस्य द्वैतं द्वितीयः कामः किम्, तथा इयं नासत्ययोरश्वि-नीकुमारयोस्तृतीया मूर्त्तिः अयं तृतीयोऽश्विनीकुमारः किम्, अत्रापि अध्या-हृतस्य किं शब्दस्य प्रश्नकाक्वुभयार्थकत्वात् स्तुतिनिन्दे बोध्ये । द्वैतमिति द्विता एव द्वैतमिति क्वचित् स्वार्थिकप्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रम्य वर्त्तन्त इति क्लीवत्वम् । अत्रार्थाभेदेऽपि वक्तृभेदात् वाक्यभेदाच्च न पौनरुक्त्यं बोध्यम् ॥ ४२ ॥

केचित् व्यक्तमेव नलं निनिन्दुरित्याह । इहेति । इह सभायां ईदृशा एतत्सदृशाः कति बहवः सन्ति इति अस्मिन् विषये दुष्टैर्दुरात्मभिस्तैः

आत्मापकर्षं किल मत्सराणां
द्विषः परस्पर्द्धनया समाधिः ॥ ४३ ॥
गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये
दोषान्तरोक्तिः खलु तत् खलत्वम् ।
रूपेण तत्संसददूषितस्य
सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४४ ॥
नलानसत्यानवदत्स सत्यः
क्षतोपवेशान् सविधे सुरेशान् ।

केषित् राजभिः अलीकनलानां मिथ्यानलीभूतानामिन्द्रादीनां आवली समूहः दृष्टान्तिता दृष्टान्तीकृता, कथमेनं स्तुथ एतत् सदृशा बहवो विद्यन्ते संप्रति अस्यां सभायामप्येते दृश्यन्तामिति अलीकनलीभूता इन्द्रादयोदृष्टान्तत्वेन दर्शिता इत्यर्थः । नन्वलीकनलीभूता अपि ते न नलयोग्या, अयोग्यानाञ्च दृष्टान्तीकरणे दृष्टान्तयितुरेवापकर्षो भवति तत्कथं तैः स्वापकर्षः स्वीकृत इत्यत्राह, किल यतः मत्सराणामीर्ष्यावतां आत्मापकर्षं अत्रापिकारोबोध्यः निजस्यापकर्षं भवत्यपि द्विषः शत्रोः परेण अयोग्येन सह स्पर्द्धनया तुल्यतया समाधिः समाधानं निजस्यापकर्षमविचिन्त्यैव सादृश्यदाने व्यग्रता भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

गुणेनेति । केनापि अनिर्वचनीयेन गुणेन सौन्दर्यादिना अनवद्ये अनिन्दनीये जने यत् दोषान्तरस्य उक्तिर्दोषान्तरारोपणं तत् खलु निश्चितं खलत्वं क्रूरत्वं यत् यस्मात् रूपेण सौन्दर्येण तस्मिन् संसदि अदूषितस्य अनिन्दितस्य तस्य नलस्य नरत्वं मनुष्यत्वं सुरैर्देवैरदूषि दूषितम्, अयमतिसुन्दरः सत्यं किन्तु नरोऽल्पायुरिति सुरैर्यत् निन्दितं तदेव तेषां खलत्वमित्यर्थः अथच रलयोरैक्यात् नरत्वदूषणव्याजेन नलत्वमेव दूषितमिति ध्वनिः । देवा अपि नलं दृष्ट्वा सेर्ष्या जाता इति भावः ॥ ४४ ॥

नलस्यापि अलीकनलीभूतान् इन्द्रादीन् दृष्ट्वा विस्मयो जात इति

नौभाविलाभूः किमु दर्पकश्च
भवन्ति नासत्ययुतौ भवन्तः ॥ ४५ ॥
अमी तमाहुः स्म यदत्र मध्ये
कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।
अदर्पकाः स्मः सविधे स्थितास्ते
नासत्यतां नापि बिभर्त्ति कश्चित् ॥ ४६ ॥

व्यञ्जयन्नाह । नलानिति । स सत्यो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान् अवस्थितान् असत्यान् नलान् अलीकनलीभूतान् सुरेशान् इन्द्रादीन् अवदत् वक्ष्यमाणमुवाच । किमवददित्याह उ भोः भवन्तः नासत्ययुतौ अश्विनीकुमाराभ्यां सहितौ इलाभूः पुरूरवा दर्पकः कामश्च एतौ उभौ किं न भवन्ति अपितु पुरूरवःकन्दर्पाश्विनीकुमारा एव भवन्त इत्यर्थः । नलं दृष्ट्वा यथान्येषां विस्मयोजातस्तथा नलस्यापि अलीकनलचतुष्टयदर्शनेन विस्मयोजात इति भावः ॥ ४५ ॥

अमी इति । अमी मिथ्यानलाः सुरेशास्तं सत्यं नलं आहुःस्म उक्तवन्तः । किमाहुःस्तेत्याह अत्र सभायां यत् ये चत्वारो वयं एषां मध्ये कस्यापि इलायां पुरूरवोमातरि उत्पत्तिर्नाभूत् अस्माकं कोऽपि पुरूरवा नेत्यर्थः तथा ते तव सविधे समीपे स्थिता वयं अदर्पका दर्पकाङ्क्षिता स्मः भवामः वयं कन्दर्पा नेत्यर्थः तथा अत्र अस्मासु मध्ये कश्चित् कोऽपि नासत्यतां अश्विनीकुमारतां न बिभर्त्ति न धारयति अस्माकं मध्ये कोऽप्यश्विनीकुमारो नेत्यर्थः, त्वया पुरूरवःप्रभृतिचतुष्टयविषयकः प्रश्नः कृतस्तेषां मध्ये न कोऽपि वयमिति भावः । अथच इलायां भूम्यां अस्माकं मध्ये कस्यापि उत्पत्तिर्नाभूत् वयं न भूमिजाताः किन्तु स्वर्गीया देवा इत्यर्थः तथा तव समीपे स्थिताः सन्तोऽदर्पकास्त्वदीयसौन्दर्य-तिरस्कृतत्वाद्दर्पशून्याः स्मः तथा अस्माकं कश्चित् असत्यतां अलीकनलरूपतां न बिभर्त्तीति न अपितु त्वद्रूपधारणात् वयमसत्याएवेत्यर्थः इत्थं तैस्तात्त्विकोनिजपरिचयो ध्वनितः । यदित्यव्ययं प्रथमाबहुवचनान्तं अत्र

तेभ्यः परान्नः परिभावयस्व
श्रिया विदुरीकृतकाम-देवान्
अस्मिन् समाजे बहुषु भ्रमन्ती
भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४७ ॥

असाम यन्नाम तवेह रूपं
स्वेनाधिगत्य स्मितमुग्धभावाः ।
तन्नोधिगाशापतितान्नरेन्द्र
धिक् चेदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४८ ॥

प्रश्नोत्तरभूतश्लोकद्वये वक्रोक्त्यलङ्कारोऽलङ्कारः । 'अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततोद्विधा' इति लक्षणात् । 'इलोर्व्वीवागबुधस्त्री गौः' इति हेमचन्द्रः ॥ ४६ ॥

तर्हि के यूयमित्याशङ्क्याह । तेभ्य इति । श्रिया शोभया विदूरीकृततिरस्कृतः कामदेवोयैस्तादृशाद्यो ऽस्मान् तेभ्य ऐलादिभ्यः परानन्यान् परिभावयस्व जानीहि वयं ऐलादिभ्योभिन्नाः केऽपि जना इति सामान्यतो जानीहीत्यर्थः । अत्रागमने कारणमाह, अस्मिन् समाजे सभायां बहुषु राजसु विषये भ्रमन्ती असौ भैमी किल सम्भावनायां अस्मासु घटिष्यते योगं यास्यतीति दुराशयाऽत्रागता वयमित्यर्थः । अथच हे श्रिया सौन्दर्येण विदूरीकृतकाम जितमन्मथ नल तेभ्यः परान् अस्मान् देवान् परिभावयस्व तथा अस्मिन् समाजे बहुषु पञ्चसु सदृशेषु भ्रमन्ती मुह्यन्ती भैमी अस्मासु मध्ये कस्मिंश्चित् घटिष्यते, वयं देवा भैमीवरणार्थमागता इति ध्वनिः । घटिष्यत इति युजादित्वादत्र णिङभावः ॥ ४७ ॥

असामेति । हे नरेन्द्र नाम प्राकाश्ये वयं स्वेन साक्षादात्मनैव नतु परेण तव रूपं सौन्दर्यं अधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा स्मितोष्ठतो मुग्धभावो मूढता यैस्तादृशाः सन्तोयद्यस्मात् इह सभायां असाम तिष्ठाम तस्मात् नोऽस्माकं आशया प्रत्याशामात्रेण पतितां भैमीपतित्वं धिक् सा निन्दनीया अस्तु

सा वागवज्ञायितमां नलेन
तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन
स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमग्न-
मेनं नहि स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४९ ॥

आशया भैमीप्राप्तिदुराशया आपतितान् आगतान् नोऽस्मान् धिगिति वा तथा अस्माकं इदं विबुधत्वं पण्डितत्वञ्च धिगस्तु यतोवयं तव सौन्दर्यमात्रदर्शनेनैव विमूढा जाता अतोऽस्माकं दुराशया आगमनं पण्डितत्वञ्च व्यर्थंमेवेत्यर्थः । अथच स्वेन आत्मशरीरेण तव रूपं स्वरूपं अधिगत्य प्राप्यैव श्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतसौन्दर्य्याः सन्तो यत इह असाम दीप्याम तत्तस्मात् अस्माकं अशापतितां दिक्पतित्वं धिक् तथा विबुधत्वं देवत्वञ्च धिगस्तु यतोवयं तव शरीरं गृहीत्वा सुन्दरा जातो अतोवयं व्यर्थैव दिक्पाला देवाश्चेत्यर्थः । स्वे आत्मनि तव रूपं नाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः सन्तो यदिह असामेति वा स्वेन तव रूपं अधिगत्य श्रितमुग्धभावाः सन्तोयदिह तव नाम एको नल एव भैमीवरणयोग्य इति प्रसिद्धिं असाम नाशितवन्त इत्यपि वा हे स्वेन धनानां स्वामिन् नरेन्द्रेत्यपि व्याचक्षते । असामेति असभुवीत्यस्य असगतिकान्तिदीप्त्यादानेष्वित्यस्य च लोट उत्तमपुरुषबहुवचनेन रूपम्, पक्षे षोऽन्तर्कर्मणीत्यस्य लुङि रूपम् ॥ ४८ ॥

नलेन पुनरुक्तवचनानां यथाश्रुतोवाच्यार्थएव गृहीतो नतु व्यङ्ग्यार्थ इत्याह । सेति । अनाशङ्कितं अनाकलितं देवानां वाक्छलं द्वितीयार्थलक्षणं वाक्कापट्यं येन तादृशेन नलेन तेषां देवानां सा पूर्वोक्तावाक् अवज्ञायितमां अतिशयेनावज्ञाता द्वितीयार्थानुसन्धानाभावेन श्रुताप्यश्रुतावत् विहितेत्यर्थः । हि यस्मात् स्त्रीरत्नस्य भैम्या लाभे उचितोयोग्यो योयत्न उपायस्तत्र मग्नं तत्परमेनं नलं प्रति लक्षीकृत्य किञ्चित् किमपि न भाति न स्फुरति भैमीप्राप्त्युपायान्वेषणव्यग्रतया तैः कथितमपि देवत्वं न ज्ञातमिति भावः ॥४९॥

यः स्पर्द्धया येन निजप्रतिष्ठां
लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।
कः स्पर्द्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः
स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्य्यात् ॥ ५० ॥

गीर्द्दैवतागीतयशःप्रशस्तिः
श्रिया तडित्वल्ललिताभिनेता ।
मुदा तदावैक्षत केशवस्तं
स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५१ ॥

अवज्ञायां कारणान्तरमप्याह । य इति । योजनः येन जनेन सह स्पर्द्धया निजप्रतिष्ठां स्वस्य गौरवं लिप्सुर्लब्धुमिच्छुर्भवति स एव जनो यस्मात् तस्य उन्नतत्वं स्वस्मादाधिक्यं आह कथयति तस्मात् स्वेनैव अभिहिता उक्ता स्वस्य हानिर्न्यूनता येन तादृशस्य स्पर्द्धितुः सम्बन्धे बहुलां अधिकतरां अवहेलां अवज्ञां स्थाने युक्तं कोजनो न कुर्य्यात् अपितु सर्वएव करोति। प्रकृते भैम्यर्थं नलरूपं धारयद्भिर्द्देवैर्नलस्यैवाधिकता स्वस्य च न्यूनता व्यक्तीकृता तस्मात्तेनैव नलेन तेषामवज्ञा युक्तैव कृतेति भावः ॥ ५० ॥

अथ सभायां सरस्वत्यागमनं वर्णयितुं लक्ष्मीसरस्वतीसहितस्य नारायणस्योर्द्ध्वमागमनं वर्णयति । गीर्द्दैवतेति । केशवोनारायणस्तदा तस्मिन् समये अम्बरस्य आकाशमार्गस्थितः सन् मुदा हर्षेण तं स्वयंवरस्य आडम्बरं समारम्भं अवैक्षत ददर्श, किम्भूतः गीर्द्दैवतया सरस्वत्या गीता यशसः प्रशस्तिरुत्कर्षोयस्य स तथा श्रिया लक्ष्म्या तडित्वतोविद्युत्सहितमेघस्य यत् ललितं विलासस्तस्य अभिनेता अभिनयं कुर्वाणः, स्वयंवरदर्शनार्थं कौतुकेन लक्ष्मीसरस्वतीसहितोनारायणस्तत्रागतवानिति भावः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्य्ययोः' इति विश्वः ॥ ५१ ॥

मत्त्वापि तत्कौतुकदर्शनार्थं तत्रागतवानित्याह । अष्टाविति । स देवः

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः
सदोदिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।
लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरःश्रियं यो
दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५२ ॥

एकेन पर्य्यक्षिपदात्मनाद्रिं
चक्षुर्मुरारेरभवत् परेण ।
तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषै-
र्दिशोदशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५३ ॥

सदः स्वयंवरसभां दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः सन् तदा तस्मिन् समये सभाया अष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीः चतुर्मुखत्वात् अष्टौ चक्षूंषि निदिदेश प्रेरितवान् अष्टाभिश्चक्षुर्भिरेकदैव समाजशोभां ददर्शेत्यर्थः, एकदैव स्वयंवरशोभादर्शनात् तस्याष्टौ चक्षूंषि सफलानि जातानीति भावः। स कः योदेवः लैङ्गीं लिङ्गरूप-शिवसम्बन्धिनीं शिरश्श्रियं मस्तकशोभां अदृष्ट्वापि अविलोक्यापि दृष्टौ लिङ्ग-शिरोदर्शनविषये मृषावादिता मिथ्याभाषणं कारिता कूटसाक्षिणी कृता केतकी येन तादृशः ब्रह्मेति भावः। पुरा किल महत्त्वे विवदमानौ विष्णुब्रह्माणौ शिवलिङ्गस्य पादौ शिरश्च विलोकयितुं पातालं सत्यलोकञ्च गतौ, अनन्तरं पातालं गत्वा चरणावदृष्ट्वा विष्णुर्मया चरणौ न दृष्टाविति सत्यमेव देवसभाया-मुक्तवान् ब्रह्मापि शिरःसीमां नापश्यत् किन्तु वायुना शिरसः पतन्तीं केतकीं गृहीत्वा शिरोदृष्टमिति देवसभायां मृषोक्तवान् तत्र साक्षित्वेन दृयमानीतेति ब्रह्मणा केतकी कूटसाक्षिणी कृतेति पुराणवार्त्ता ॥ ५२ ॥

निरन्तरं भ्रमन्तौ सूर्याचन्द्रमसावपि स्वयंवरशोभां ददृशतुरित्याह श्लोकद्वयेन। एकेनेति। द्वादश आत्मानोमूर्त्तयो यस्य स द्वादशात्मा सूर्य एकेनात्मना अद्रिं सुमेरुं पर्य्यक्षिपत् प्रदक्षिणीचकार परेण अन्येन आत्मना मुरारेः स्वयंवरशोभां पश्यतोनारायणस्य च दक्षिणनयनं अभवत् शेषैरव-

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं
सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीशः
द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्त्या
न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५४ ॥
आलोकमाना वरलोकलक्ष्मी-
न्तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।
जनाम्बुधौ तत्र निजाननानि
वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५५ ॥

त्रिंशैस्तै द्वादशभिरात्मभिस्तु लोकैर्जनैः पूर्णां दशदिश आलोकत दशभिर्मूर्त्तिभिः दशसु दिक्षु स्थितानां लोकानां धर्म्माधर्म्मकृत्यानि दृष्टवानित्यर्थः। नारायणस्य चक्षुर्भूत्वा स्वयंवरशोभां ददर्शेति प्रस्तुतं अपरद्वयं प्रासङ्गिकम् । निरन्तर-भ्रमणशीलस्य मम कथं दशदिग्भवजनवृत्तान्तपरिज्ञानं मेरुप्रदक्षिणं भावि-भैमीस्वयंवरदर्शनञ्च भविष्यतीति पुरा विविच्यैव सूर्यः किं द्वादशात्मा एकेना-त्मना नारायणचक्षुराभवदित्युत्प्रेक्षात्र ध्वन्यते। 'सुरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्म-दिवाकराः' इत्यमरः ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति । शर्वरीशश्चन्द्रः सदैव सर्वस्मिन् काल एव दैवतानां हर्म्यं निवासस्थानं अद्रिं सुमेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि महेन्द्रानुजस्य नारायणस्य दृष्टि-मूर्त्त्या वामनयनरूपेण देहेन कृत्वा द्रष्टा पश्यन् सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्शने योविघ्नस्तेन तापं दुःखं न प्राप, चन्द्रोऽपि नारायणचक्षुर्भूत्वा स्वयंवरशोभां ददर्शेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तद्दर्शनार्थं अप्सरसोऽपि सभायामाजग्मुरित्याह । आलोकेति । रसे-नानुरागेण उत्का उत्कण्ठिताः सत्यस्तात्कालिकीं स्वयंवरसमयजातां वरलोकानां विवाहार्थमुपस्थितानां राज्ञां लक्ष्मीं शोभां आलोकमानाः पश्यन्त्योऽप्सरसः स्वर्वेश्यास्तत्रजनाम्बुधौ जनसमूहरूपसमुद्रे निजाननानि स्वीयमुखानि अम्भो-

न यज्ञलक्षैः किमलक्षि नो सा
सिद्धैः किमध्यासि सभाप्तशोभा ।
सा किन्नरैः किं न रसादसेवि
नादर्शि हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरश्लाघत तामनेक-
शाखत्रयीभूरुहराजिभाजा ।
क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य
दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥ ५७ ॥

रुहकाननानि कमलवनानि वितेनुश्चक्रुः । अन्यत्रापि जलाशये कमलवनानि भवन्त्येव । अप्सरसोऽपि सभाजमाजग्मुरिति भावः ॥ ५५ ॥

नेति । आप्ता प्राप्ता शोभा यया तादृशी सा सभा यज्ञलक्षैर्यज्ञसमूहैः किं न अलक्षि न दृष्टा अपितु अलक्ष्येव, तथा सिद्धैः सिद्धगणैर्वा सा किं नो अध्यासि नाधिष्ठिता अपितु अध्यास्येव, तथा रसादनुरागात् सा किन्नरैः किं नासेवि न सेविता अपितु असेव्येव, तथा महर्षिभिर्ऋषिश्रेष्ठैर्वा हर्षेण सा नादर्शि न दृष्टा अपितु अदर्श्येव ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति । स वाल्मीकिस्तां सभां अश्लाघत स्तुतवान् स कः दैवी वाक् पद्यमयी संस्कृता वाणी यस्य कण्ठपथेन कण्ठमार्गेण क्लेशं विना अनायासेन दिवः स्वर्गात् प्राक् प्रथमं भुवं पृथ्वीं आगमत् आगता प्रथमं भूमौ यः पद्यमयसंस्कृतप्रवर्त्तक इत्यर्थः । किम्भूतेन कण्ठपथेन अनेकाः शाखा आश्वलायनाद्यो यस्यास्तादृशी या त्रयी त्रिवेदी सैव भूरुहराजिर्वृक्षश्रेणी तां भजत इति तादृशेन सशाखवेदत्रयपाठकेनेत्यर्थः । अन्योऽपि बहुस्कन्धवृक्षश्रेणीयुक्तमार्गेण दूरादप्यनायासेन आगच्छति । वाल्मीकिमुनिरपि तत्रागतवानिति भावः । 'शाखा द्रुमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हेमचन्द्रः ॥ ५७ ॥

प्राशंसि संसद्गुरुणापि चार्व्वी
चार्व्वाकतासर्व्वविदूषकेण ।
आस्थानपट्टं रसनां यदीयां
जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि
वचःस्रगाचार्य्यकवित् कविर्यः ।
दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः
काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ॥ ५९ ॥

अमेलयद्भीमनृपः परं न
नाकर्षदेतान् दमनस्वसैव ।

प्राशंसीति । चार्व्वाकतया नास्तिकतया सर्वेषां वेदादीनां विदूषकेणापि खण्डकेनापि तेन गुरुणा वृहस्पतिना चार्व्वी अतिमनोज्ञा सा संसत्सभा प्राशंसि स्तुता यदीयां यत्सम्बन्धिनीं रसनां जिह्वां वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपट्टं सभासिंहासनं अहं जानामि मन्ये तस्य जिह्वाग्रे सदा सरस्वती वसतीत्यर्थः, वृहस्पतिरपि तत्रागत इति भावः । पुरा किल असुर-मोहनार्थं वृहस्पतिना चार्व्वाकशास्त्रं प्रणीय वेदादि दूषितम् ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति । स काव्यः शुक्रः काव्येन तददोषौ शब्दार्थावित्यादि-लक्षणाक्रान्तेन प्रबन्धविशेषेण सभां अभाणीत् अवर्णयत्, स कः यः दीव्यत्तमा अतिशयेन दीव्यन्ती शोभमाना दिव्या संस्कृता वाक् यत्र तादृशेऽपि नाके स्वर्गे यः कविः कवित्वेन ख्यातः यत्र स्वर्गे सर्वेऽपि कवयस्तत्रापि प्राधान्यात् कवित्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः, किम्भूतः यतो वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्य्यकं कौशलं वेत्तीति तादृशः, तथा दैतेयनीतेर्दैत्यानां नीतिशास्त्रस्य पथि मार्गे सार्थवाहः मार्गप्रदर्शकः दैत्यानां नीतिशास्त्रप्रवर्त्तक इत्यर्थः । सुरासुराणां मान्यः शुक्रोऽपि तत्रागत इति भावः ॥ ५९ ॥

शुक्रवर्णितं काव्यमेवाह । अमेलयदिति । भीमनृपः परं केवलं

इदं विधातापि विचित्य यूनः
स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ६० ॥
एकाकिभावेन पुरा पुरारि-
र्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।
तद्भीसमाधानममुष्य काय-
निकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६१ ॥
पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्ना-
नस्थापयत् क्वापि निधाय वेधाः ।

एतान् यूनो नामेलयत् भैमीस्वयंवरार्थं नानीतवान् तथा दमनस्वसैव भैम्येव परं एतान् नाकर्षत् स्वसौन्दर्यादिगुणेन नाकृष्टवती, किन्तु विधातापि एतान् यूनोर्विचित्य एकदेशस्थीकृत्य इदं स्वशिल्पसर्वस्वं एतावन्मम विज्ञानकौशलमिति नोऽस्मान् अदर्शयत् दर्शितवान् । इदं अत्यन्तसभोत्कर्षलक्षणवस्तुध्वन्यात्मकं काव्यम् ॥ ६० ॥

एकाकीति । पुरा पूर्वं यः पुरारिः शिवः एकाकिभावेन एकाकित्वेन असहायत्वेन हेतुना पञ्चशरं कामं पञ्चतां मरणं निनाय मारयति स्म किमुत्प्रेक्षे अमुष्य पञ्चशरस्य कायनिकायलीलाः शरीरव्यूहविलसितरूपा अमी युवानः किं अतस्तस्मात् शिवाद्भियो भयस्य समाधानं प्रतीकारोजातः पूर्वमेकत्वान्मम शिवेन तथाकृतं इति विचिन्त्य कामेन राजसमूहरूपः कायव्यूहः कृतः तस्मादधुना बहुत्वात्तद्भीतिर्नास्तीत्यर्थः । अत्र उत्प्रेक्षालङ्कारेण सभास्थिता राजानः कामसदृशा इत्युपमा ध्वन्यते तस्मादिदमलङ्कारोत्थालङ्कारध्वन्यात्मकं काव्यम् ॥ ६१ ॥

पूर्णेन्दुबिम्बानिति । शिल्पी निर्माणकुशलोवेधा विधाता अनुमासं मासि मासि भिन्नान् पृथग्भूतान् पूर्णेन्दुबिम्बान् पूर्णचन्द्रमण्डलान् क्वापि कुत्रापि देशे निधाय तिरोहितीकृत्य अस्थापयत् रक्षितवान् तैरेव रचितैः

तैरेव शिल्पी निरमादमीषां
मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६२ ॥

सुधार्पितं मूर्द्धसु रत्नमेते
र्यन्नाम तानि स्वयमेतएव ।
स्वतः प्रकाशे परमात्मबोधे
बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चै-
रिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।
न शक्ष्यतोलक्षयितुं विमिश्रौ
दस्रौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६४ ॥

पूर्णेन्दुबिम्बैः कृत्वा अमीषां राज्ञां लावण्यमयानि सौन्दर्यवन्ति मुखानि निरमात् निर्मितवान् इत्यहं मन्ये सम्भावयामि । अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तूनि सञ्चित्य किमपि सुन्दरं वस्तु निर्माति । अत्रापि पूर्ववद्ध्वनिः ॥ ६२ ॥

सुधेति । एतै राजभिर्मुधा मिथ्या मूर्द्धसु मस्तकेषु रत्नं अर्पितं निहितं यद् यस्मात् एते राजान एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रसिद्धानि, रत्नभूतानां तेषामुपरि रत्नान्तरधारणं व्यर्थमित्यर्थः । इदमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति, स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्मबोधे ब्रह्मसाक्षात्कारे सति स्फुरणार्थं तत्प्रकाशार्थं बोधान्तरं ज्ञानान्तरं अर्थ्यं सप्रयोजनं न भवति, यथा ब्रह्मतत्त्वबोधस्य स्वप्रकाशत्वात् तस्मिन् जाते सति तत्प्रकाशकज्ञानान्तरान्वेषणं व्यर्थं तथा रत्नभूतानां तेषां शिरसि रत्नान्तरारोपणं व्यर्थमित्यर्थः, अतिसुन्दरा एते इति भावः । ब्रह्मबोधस्य स्वप्रकाशत्वं वेदान्तादिषु प्रसिद्धम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति । दस्रौ अश्विनीकुमारौ चेद्यदि उच्चैर्मुदा अतिहर्षेण इदं सुन्दराणां राज्ञां वृन्दं समूहं प्रवेक्ष्यतः एषां मध्ये प्रविष्टौ भविष्यतः तत्तदा विमिश्रौ मिलितौ सन्तौ तौ वत्सराणां सहस्रैरपि इतरेतरं परस्परं

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धै
र्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का।
एकाम्बुबिन्दुव्ययमम्बुराशेः
पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥ ६५ ॥

इति स्तुवन् हुंकृतिवन्दनाभि-
र्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ॥
ओङ्कारभुम्ना पठतैव वेदान्
महर्षिवृन्देन तथान्वमानि ॥ ६६ ॥

लक्षयितुं परिचेतुं न शक्ष्यतः शक्तौ न भविष्यतः, अयं मे भ्राता इति परस्परं ज्ञातुमसमर्थौ भविष्यत इत्यर्थः। अत्र स्थिताः सर्वे अश्विनीकुमारतुल्या इति भावः ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति। विदग्धैर्नागरैरथच दाहरहितैरियद्भिरेतावद्भिः स्थित-र्विद्यमानैर्युवभिर्हेतुभिः कामे एकस्मिन् कन्दर्पे दग्धेऽपि हरनयनानलेन भस्मी-कृतेऽपि जगतो भुवनस्य का क्षतिः का हानिः, अपितु कामसदृशानामेतेषां बहूनां स्थितत्वात् न कापि हानिरित्यर्थः। एतदेव अर्थान्तरन्यासेन समर्थयते कोजनः पूर्णस्य अम्बुराशेः समुद्रस्य एकस्य अम्बुबिन्दोर्जलकणस्य व्ययं अपगमं शोषदोषं शोषरूपं दोषं शंसति कथयति अपितु एकाम्बुबिन्दुव्ययेऽपि समुद्रः शुष्क इति न कोऽपि वदतीत्यर्थः। अतस्थाः सर्वे कामसदृशा इति भावः ॥ ६५ ॥

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन् सभां प्रशंसन् स काव्यः गायतैव गानं कुर्वतैव गन्धर्वाणां वर्गेण समूहेन हुंकृतिवन्दनाभिर्हुङ्कारोच्चारणैः कृत्वा अन्वमानि अनुमतः गानमध्ये लयकाले हूमिति शब्दः क्रियते तेनैव समोचीनं वदसीति गन्धर्वैः स शुक्राचार्योऽनुमत इत्यर्थः तथा वेदान् पठतैव वेदपाठं कुर्वतैव महर्षिवृन्देन महर्षिसमूहेन ओङ्कारस्य भूम्ना बाहुल्येन कृत्वा अन्व-मानि वेदमध्ये ओङ्काराः सन्ति त एव कश्चित् स्वीकारार्था भवन्ति तेषा-

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान्
सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।
शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभि-
रशोभि कार्त्तस्वरभूधरस्य ॥ ६७ ॥

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्ता-
नमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।
कथ्याः कथङ्कारममी सुताया-
मिति व्यषादि क्षितिपेन तेन ॥ ६८ ॥

हुङ्कारयेणैव महर्षिभिः शुक्रोऽनुमत इत्यर्थः । 'ओमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रमे' इति धरणिः ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति । अथानन्तरं विदर्भराजो भीमः सिंहासनौघेषु भद्रासनसमूहेषु तान् राजसिंहान् राजश्रेष्ठान् न्यवीविशत् निवेशयामास । यत्र सिंहासनौघेषु उपविष्टैरेभी राजसिंहैः कार्त्तस्वरभूधरस्य स्वर्णाचलस्य सुमेरोः शृङ्गेषु शिखरेषु उपविष्टैस्त्रिदशैर्देवैरिव अशोभि शोभितम् । एतेन सिंहासनानामत्युच्चत्वं स्वर्णमयत्वञ्च राज्ञाञ्च देवतुल्यत्वं सूचितम् । 'रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति । तेन क्षितिपेन भीमेन नानाभुवनेभ्य आगतान् तान् राजसिंहान् अमर्त्यैः मर्त्यानां सर्वज्ञत्वाभावात् तद्भिन्नेन देवेन संकीर्त्यानि वर्णनीयानि चरित्रगोत्राणि कर्मकुलनामानि येषां तथाविधान् विचिन्त्य अमी राजसिंहाः सुतायां भैम्यां कथङ्कारं केन प्रकारेण कथ्याः अलक्ष्यैः कथनीया इत्येवं मत्वा व्यषादि विषण्णम्, येषां चरित्रादीनि देवा एव जानन्ति ते कथं मनुष्यैः कथनीयाः, चरित्राद्यज्ञाने च भैम्याः कथं वरणे प्रवृत्तिर्भवेदिति विचार्य भीमो विषण्णोजात इत्यर्थः । कथङ्कारमिति गतार्थात् कथमित्यमेवव्ययाभ्य इति ज्ञापम् । 'गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः' इति मेदिनी ॥ ६८ ॥

श्रद्धालुसङ्कल्पितकल्पनायां
कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः।
तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य
स्तुतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः
सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म।
स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्त-
वक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ॥ ७० ॥

कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां
जानासि नानाभुवनागतानाम्।

श्रद्धाल्विति। अथानन्तरं तदा तत्समये आकुल इतिकर्त्तव्यतामूढोऽसौ भीम एकतानोऽनन्यमनाः सन् कुलदैवतस्य वंशपरम्परोपासितस्य रथाङ्गपाणे-श्चक्रपाणेर्नारायणस्य स्तुतिं स्तवं क्षणं व्याप्य ततान चकार। किम्भूतस्य यतः श्रद्धालुना श्रद्धायुक्तेन भक्तेन यत्सङ्कल्पितं अभिलषितं वस्तु तस्य कल्पनायां सिद्धौ कल्पद्रुमस्य कल्पवृक्षसदृशस्य, कल्पवृक्षो यथा याचकानां अभिलाषं पूरयति अयमपि श्रद्धावतां भक्तानां तथेत्यर्थः। क्वचित् तदाकुलेत्यत्र तत्ता-कुलेति, कल्पनायामित्यत्र भावनायामिति च पाठः ॥ ६८ ॥

तच्चिन्तनेति। तच्चिन्तनस्य भीमकर्तृकस्मरणस्य अनन्तरमेव स देवो नारायणः सस्मितं सहास्यं यथा तथा सरस्वतीं आहूय वक्ष्यमाणमुवाच। किमाहूयेत्याह हे वाणि सरस्वति त्वां इह स्वयंवरे राजकस्य राजसमूहस्य गोत्रवृत्तानां कुलनामचरित्राणां वक्त्रीं वर्णयित्रीं करवाणि करोमि, भैम्या विज्ञानाय राजसमूहवर्णनार्थं त्वया स्वयंवरे गन्तव्यमिति त्वां प्रेरया-मीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कुलञ्चेति। हे सरस्वति त्वं नानाभुवनेभ्य आगतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च जानासि अतोहेतस्त्वं त्वमेव एषां राज्ञां कुलादीनां वा वाच-

एषामतस्त्वं भव वावदूका
मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७१ ॥

जगत्त्रयीपण्डितमण्डितेयं
सभा न भूता न च भाविनी वा ।
राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन
सङ्ख्यावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥ ७२ ॥

इतीरिता तच्चरणात् परागं
गीर्वाणचूडामणिसृष्टशेषम् ।
तस्य प्रसादेन सहाज्ञयासा-
वादाय मूर्ध्नादरिणी बभार ॥ ७३ ॥

दूका अतिशयेन वक्त्री भव, तव मूकायितुं मूकीभवितुं तूष्णीं स्थातुं अयं कः समयोऽवसरः, अपितु वक्तुमेवायं समय इत्यर्थः । कुलञ्चेत्यादौ चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । राज्ञामित्यत्र यूनामिति क्वचित्पाठः ॥ ७१ ॥

जगत्त्रयीति । हे सरस्वति यतोजगत्त्रय्यास्त्रयाणां जगतां पण्डितैर्मण्डिता शोभिता अत इयं ईदृशी सभा न भूता पूर्वं कुत्रापि न जाता न च न पुनर्भाविनी भविष्यति च तस्मादत्र राज्ञां गुणज्ञापनस्य गुणबोधनस्य कैतवेन च्छलेन संख्यावतः पण्डितान् वाङ्मुखानि उपन्यासान् श्रावय । 'संख्यावान् पण्डितः कविः' इति 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्' इति चामरः ॥७२॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ईरिता नारायणेनोक्ता असौ सरस्वती आदरिणी तदुक्तौ आदरवती सती तस्य नारायणस्य चरणात् गीर्वाणानां देवानां चूडामणिभिः शिरोरत्नैर्मृष्टस्य प्रोञ्छितस्य शेषमवशिष्टं परागं धूलिं अथच चरणस्य पद्मतुल्यत्वात् कौसुमं रजः तस्य आज्ञया त्वया स्वयंवरे गन्तव्यमिति निदेशरूपेण प्रसादेन सह आदाय गृहीत्वा मूर्ध्ना मस्तकेन बभार धृतवती महानयं प्रसाद इति तदाज्ञामङ्गीचकारेत्यर्थः । 'परागश्चन्दने रेणौ गिरौ स्नात्युपरागयोः, स्नानीयपुष्परजसोः' इति हेमचन्द्रः ॥७३॥

मध्येसभं साववतार बाला
गन्धर्वविद्यामयकण्ठनाला ।
त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा
साहित्यनिर्वर्त्तितदृक्तरङ्गा ॥ ७४ ॥

आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी
मूलादिनिर्गत्य वितायमाना ।
नानाभिचारोचितमेचकश्रीः
श्रुतिर्यदीयोदररोमलेखा ॥ ७५ ॥

मध्येसभमिति । सा सरस्वती बाला बालिका सती बालस्त्रीरूपं धारयन्ती सती मध्येसभं सभामध्ये अववतार अवतीर्णा बभूव किम्भूता गन्धर्व-विद्या गीतकला तन्मयं तद्व्याकुलं अथच तत्स्वरूपं कण्ठनालं यस्या सा गानप्रवीणकण्ठनालेत्यर्थः, तथा त्रयी त्रित्वसंख्या अथ च त्रिवेदी अतस्त्रयी-मयस्त्रयीमयीभूतोवलीविभङ्गोवलीविन्यासो यस्याः सा, तथा साहित्येन शुक्ल-नीलरक्तवर्णमेलनेन अथ च काव्यशास्त्रेण निर्वर्त्तितोनिष्पादितोदृक्तरङ्गः कटा-क्षविक्षेपो यस्याः सा । साहित्येन यौगपद्येन निर्वर्त्तितो दृक्तरङ्गो यस्या-स्तादृशी सर्वेषां वात्सल्यभावेन सहैव निरीक्षणं नतु कटाक्षेणेति भाव इति केचित् । कण्ठस्य नालत्वेन सुखस्य पद्मतुल्यत्वं ध्वनितम् । मध्येसभमिति पारे-मध्ये षष्ठ्यावेति अव्ययीभावनिपातितम् ॥ ७४ ॥

चतुर्दशभिः श्लोकैर्वेदादिविद्यामयं सरस्वतीस्वरूपमेव वर्णयति । आसी-दिति । अथर्वा श्रुतिरथर्ववेदः यदीया तत्सम्बन्धिनी उदररोमलेखा उदर-वर्तिरोमावलिरासीत् । किम्भूता त्रिवलिर्वलित्रयरूपा या त्रिवेदी ऋग्यजुः-सामरूपा तल्लक्षणात् मूलात् विनिर्गत्य अन्यथा विनिर्गमय्य वितायमाना विस्तार्य्यमाणा । अन्यथा त्रिवेदीमध्यादाकृष्याऽथर्ववेदः पृथक्कृत इति प्रसिद्धिः । तथा नानाभिचारेषु षट्सु मारणोच्चाटनादिकर्म्मसु उचिता पापाधिक्यात् योग्या मेचका श्यामा श्रीः शोभा यस्यास्तादृशी अथच अनाभिचारोचित-

शिक्षेव साक्षाच्चरितं यदीयं
कल्पश्रिया कल्पविधिर्यदीयः ।
यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपै-
र्निरुक्तिविद्या खलु पर्य्यणंसीत् ॥ ७६ ॥
जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं
छन्दोभुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।
श्लोकार्द्धविश्रान्तिमयीभविष्णु-
पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥ ७७ ॥

मेचकश्रीर्न किन्तु नाभिगमनोचितमेचकश्रीरेव । अथर्ववेदे नानाभिचारविधयः सन्ति तस्य च श्यामत्वं पुराणादौ वर्णितम् ॥ ७५ ॥

शिक्षेवेति । यदीयं चरितं आचरणं साक्षात् शिक्षैव वेदाङ्गविशेष एव अथच साक्षात् लोकानां उपदेश एव, तथा कल्पस्य वेदाङ्गविशेषस्य श्रिया शोभया कृत्वा यदीयः कल्पविधिः कल्पस्य विधिप्रतिपादकशास्त्रस्य विधिर्विधानं कल्पवेदाङ्गस्य इति कर्तव्यताबोधकत्वात् विधिसङ्गमनमित्यर्थः अथच कल्पस्य कल्पवृक्षस्य श्रिया सम्पत्त्या मणिमुक्तादिरूपया कृत्वा आकल्पविधिर्वेशकरणम्, तथा खलु प्रेक्षायां निश्चये वा यस्याः समस्तार्थानां सकलाभिधेयानां निरुक्तिरूपैर्निर्वचनरूपैः कृत्वा निरुक्तविद्या वेदाङ्गविशेषः पर्य्यणंसीत्परिणता । 'कल्पोविकल्पे कल्पाद्रौ संवर्तें ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये विधौ' इति हेमचन्द्रः । 'शिक्षा कल्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः । छन्दसां विचितिश्चैव वेदाङ्गानि अमूनि षट्' ॥ ७६ ॥

जात्येति । जात्या च मात्रावृत्तेन आर्य्यादिना च वृत्तेन च अक्षरसंख्यातेन उक्थादिना च भिद्यमानं द्विधाभूतं छन्दः यदीयं भुजद्वन्द्वं अभूत्, अथच जात्या जन्मना स्वभावेन वृत्तेन चरित्रेण च भिद्यमानं अन्यतो भिन्नं उत्कृष्टं भुजद्वन्द्वं अभूत् । किम्भूतं छन्दोरूपं भुजद्वन्द्वं श्लोकस्यार्द्धे या विश्रान्तिर्विश्रामस्तन्मयीभविष्णुस्तद्रूपीभवन् यः पर्वद्वयीसन्धिः कुर्परसन्धिः स एव

असंशयं सा गुणदीर्घभाव-
कृतां दधाना विततिं यदीया ।
विधायिका शब्दपरम्पराणां
किञ्चारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥ ७८ ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हार-
लता बभूवोदिततारवृत्ता ।
ज्योतिर्म्मयी यद्भजनाय विद्या
मध्येऽङ्गमङ्केन भृता विशङ्के ॥ ७९ ॥

सुचिह्नं शोभनचिह्नं तन्मध्ये यस्य तादृशम्, श्लोकार्द्धयोर्विश्राम एव यस्य पर्वद्वयी-सन्धिरित्यर्थः । 'पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्' इति छन्दोमञ्जरी ॥ ७७ ॥

असंशयमिति । किञ्च असंशयं निश्चितमेव सा अतिप्रसिद्धा यदीया मेखला काञ्ची व्याकरणेन वेदाङ्गविशेषेण अरचि रचिता, कीदृशी गुणस्य पन्थनस्त्वस्य दीर्घभावेन दीर्घत्वेन कृतां जनितां विततिं विस्तारं दधाना धारयन्ती, तथा शब्दपरम्पराणां शिञ्जितश्रेणीनां विधायिका जनिका । व्याकरणमपि गुणाः इकएङरलोगुण इत्यादिना विहिताः, दीर्घा सवर्णेनाग्दीर्घ इत्यादिना विहिताः, भावाः धात्वर्थः, केवलो भाव इत्यनेन कथिता धात्वर्थाः भावविहिततिङ्कृत्तद्धितप्रत्ययाश्च एतैः कृतां विततिं दधानम्, तथा शब्दपरम्पराणां हरिहरादीनां विधायकं साधकम् ॥ ७८ ॥

स्थितैवेति । ज्योतिर्मयी ज्योतिषशास्त्ररूपा विद्या यस्या भजनाय उपासनार्थं परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य कण्ठे स्थिता हारलतैव बभूव इत्यहं विशङ्के तर्कयामि, ज्योतिर्विद्यैव यस्या हारलता जातेत्यर्थः । किम्भूता ज्योतिर्मयीविद्या उदितमुक्तं तारं तारा नक्षत्रं तत्सम्बन्धिवृत्तं शुभाशुभफलकथनरूपं यस्यां सा, तथा मध्येऽङ्गं अङ्गानां शिक्षादीनां मध्ये अङ्केन गणनया भृता धृता षडङ्गमध्ये गणितेत्यर्थः, अङ्केन संख्याभिधायकेन भृता पूर्णेति वा ।

अवैमि वादि प्रतिवादिगाढ-
स्वपक्षरागेण विराजमाने ।
ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे
रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ८० ॥

ब्रह्मार्थकर्म्मार्थकवेदभेदा-
द्द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।
चक्रे पराच्छादनचारु यस्या
मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥ ८१ ॥

हारलतापि उदितः प्रकाशीभूतस्तारो मध्यमणिर्मुक्ताशुद्धिर्वा यस्यां सा चासौ वृत्ता वर्त्तुलमौक्तिका चेति तादृशी, तथा मध्येऽङ्कं शरीराणां मध्ये अङ्केन क्रोड़ेन भृता धृता । मध्येऽङ्कमिति पारे मध्ये षष्ठ्यावेत्यव्ययीभावः ॥ ७९ ॥

अवैमीति । ते प्रसिद्धे पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे पूर्वपक्षशास्त्रमुत्तरपक्षशास्त्रञ्च द्वे यदीयौ रदच्छदौ ओष्ठाधरौ भूतवती जाते इत्यहं अवैमि सम्भावयामि, किम्भूते वादिप्रतिवादिनोर्यो गाढो दृढः स्वपक्षरागः स्वसिद्धान्तानुरागस्तेन विराजमाने शोभमाने ॥ ८० ॥

ब्रह्मार्थेति । मीमांसया शास्त्रेण यस्याः सरस्वत्या ऊरुयुग्मं चक्रे कृतम् । ननु एकेन मीमांसाशास्त्रेण कथमूरुद्वयं कृतमिति विशेषणेन तस्यापि द्वैविध्यमाह, किम्भूतया ब्रह्मार्थकर्मार्थकयोर्ब्रह्मप्रतिपादक-कर्मप्रतिपादकयोर्वेदयोर्भेदात् ब्रह्मकाण्डत्वकर्म्मकाण्डत्वाभ्यां विभागात् आत्मदेहं द्विधा विधाय कृत्वा स्थितया, ब्रह्मकाण्डीयं कर्म्मकाण्डीयञ्च वेदद्वयमधिकृत्य जैमिनिबादरायणाभ्यां प्रणीतत्वेन पूर्वोत्तररूपया द्विविधमीमांसया ऊरुद्वयं रचितमित्यर्थः, किम्भूतं ऊरुयुग्मं परेण उत्कृष्टेन आच्छादनेन वस्त्रेण चारु मनोज्ञम्, तथा मांसलं स्थूलम्, मीमांसापि परेषां बौद्धादीनां आच्छादनेन निराकरणेन चारुः, तथा मांसला भट्टमिश्रादिभिः शङ्कराचार्यादिभिश्च कृतबहुविचारत्वेन परिपुष्टा ॥ ८१ ॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि
द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।
आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं
तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ ८२॥

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या
वादेऽस्य शक्तिः क्व तथान्यथा तैः ।
पत्रं क्व दातुं गुणशालीपूगं
क्व वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८३ ॥

उद्देशेति । वयं यस्याः सरस्वत्या दशनद्विमालीं दन्तपङ्क्तिद्वयीं तां प्रसिद्धां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां प्रतीमो जानीमः, किम्भूतां आन्वीक्षिकीं नामतः कथनमुद्देशस्तस्य पर्वणि प्रस्तावेऽपि तथा समानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तस्मिन्नपि द्विधा उद्देशतया लक्षणतया च उदितैर्भगवता गोतमेन निर्दिष्टैः षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिभिर्निग्रहस्थानान्तैरुपलक्षिताम्, तथा मुक्तिकामैः एतेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तत्वान्मुमुक्षुभिराकलितां अभ्यस्ताम् । दन्तपङ्क्तिद्वयी च पर्वणि ग्रन्थौ उदिता उत्तेजिता तथा लक्षणे सामुद्रकशास्त्रे उदिता उक्ता, षोडशसंख्यकास्तथाविधोदितत्वेन द्वात्रिंशत्-संख्यका भवन्ति दन्तपंक्तिद्वयी च द्वात्रिंशद्दन्तात्मिका भवति तादृशीं दशनद्विमालीं आकलितां ग्रथितां मुक्तिकां प्रतीमः दन्तान् मौक्तिकान्येव जानीमः । 'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति गोतमसूत्रम् । 'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' इति मेदिनी ॥ ८२ ॥

तर्का इति । तर्का यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यादित्येवंरूपा यद्वदनस्य यस्या मुखस्य रदा दन्तास्तर्क्याः सम्भावनीयाः, अत्रान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति तत्तर्करूपरदैरन्यथा विना अस्य वदनस्य तथा तादृशे वादे

सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां
प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।
तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं
यत्पाणियुग्मं वहति पुराणम् ॥ ८४ ॥

वादिनिराकरणकथाविशेषे शक्तिः सामर्थ्यं क कुत्र अपितु न क्वापि तर्कैरेव विवादशक्तिर्भवतीति तर्का एव तद्धन्ता जाता इत्यर्थः । कथमन्यथेति क्वचित् पाठः । अथच रदैर्विना तथावादे दन्त्यवर्णानामुच्चारणे अस्य शक्तिः क तथा तैरन्यथा प्रतिवादिने पत्रं दातुं तस्योपरि पत्रावलम्बनं कर्त्तुं प्रतिवादिनः प्रतिज्ञापत्रं खण्डयितुं वा प्रभुत्वं शक्तिः क तर्कं विना प्रतिवादिनि पत्रदाने तत्पत्रनिराकरणे वा प्रभुत्वं न भवतीत्यर्थः । अथ च रदैर्विना पत्रं पर्णं दातुं खण्डयितुं सुखस्य प्रभुत्वं क, दातुमिति पक्षे दोऽवखण्डने इत्यस्य रूपम्, तथा तैरन्यथा वादतोवादनिमित्तात् गुणशालिनां शाण्डिल्यादिगुणयुक्तानां पूगं समूहं खण्डयितुं निराकर्तुं अस्य प्रभुत्वं क तर्कं विना गुणशालिसमूहनिराकरणं न भवतीत्यर्थः, अथच अदतोभक्षयतोऽस्य रदैर्विना गुणैः सौरभादिभिः शालत इति तादृशं पूगं गुवाकफलं खण्डयितुं क वा प्रभुत्वम् । दन्तानां कर्कशत्वात् कर्कशैस्तर्कैर्निर्माणं युक्तम् । तैरन्यथेति पृथग्विनानानेत्यत्र विनापदेन विनार्थग्रहणात्तृतीया । 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्यमरः ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति । तत् प्रसिद्धं पुराणं यस्याः पाणियुग्मं वहते जातम् । किम्भूतं पुराणम्, सपल्लवं इतिहासादिभिः सविस्तारम्, तथा व्यासपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रणीतभावान्निर्मितत्वात् उभयीभविष्णु पुराणोपपुराणतां प्राप्तम्, तथा मत्स्यपद्मादिभिः आदिना कूर्मवराहादिभिश्च पदैरुपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानं पुराणमेव यस्याः करयुगाकारेण परिणतमित्यर्थः । अथच पाणियुग्ममपि सपल्लवं अलक्तरागसहितं किसलयस्य सदृशं वा, तथा व्यासेन विस्तारेण पराशः श्रेष्ठभक्ष्यद्रव्यं तस्य रा ग्रहणं तेन च सह प्रणीतभावं प्रणयं अतति गच्छतीति तादृशं सविस्तारं उत्तमभक्ष्यद्रव्यग्रहणतत्परञ्चेत्यर्थः, तथा उभयीभविष्णु दक्षि-

आकल्पविच्छेदविवर्ज्जितोयः
स धर्म्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।
पश्यामि मूर्द्धा श्रुतिमूलशाली
कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥ ८५ ॥

भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्या-
स्तद्बिन्दुना भालतमालपत्रम् ।
तदर्द्धचन्द्रेण विधिर्विपञ्ची-
निक्वाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८६ ॥

शालशाखाभ्यां द्विविधीभूतम्, तथा रेखारूपमत्स्यपद्मादिसामुद्रकलक्षणैरुप-लक्ष्यमाणं युक्तम् । 'पल्लवोऽस्त्री किसलये विटपे विस्तरे वने । शृङ्गारेऽलक्त-रागेऽस्त्री' इति मेदिनी, 'व्यासोमा विस्तृते सुनौ' इति च । पल्लवेन सदृशमिति पक्षे सहशब्देन सह सादृश्यार्थेऽव्ययीभावः ॥ ८४ ॥

आकल्पेति । स धर्म्मशास्त्राणां मन्वादिप्रणीतधर्म्मसंहितानां व्रजः समूह एव यस्या मूर्द्धा मस्तकीभूतः सन् कस्य जनस्य मुदे हर्षाय न वृत्तो न जातः अपितु सर्वस्यापि इत्यहं पश्यामि जाने, कस्य ब्रह्मणो मुदे इति वा । स कः यः आकल्पं प्रलयकालपर्य्यन्तं योविच्छेदोऽप्रचारस्तेन विवर्जितोरहितः धर्म्म-शास्त्रं प्रलयकालपर्य्यन्तमपि प्रचरिष्यतीति भावः, किम्भूतः श्रुतिर्वेद एव मूलं तेन शालते इति तादृशः, तथा कण्ठे स्थितः दृढतरमभ्यसनीय इत्यर्थः। अथच मूर्द्धापि आकल्पस्य नेपथ्यस्य विच्छेदेन विवर्जितः सदालङ्कृत इत्यर्थः, तथा श्रुत्योः कर्णयोर्मूले शालतइति तादृशः, तथा कण्ठे स्थितः कण्ठनालस्योपरि स्थितः, तथा वृत्तोवर्त्तुलः। धर्म्मशास्त्रमेव यदीयमस्तकाकारेण परिणतमित्यर्थः । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्म्मण्याम्नायवार्त्तयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ ८५ ॥

भ्रुवाविति । विधिर्विधाता प्रणवस्य ओङ्कारस्य दलाभ्यां कृत्वा यस्याः सरस्वत्या भ्रुवौ प्रणिन्ये निर्ममे, तथा तस्य प्रणवस्य बिन्दुना अनुस्वारेण यस्या भालतमालपत्रं ललाटतिलकं प्रणिन्ये, तथा तस्य प्रणवस्य अर्द्धचन्द्रेण अर्द्ध-

द्विकुण्डलो वृत्तसमाप्तिलिप्याः
कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।
कैश्यं मसीनां स्मितभाः कठिन्याः
काये यदीये निरमायि सारैः ॥ ८७ ॥

या सोमसिद्धान्तमयाननेव
शून्यात्मतावादमयोदरेव ।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव
साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥ ८८ ॥

चन्द्राकारावयवेन विपञ्च्या वीणाया निक्वाणनार्थं वादनार्थं यः कोणो वीणा-वादनसाधनद्रव्यं स एव धनुराकारत्वात् धनुस्तत्प्रणिन्ये। अत्र प्रणवो गौडलिप्या देवनागरलिप्या वा बोद्धव्यः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इति 'वीणा तु वल्लकी विपञ्ची' इति 'कोणो वीणादिवादनम्' इति चामरः ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीति । यदीये काये यस्याः शरीरे वृत्ता वर्त्तुला या समाप्ति-ज्ञापिका लिपिः समाप्तिलिपिर्विसर्गाकारा तस्याः सारैः श्रेष्ठांशैः कृत्वा द्विकुण्डली कुण्डलद्वयं निरमायि निर्मिता विधिनेत्यर्थात्, तथा काञ्चनस्य स्वर्णस्य लेखनीनां सारैः कराङ्गुली निरमायि, तथा मसीनां सारैः कैश्यं केशवृन्दं निरमायि, तथा कठिन्याः खटिकायाः सारैः स्मितभाः हास्यस्य दीप्तिर्निरमायि । लेख्यशेषे समाप्तिसूचको विसर्गो लिख्यते स एव कुण्डल-द्वयत्वेन परिणत इत्यर्थः । विसर्गश्च यथा 'शङ्कुश्लालवस्त्रस्य बालिकाकुच-युग्मवत्। नेत्रवत् कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः' इति। 'तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्' इत्यमरः । 'कठिनी खटिका' इति विश्वः ॥ ८७ ॥

येति । या सरस्वती सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं तन्मयं तदेव आननं मुखं यस्यास्तादृशीव, अथ च सोमस्य चन्द्रस्य सिद्धान्तो याथार्थ्यं तन्मयं आननं यस्याः सा, पूर्वपक्षभूतस्य सोमस्य सिद्धान्तमयं दूषकरूपमाननं यस्या इति वा सोमत्वेन सिद्धान्तितमाननं यस्या इति च व्याख्यते, तथा शून्यात्मतावादो

भीमस्त्वयागद्यत मोदितुं ते
वेला किलेयं तदलं विषद्य।
मया निगाद्यं जगतीपतीनां
गोत्रं चरित्रं च यथावदेषाम् ॥ ८९ ॥
विन्दत्यसव्ये मकरन्दलीलां
मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दम्।

माध्यमिकबौद्धविशेषदर्शनं तन्मयं तदेव उदरं यस्यास्तादृशीव, अथ च शून्यतावादो माध्यमेवेति कथनं तन्मयं तद्विषयं उदरं यस्याः सा अतिकृशोदरीत्यर्थः, तथा विज्ञानस्य सामस्त्यं साकल्यं विज्ञानमेव सकलगोघटादीति योगाचारबौद्धविशेषमतं तन्मयं तदेव अन्तरं यस्यास्तादृशीव, अथच विज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य सामस्त्यं तन्मयं तत्प्रचुरं अन्तरं चित्तं यस्यास्तादृशी, तथा साकारतासिद्धिज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादरूपसौत्रान्तिकमतं तन्मयं तत्प्रचुरं अखिलं सकलं यस्यास्तादृशीव, अथच साकारतासिद्धिमयं सौन्दर्यलाभप्रचुरं अखिलं यस्यास्तादृशी एवम्भूता मध्येसभमवततारेत्यादि कुलकम्। इयीत्प्रेक्षायाम् ॥ ८८ ॥

अथैवंरूपा सरस्वती सभायामवतीर्य चिन्तयन्तं भीममाश्वासयति श्लोकेत्याह, भीमइति। तया सरस्वत्या भीमोऽगद्यत उक्तः, किमुक्त इत्याह हे भीम किल यस्मात्ते तव मोदितुं हर्षाय इयं वेला समयः तत्तस्मात् विषद्य अलं विषादं मा कुरु। नन्वहं राज्ञां कुलनामपरिचायकजनाभावादेव विषादं करोमीत्यत आह, एषां जगतीपतीनां राज्ञां विचित्रं नानाविधं गोत्रं चरित्रञ्च मया यथावत् निगाद्यं वक्तुमर्हम्, अहमेव सर्वं कथयिष्यामि विषादं माकुर्वित्यर्थः। विषद्येति निषेधार्थालंखलुयुक्त्वाद्देति अलं योगे क्त्वा ॥८९॥

ननु का त्वं या नानादिगन्तवासिनामपि राज्ञां गोत्रचरित्रकथने प्रतिजानीष इत्याशङ्क्याह। विन्दतीति। मन्दाकिनी गङ्गा असव्ये दक्षिणे यस्य चरणारविन्दे पादपद्मे मकरन्दस्य पुष्परसस्य लीलां विलासं विन्दति

अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय
राज्ञां तदाज्ञावशगास्मि कापि ॥९० ॥
तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यै-
राप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।
तां लोकपालैकधुरीण एष
तस्यै सपर्य्यामुचितां दिदेश ॥ ९१ ॥
दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीना-
माकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।
ततः क्षितीशः स निजां तनूजां
मध्ये महाराजकमाजुहाव ॥ ९२ ॥

लभते, अरविन्दे मकरन्दस्य स्वाद्रसुचितत्वात् तत्सदृशी भवतीत्यर्थः, तस्य नारायणस्य आज्ञावशगा निदेशकारिणी कापि अहं राज्ञां गुणवर्णनाय अत्र सभायां अवतीर्णास्मि, अहं हि भगवता नारायणेन प्रेषिता तदाज्ञया च मम सामर्थ्यमपि युक्तमिति भावः । कापीत्यनेन मादृश्यस्तन्निदेशकारिण्योऽबहवः सन्तीति सूचितम् । विन्दत्यभव्य इत्यत्र अविन्दताभाविति क्वचित्पाठः ॥९०॥

अथ भीमस्तां पूजयामासेत्याह । तत्कालेति । लोकपालैरिन्द्रादिभिः सह एकधुरं वहतीति तादृशो लोकपालसदृशोऽन्नपतिर्भीमः आप्तां अकस्मात्सभायां प्राप्तां तां देवीं तत्काले तदागमनसमय एव वेद्यैर्ज्ञेयैः शकुनस्वराद्यैः काकादिपक्षिशब्दादिभिः शकुनैः शुभसूचकैः स्वराद्यैर्नासानिलनयनस्पन्दादिभिर्वा कृत्वा आप्ताम् आत्मीयां प्रतीत्य ज्ञात्वा तस्यै उचितां योग्यां सपर्य्यां पूजां दिदेश आदिष्टवान्, आप्तागमनसमये हि भुजस्पन्दादयो जायन्ते । 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' इति 'स्वरो नासासमीरणे, उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति च मेदिनी ॥ ९१ ॥

अथ भीमः सभामध्ये भैमीमानेतुमादिदेशेत्याह । दिगन्तरेभ्य इति ।

दासीषु नासीरचरीषु जातं
स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।
स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धि-
मुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ८३ ॥
स्निग्धत्वमायाजललेपलोप-
सपत्नरत्नांशुमृजांशुकाभाम् ।

ततोदेवीसपर्य्यानन्तरं स क्षितीशो भीमः मध्येमहाराजकं महाराजसमूहमध्ये निजां तनूजां पुत्रीं आजुहाव आकारितवान् । किम्भूतां दिगन्तरेभ्यो नानादिग्भ्यः पृथिवीपतीनां राज्ञां य आकर्ष आकर्षणं तत्र यत् कौतूहलं कौतुकं तत्र सिद्धविद्यां जपादिनात्मवशीकृतमन्त्ररूपां सौन्दर्य्येण सर्वाकर्षणकारिणीम् । मध्येमहाराजकमिति पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः ॥ ८२ ॥

अथ सभां प्रविशन्तीं राजभिर्दृश्यमानां भैमीं षोडशभिः श्लोकैः कुलकेन विशिनष्टि । दासीष्विति । नासीरचरीषु अग्रसरीषु दासीषु भैम्याश्चेटीषु वीक्षितासु दृष्टासु सतीषु जातं प्रथमं समुत्पन्नं क्रमेणानन्तरं आलिषु भैम्याः सखीषु वीक्षितासु सतीषु स्फीतं उपचितं अथानन्तरं स्वाङ्गेषु भैम्या अवयवेषु दृष्टेषु सत्सु रूपात् सौन्दर्यात् उत्थितं उच्छलितुमारब्धं अवलोककानां प्रेक्षकाणां अद्भुताब्धिं विस्मयसमुद्रं उद्वेलयन्तीं अतिक्रान्तमर्यादं कुर्वतीं भैमीं प्रपावपाङ्गैरथराजराजिरिति इतः षोडशश्लोकेनान्वयः । दास्यादिषु क्रमेण अधिकसौन्दर्य्यदर्शनेन राजानोऽतितरां मुग्धा जाता इति भावः ॥ ८३ ॥

स्निग्धत्वेति । किम्भूताम्, स्निग्धत्वाय चैक्कण्यजनकौ यौ मायाजललेपौ, मायाजलं शुद्धिकारकं कृत्तिमोदकं लेपो वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यविशेषसंयोगस्तयोर्लोपे नाशे सपत्नाः शत्रुभूताः स्निग्धत्वजनकमायाजलाद्यनपेक्षिणो ये रत्नानां अंशवः किरणास्तैर्मृजा शुद्धिर्यस्यास्तादृशी अंशुकस्य वस्त्रस्य आभा दीप्तिर्यस्यास्तादृशीं स्वभावतः परिष्कृतैरत्नैः खचितं वस्त्रं परिहितवतीमित्यर्थः,

नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्त्ति-
स्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९४ ॥

विलेपनामोदमुदागतेन
तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।
रतीशदूतेन मधुव्रतेन
कर्णेरहः किञ्चिदिवोच्यमानाम् ॥ ९५ ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां
मल्लाजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।

स्निग्धत्वं तैलविशेषादिना चैक्कणं मायाजलं लेपश्च एषां लोपे इति वा । सपत्नेत्यत्र सयत्नेति पाश्चात्यानां पुस्तकेषु पाठः, तत्र स्निग्धत्वमायाजललेपलोपे सयत्नानि कृतप्रयासानि कथमपिताननङ्गीकुर्वाणानि यानि रत्नानीत्याद्यन्वयः । मायाजलादिकं अनुज्ज्वलरत्नानामौज्ज्वल्यकारकं भैमीवस्त्रप्रोतरत्नानि तु स्वभावादेवोज्ज्वलानीति भावः । तथा नेपथ्येषु भूषणेषु विद्यमाना ये हीरास्तेषां द्युतिरेव वारि जलं तत्र वर्त्तत इति तादृशं तद्वस्थितं यत् स्वच्छायं भैम्या एव प्रतिबिम्बं तेन सच्छायं समानप्रभं सदृशं आलिजालं सखीसमूहो यस्यास्तादृशीम्, हीरकादिजडितालङ्कारयुतां स्वापेक्षया किञ्चिन्नाभिः सखीभिर्युक्ताञ्चेत्यर्थः, अन्यत्रापि जले प्रतिबिम्बं जायते । आलिजालामित्यत्र आलिमालामिति क्वचित्पाठः ॥ ९४ ॥

विलेपनेति । पुनः किम्भूताम्, विलेपनस्य चन्दनाद्यङ्गलेपस्य आमोदेन परिमलेन या मुद्हर्षस्तया हेतुना आगतेन अथानन्तरं तस्या भैम्याः कर्णपूर एव उत्पलं तत्सर्पिणा तत्समीपगतेन मधुव्रतेन भ्रमरेणैव रतीशस्य कामस्य दूतेन सन्देशहारकेण कर्णे किञ्चित् किमपि रहोगोपनीयम् एषां मध्ये नल एव सुन्दरः स एव वरणीय इत्यादिकम् उच्यमानामिव कथ्यमानामिव, अन्योऽपि दूतो गोपनीयं कर्णे कथयति ॥ ९५ ॥

विरोधीति । पुनः किम्भूताम्, विरोधिनः परस्परं विरुद्धा वर्णाः शुक्ल-

स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु
भ्रुवौ विलासाद्वलिते वहन्तीम् ॥ ९६ ॥
सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं
किशोरशाखायशयालिमालाम् ।
वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः
कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९७ ॥

पीतरक्तादयो येषां तथाविधा ये आभरणाश्मनो भूषणोपलास्तेषां या भासो दीप्तयस्तासां मल्लाजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकम् ईक्षमाणां नक्तसुखत्वात् परस्परोपमर्द्दं कुर्वतीं रत्नसकलदीप्तिमिव पश्यन्तीम्, तथा विलासात्कटाक्षविक्षेपवशात् वलिते वक्रिते भ्रुवौ वहन्तीं धारयन्तीम्, वक्रतायामुत्प्रेक्षते किम्भूते स्मरेण कामेन स्वचापभ्रमेण निजधनुर्भ्रान्त्या चालिते नु गुणारोपाद्वक्रीकृते इव, नूत्प्रेक्षायाम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति । पुनः किम्भूताम्, कल्पद्रुमैर्वसन्तलक्ष्मीमिव तैराजभिरभिलष्यमाणामपि लिप्सयमानां च यथा कल्पवृक्षैर्वसन्तश्रीरभिलष्यते तथा राजभिरभिलष्यमाणामित्यर्थः । उभयोः साधर्म्यं विशेषणेनाह, किम्भूतां सामोदोऽतिसुन्दरः तल्लोभेन सहर्षो यः पुष्पाशुगः कामस्तेन वासितमधिष्ठितमङ्गं यस्यास्ताहशीं वसन्तलक्ष्मीमपि सामोदं सपरिमलं यत्पुष्पं तत्सम्बन्धिना आशुगेन वायुना वासितं सुरभीकृतम् अङ्गं स्वरूपं यस्यास्ताहशीम्, तथा किशोराणि कोमलानि सूक्ष्माणि वा शाखाग्राणि अङ्गुलयो येषां एवंविधाः शया हस्तायस्यास्ताहशी आलिमाला सखीश्रेणी यस्यास्ताहशीं किशोरं नवीनं यत् शाखाग्रं पल्लवस्तद्वत् शयो यस्या इति केचित् वसन्तलक्ष्मीमपि किशोरशाखा किसलयस्तदग्रे शया शयाना स्थिता अलिमाला भ्रमरश्रेणी यस्यां ताहशीम् । शाखाग्रमिति अङ्गुल्या यौगिकी संज्ञा शाखाया बाहोरग्रमिति व्युत्पत्तेः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति 'आशुगो मारुते वाणे' इति 'शाखा पक्षान्तरे बाहौ वेदभागद्रुमाङ्गयोः' इति च मेदिनी ॥ ९७ ॥

पीतावदातारुणनीलभासां
देहोपदेहात् किरणैर्मणीनाम् ।
गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैण-
नाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९८ ॥

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन
जेतारमश्रद्दधतीं नलस्य ।
तस्मै स्वभूषाद्दशदंशुशिल्पं
बलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु
ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु ।
सम्यक् पुनः क्वापि न राजकस्य
पातुं दृशा धात्वधृतावकाशाम् ॥ १०० ॥

पीतेति । पुनः किम्भूताम्, पीता गौरा अवदाताः शुक्लाः अरुणा रक्ता नीलाः कृष्णाश्च भासो दीप्तयो येषां तादृशानां मणीनां किरणैः कृत्वा देहोपदेहाच्छरीरानुलेपनाद्धेतोः क्रमेण गोरोचनया चन्दनेन कुङ्कुमेन एणनाभ्या कस्तूर्य्या च कृत्वा विलेपान् अनुलेपनानि पुनरुक्तयन्तीं पुनरुक्तान् कुर्वतीं विफलान् कुर्वतीमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

स्मरमिति । पुनः किम्भूताम्, स्मरं कामं प्रसूनेन पुष्पमयेण शरासनेन धनुषा कृत्वा नलस्य जेतारं जेत्रं अश्रद्दधतीम् असम्भावयन्तीम् अतएव तस्मै, स्मराय स्वभूषाद्दशदंशूनां निजालङ्काररत्नकिरणानां शिल्पं निर्माणरूपं बलद्विष इन्द्रस्य कार्मुकं कठिनं धनुरर्पयन्तीं ददानामिव । इन्द्रधनुर्हि नानाविधरत्नकिरणैरुदेतीति प्रसिद्धिः इन्द्रधनुष इव यदीय रत्नशोभेति भावः ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति । पुनः किम्भूताम्, वरमिति मनागिष्टे विभूषणेभ्यः स्वर्णालङ्कारेभ्यो वरमंशुकेषु वस्त्रेषु राजकस्य राजसमूहस्य दृशा चक्षुषा पातुं

प्राक् पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भि-
र्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्द्विरेफैः।
तद्भीतिभुग्नेन ततोमुखेन
विधेरहो वाञ्छितविघ्नयत्नः॥ १०१॥
एतद्वरं स्यामिति राजकेन
मनोरथातिथ्यमवापिताय।

सादरमीक्षितुं धात्रा विधात्रा दत्तः सम्पादितोऽवकाशः स्थानं यस्यां तादृशीम्, तथा ततोऽंशुकेभ्योऽपि वरं सान्द्रमणिप्रभासु उज्ज्वलमणिदीप्तिषु राजकस्य दृशा पातुं धात्रदत्तावकाशाम्। विभूषणानि प्रायेण वस्त्रैरावृतानि अतस्तदपेक्षया तस्या वस्त्राणि वरं राजानः पश्यन्तु, किंवा वस्त्राणामपि मणिकिरणैराच्छादितत्वात् तदपेक्षया वरं तस्या मणिकिरणान् ते पश्यन्त्वित्यर्थः। किन्तु क्वापि मुखाद्यवयवेषु पुनः सम्यक् सामस्त्येन राजकस्य दृशा पातुं न धात्रदत्तावकाशाम्, कथञ्चिद्राजानोऽस्या वस्त्रादीनि पश्यन्तु किन्तु भूषणादिभिराच्छादितत्वान्मुखाद्यवयवानां दर्शने विधिनैव तेभ्योऽवकाशो न दत्त इत्यर्थः, विभूषणांशुकमणिशून्यम् अस्याः किमप्यङ्गं नासीदिति भावः। 'मनागिष्टे वरं क्लीबे केचिदाहुस्तदव्ययम्' इति मेदिनी॥ १००॥

प्रकारान्तरेणाप्यसुमर्थमेवाह, प्रागिति। पुनः किम्भूताम्, वियतो गगनात्पतद्भिः सन्तुष्टदेवगणप्रक्षिप्तैः पुष्पवर्षैः प्राक् प्रथमं राजकस्य द्रष्टुं न दत्ताम्, अथानन्तरं तद्द्विरेफैः सौरभलोभात् तत्पुष्पानुगामिभिर्भ्रमरैर्द्रष्टुं न दत्ताम्, ततोऽनन्तरं तेभ्यो द्विरेफेभ्यो या भीतिर्भयं तया भुग्नेन वक्रीकृतेन मुखेन द्रष्टुं न दत्ताम्। दत्तामित्यत्र विधिरेव कर्त्तेति व्यञ्जयति। विधेर्विधातुर्वाञ्छितविघ्नयत्नोऽभिलषितप्रतिबन्धकीभूतप्रयासः अहो आश्चर्यविषयः, विधिना येन केनापि प्रकारेण सर्वाभिलाषं भाययितुं प्रयस्यते इत्यर्थः। राजानो भैम्या मुखाद्यवयवं द्रष्टुमत्यन्तमुत्कण्ठिता जाता इति भावः॥ १०१॥

एतदिति। पुनः किम्भूताम्, अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् कर्पूरकस्तूरिकयोः

सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्
कर्पूरकस्तुरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०२ ॥

स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चि-
द्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।
आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दै-
र्मदं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन
यच्चम्नतन्निश्चललोकनेत्राम् ।
हाराग्रजाग्रन्नखडाम्भरश्मि-
पीनाभनाभीकुहरान्धकाराम् ॥ १०४ ॥

प्रवाहं श्वेतश्यामकान्तिपूरं सखीमुखाय उत्सृजतीं ददतीं कटाक्षैः सखीमुखमवलोकयन्तीमित्यर्थः, किम्भूताय सखीमुखाय अहं एतत् सखीमुखं वरं मनागिष्टं स्यां भवेयं इत्येवं प्रकारेण राजकेन राजसमूहेन मनोरथातिथ्यं अभिलाषविषयतां अवापिताय प्रापिताय सखीमुखत्वे भैमी कटाक्षलाभो भवेदित्यस्माकं सखीमुखत्वमेव वरं नतु राजत्वमिति राजभिरभिलषितायेत्यर्थः । कर्पूरकस्तूरिकापदेन कटाक्षस्य सितासितत्वमुक्तम् ॥ १०२ ॥

स्मितेच्छुदन्तेति । पुनः किम्भूताम्, स्मितेच्छोरीषद्धसनं चिकीर्षोर्दन्तच्छदयोरोष्ठाधरयोः कम्पेन ईषच्चलनेन किञ्चिद्दिगम्बरीभूता विवस्त्रीभूता ईषदावृतीभूता ये रदा दन्तास्तेषां अंशुवृन्दैः किरणसमूहैः कृत्वा कौमुदीनां ज्योत्स्नानां हृदि स्थितं मदं गर्वं नुदन्तीम् खण्डयन्तीम् । मदखण्डने हेतुगर्भविशेषणमाह, किम्भूतैः आनन्दितानि प्रफुल्लीकृतानि उर्वीन्द्राणां राज्ञां मुखान्येव अरविन्दानि यैस्तादृशैः, कौमुद्योऽपि पद्मानि न प्रकाशयितुं शक्नुवन्ति एतैस्तु पद्मान्यपि प्रकाशितानि अतः कौमुदीगर्वखण्डनमेषां युक्तमित्यर्थः, सहास्यमुखामिति भावः ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति । पुनः किम्भूताम्, प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं भूषासु भूषणेषु वर्तमाना

तद्गौरसारस्मितविस्मितेन्दु-
प्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।
विपाण्डुता-मण्डित-चामराली
नानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥ १०५ ॥
तदङ्गभोगावलिगायनीनां
मध्ये निरर्त्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।
स्वयं धृतामप्सरसाम्प्रसादं
ह्रियं हृदोमण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०६ ॥

येऽच्छा निर्म्मला मणयस्तेषां च्छलेन येषु अङ्गेषु लग्नानि तेष्वेवाङ्गेषु निश्चलानि लोकानां राज्ञां नेत्राणि यस्यास्तादृशीम्, नैते भूषणमणयः किन्तु राज्ञां दर्शनोत्सुकानि अङ्गेषु लगित्वा निश्चलानि नयनान्येवेत्यर्थः । तथा हाराग्रे जाग्रत् स्फुरन् यो गरुडाश्मा गारुडोमरकतमणिस्तस्य रश्मिभिः किरणैः पीना वर्द्धिता आभा यस्य तादृशो नाभीकुहरान्धकारो नाभीरूपदरीस्थिततिमिरं यस्यास्तादृशीम् ॥ १०४ ॥

तद्गौरेति । पुनः किम्भूताम्, तस्या भैम्या यद्गौरसारस्मितं शुक्लश्रेष्ठभूतमीषद्धसनं तेन विस्मिता प्राप्तविस्मया या इन्दुप्रभा चन्द्रकान्तिस्तस्य यः शिरःकम्पो विस्मयेन मस्तकचालनं तस्य रुचो विलासानभिनेतुं विस्मयवशाच्चन्द्रकान्तिरेवं शिरः कम्पयतीति प्रकाशयितुं विपाण्डुतया शुक्लाधिक्येन मण्डिता भूषिता या चामराली चामरश्रेणी सैव नानामराल्यो नानाहंसस्ताभिः कृता लास्यस्य नृत्यस्य लीला विलासो यस्यास्तादृशीम्, अतिशुभ्रचामरैर्वीज्यमानामित्यर्थः ॥ १०५ ॥

तदङ्गेति । पुनः किम्भूताम्, अप्सरसां मेनकादीनां स्वयमात्मनैव धृतां हृदोमण्डनं स्त्रीणां हृदयभूषणरूपां ह्रियं लज्जामेव प्रसादं अर्पयन्तीं ददतीम् । प्रसाददाने हेतुगर्भविशेषणमाह, किम्भूतानां तस्या भैम्या अङ्गानां या भोगा-

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं
रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।
आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि
मह्वीभृतः कस्य न भोजयन्तीम् ॥ १०७ ॥

अलङ्कृताङ्गाद्भुतकेवलाङ्गीं
स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।
इमां विमानेन सभां विशन्तीं
पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०८ ॥ कुलकम् ॥

यत्किरूपभोगवर्णनप्रन्यस्तस्या गायनीनां गानं कुर्वतीनाम् । लज्जादाने हेतुगर्भविशेषणमाह, पुनः किम्भूतानां स्तुतीनां मध्ये असमाप्तायामेव स्तुतौ निरुक्तिक्रमे निर्वचनपरिपाट्यां विषये कुण्ठितानां निष्प्रतिभानां सम्यक् स्तोतुमशक्तानामित्यर्थः। अन्योऽपि भोगावलीपाठकानां स्वयं धृतं हारादिकं हृदयमखण्डं प्रसादमर्पयति। यस्याः सौन्दर्य्यस्तुतिकरणासामर्थ्यादप्सरसोऽपि लज्जिता जाता इति भावः । अप्सरसामिति सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी ॥१०६॥

तारा इति । पुनः किम्भूताम्, रदानां दन्तानां रुचा दीप्त्या तारा नक्षत्राणि जयन्तीं तिरस्कुर्वतीम्, तथा वदनस्य मुखस्य रुचा चन्द्रं जयन्तीम्, तथा कचानां केशानाञ्च रुचा नभ आकाशं जयन्तीम्, नीरूपस्याप्याकाशस्य कविभिः श्यामत्वेन वर्ण्यमानत्वात् आकाशापेक्षयाप्यतिश्यामकेशामित्यर्थः तथा कस्य मह्वीभृतो राज्ञोऽक्ष्णोर्द्वितयं चक्षुर्द्वयं आकण्ठं कण्ठपर्य्यन्तं अतितरामित्यर्थः मधूनि न भोजयन्तीं न पाययन्तीम्, अपितु सर्वस्यापि अतिसुन्दरतद्दर्शनेन राजनेत्राणामस्तेनेव तृप्तिर्जातेति भावः ॥ १०७ ॥

अलङ्कृतेति । पुनः किम्भूताम्, अलङ्कृतात् भूषणैर्भूषितादपि अङ्गात् अन्यासामवयवात् अद्भुतमाश्चर्य्यं केवलमनलङ्कृतमपि अङ्गं यस्यास्तादृशीम्, यस्या अनलङ्कृतमप्यङ्गमाश्चर्य्यजनकं अधुना सालङ्कृते तस्मिन् किं वक्तव्यमित्यर्थः अत्याश्चर्य्यजनकभूषितावयवामिति भावः। तथा स्तवात् स्तुतेरधिका स्तुतिवचोऽ-

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूप-
स्तन्मूर्त्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।
उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य
विनिद्ररोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना च निपीडिताग्रा
मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।
आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र
न तर्ज्जनी केन जनेन नाम ॥ ११० ॥

गोचरा अध्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षदृश्या लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तादृशीम्, स्तोर्हि आरोपितगुणकथनं तेनापि यस्य वास्तविकशोभां कथयितुं न शक्यत इत्यर्थः । अथ एवंविधां विमानेन नरवाह्येन चतुरङ्गयानेन सभां स्वयंवरसमाजं विशन्तीं प्रविशन्तीं इमां भैमीं राजराजिर्नृपश्रेणी अपाङ्गैर्नेत्रप्रान्तैः पपौ साभिलाषं ददर्श ॥ १०८ ॥

अथ भैम्यां सभाप्रविष्टायां राज्ञामनुभावानाह श्लोकत्रयेण । आसीदिति । तस्या भैम्या मूर्त्तेः शरीरस्य रूपेण सौन्दर्येण उद्भवदुत्पद्यमानमद्भुतमाश्चर्यं यस्य तादृशस्य यस्य मुदा अनुरागेण विनिद्रैरुद्गतैः रोमभिरेव अङ्कुरैर्दन्तुराणि नतोन्नतानि अङ्गानि नोल्लसुर्हर्षं न प्रापुः असौ ईदृशः कोऽपि भूपो राजा तत्र सभायां नासीत् नस्यात्, अपि तु तत्र सर्वेऽपि तद्रूपदर्शनाज्जातविस्मया रोमाञ्चिताङ्गाः सानुरागाश्च जाता इति भावः ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठेति । नाम सम्भावनायां तत्र सभायां भैमीं अवलोक्य केन जनेन अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण च मध्यमाया अङ्गुल्या मध्येन भागेन च निपीड़ितं नियन्त्रितं नम्रीकृतमग्रं यस्यास्तादृशी तर्जनी दक्षिणकरप्रदेशिनी नास्फोटि न वादिता अपितु सर्वैरेवास्फोटि मनोज्ञवस्तु दर्शने हर्षातिशयाज्जनैरेवं क्रियत इति लोकरीतिः ॥ ११० ॥

अस्मिन् समाजे मनुजेश्वराणां
तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।
पुनः पुनर्लोलितमौलिना न
भ्रुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा ॥ १११ ॥

स्वयंवरस्याजिरमाजिहाना
विभाव्य भैमीमथ भूमीनाथैः ।
इदं मुदा विह्वलचित्तभावा-
दवादि खण्डाक्षरजिह्मजिह्वम् ॥ ११२ ॥

रम्भादिलोभात् कृतकर्म्मभिर्भूः
शून्यैव माभूत् सुरभूमिपाल्यैः ।
इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसां
वैमत्यमत्यप्सरसा रसायाम् ॥ ११३ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् समाजे सभायां मनुजेश्वराणां राज्ञां मध्ये केन वा जनेन खञ्जनाविव अक्षिणी यस्यास्तादृशीं तां भैमीम् अवलोक्य पुनःपुनः वारंवारं लोलितमौलिना कम्पितशिरसा सता भ्रुवोर्द्वयी न उदक्षेपितराम् अतिशयेनोत्क्षिप्ता अपि तु सर्व्वैरेव मनुजेश्वरैराश्चर्य्यवशाच्छिरः कम्पो भ्रुवोरुत्क्षेपश्च कृत इत्यर्थः ॥ १११ ॥

स्वयंवरस्येति । अथानन्तरं भूमिनाथै राजभिः स्वयंवरस्याजिरमङ्गनम् आजिहानां आयातां भैमीं विभाव्य दृष्ट्वा मुदा हर्षेण विह्वलचित्तभावात् विकलान्तःकरणत्वात् खण्डैरसम्पूर्णैरक्षरैर्वर्णैर्वाक्यरूपैर्हेतुभिर्जिह्मा कुटिला जिह्वा यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा इदं वक्ष्यमाणप्रकारमवादि उक्तम्, भैमीदर्शनमात्रेण कामपरवशत्वात् वक्तुमशक्नुवन्तोऽपि हर्षवशाद्वर्णयाञ्चक्रुरित्यर्थः । आजिहानामिति ओहाङ्गतावित्यस्य जुहोत्यादेरूपम् ॥ ११२ ॥

यदवादि तदाह । रम्भादीति । रम्भादीनामप्सरसां लोभात् कृतं कर्म्म

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्य-
स्तत्तद्दिगन्तादयमागमाम ।
सौन्दर्य्यसारादनुभूयमाना-
दस्यास्तदस्माद्बहु नाकनीय: ॥ ११४ ॥
रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य
क्व नाम जागर्त्ति महानुदन्वान् ।
कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्री-
र्लावण्यवैदग्ध्यनिधि: पयोधे: ॥ ११५ ॥

युद्धयज्ञादिकं यैस्ताडशैः सुरभूमिः स्वर्गस्य पान्थैः पथिकैः स्वर्गं जिगमिषुभिः पुरुषैर्भूः पृथिवी शून्यैव रिक्तैव माभूत् न भवतु इति विचार्य्य अत्यप्सरसा अतिक्रान्ता अप्सरसोयया तादृश्या एतया भैम्या पुंसां पुरुषाणां दिवोऽपि स्वर्गमुद्दिश्यैव रसायां भूम्यां वैमत्यम् अरुचिरलोपि विनाशितम्, अतिसुन्दरीणामप्सरसामावासं स्वर्गमुद्दिश्य कृतकर्म्मणां पुरुषाणां भूम्यां पूर्व्वं वैमत्यं स्थितम् अधुना त्वप्सरोभ्योऽप्यतिसुन्दर्य्या रसायामुत्पन्नया भैम्या तद्विनाशित-मित्यर्थः, भैमी रम्भादिभ्योऽप्यतिसुन्दरीति भावः। दिव इति उद्दिश्येति यजन्तक्रियापेक्षया यजगर्भादेरिति पञ्चमी। अपरे तु दिवः स्वर्गस्य पुंसाम् इन्द्रादीनां रसायां वैमत्यम् अनिच्छा एतया अलोपि लुप्तमिति व्याख्यते ॥ ११३ ॥

रूपमिति। वयम् अस्या यद्रूपं सौन्दर्य्यं जनाननेभ्यो जनमुखेभ्य आकर्ण्य श्रुत्वा तत्तद्दिगन्तात् तस्मात् तस्मात् प्राच्यादिदिक्प्रान्तात् आगमाम आगतवन्तः तदस्या रूपम् अनुभूयमानात् प्रत्यक्षं दृश्यमानात् अस्मात् सौन्दर्य्य-सारात् लावण्यातिशयाद्धेतोर्बहु अतिशयेन अकनीयोऽनल्पतरं न अपि तु अल्पतरमेव, अन्यदीयं स्वल्पमपि रूपं लोकमुखाद्बहु श्रूयते अस्यास्तु यच्छ्रुतं ततोऽप्यधिकमनुभूतमिति भावः। आगमामेति लुङोङम् लृदित्त्वादङ् ॥ ११४ ॥

रसस्येति। शृङ्गार इति नाम्ना श्रुतस्य नवरसमध्ये ख्यातस्य रसस्य

साक्षात् सुधांशुर्मुखमेव भैम्या
दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः।
एतद्भ्रुवौ मुख्यमनङ्गचापं
पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या ॥ ११६ ॥

महान् उदन्वान् समुद्रः क कुत्रापि देशे जागर्त्ति तिष्ठति नाम सम्भाव्यते नाम प्रश्ने वा क जागर्त्तीति पृच्छ्यते। तिष्ठतीति कथमवगतमित्यत आह, अन्यथा शृङ्गाररससमुद्रं विना लावण्यस्य सौन्दर्यस्य वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य च निधिराश्रय इयं भैमीरूपा श्रीर्लक्ष्मीः कस्मात् पयोधेः समुद्रात् उदस्थात् उत्पन्ना। लक्ष्मीः समुद्रादुत्पन्नेति प्रसिद्धम् इयन्तु लावण्यवैदग्ध्याभ्यां श्रियोऽप्यधिका तस्मात् शृङ्गाररससमुद्रादुत्पन्ना स समुद्रः क्वापि देशे वर्त्तत इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

साक्षादिति। भैम्या मुखमेव साक्षात् प्रधानभूतः उपमानभूत इति यावत् सुधांशुश्चन्द्रः, दिव आकाशस्य शशाङ्कश्चन्द्रः पुनः स्फुटं सुव्यक्तं लाक्षणिकः लक्ष्मं कलङ्कमर्हतीति तादृशः, कलङ्कितत्वेन मुखापेक्षया हीनत्वादुपमेय इत्यर्थः। अथ च भैम्या मुखमेव साक्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः सुधांशुपदेन भैम्या मुखमेव मुख्यवृत्त्या अभिधेयमित्यर्थः, दिवोगगनसम्बन्धी शशाङ्कः पुनः स्फुटं निश्चितं लाक्षणिकः सुधांशुपदेन लक्षणया प्रतिपाद्यः एतदीयकिञ्चिद्गुणयोगाद्गौण इत्यर्थः। चन्द्रापेक्षयाप्युत्कृष्टं भैमीमुखमिति भावः। तथा एतस्या भैम्या भ्रुवौ मुख्यं प्रधानम् अनङ्गचापं कामकार्म्मुकम् अनङ्गचापपदेन एतद्भ्रुवावेव अभिधया प्रतिपाद्ये इत्यर्थः अथ च मुख्यं मुखे भवं भ्रूरूपं कामचापम्। यत् पुनः पुष्पम् अनङ्गचापत्वेन व्यवह्रियते तत्तयोर्भ्रुवोर्गुणमात्रवृत्त्या उद्दीपकत्वादिगुणसम्बन्धेन गौण्या वृत्त्या, पुष्पे अनङ्गचापपदं लाक्षणिकमित्यर्थः, अथ च पुष्पं यत् कामचापमित्युच्यते तद्गुणमात्रस्य मौर्व्वीमात्रस्य वृत्त्या अवस्थानेन। पुष्परूपकामचापापेक्षयापि भैमीभ्रुवावतिकामोद्दीपिके इति भावः। व्याख्यान्तराणि तु कष्टकल्पनया सम्भाव्यानीत्युपेक्षितानि ॥ ११६ ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या
ताडङ्कयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।
सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टा-
स्तेनैतयोर्यान्ति किमन्तरेण ॥ ११७ ॥

तनोत्यकीर्त्तिं कुसुमायुधस्य
सैषा यतेन्दीवरकर्णपूरी ।
यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्ध-
शरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥ ११८ ॥

लक्ष्ये इति । सुदत्या शोभनदन्तया भैम्या ताड़ङ्कयुग्मं कर्णभूषणीकृत-ताडङ्कयुगलं स्मरधन्विने कामधानुष्काय कुण्डलिके कुण्डलाकारे लक्ष्ये कृत्वा किं धृतम्, तथा तेन कामेन सव्यापसव्यं दक्षिणवामहस्तक्षेपं यथा स्यात्तथा विसृष्टा विमुक्ता विशिखा बाणा एतयोः कुण्डलिकयोरन्तरेण मध्ये किं यान्ति कटाक्षबाणाः कर्णताड़ङ्ककुण्डलाभ्यन्तरेण निर्यान्तीति भावः, प्रवीणस्य धानुष्कस्य बाणा लक्ष्याभ्यन्तरेव यान्ति । सव्यापसव्यमिति कथञ्चित् क्रिया-विशेषणं कर्त्तव्यम् । ११७ ॥

तनोतीति । यतेत्याश्चर्ये सैषा भैमी इन्दीवरकर्णपूरी ताड़ङ्ककुण्डलिका-द्वयान्तर्निहित-नीलोत्पलरूप-कर्णभूषणाद्वयं श्यामत्वात् कुसुमायुधस्य कामस्य अकीर्त्तिं अयशस्तनोति विस्तारयति, नेदमिन्दीवरद्वयं किन्तु कामस्याकीर्त्ति-रेवेत्यर्थः । अकीर्त्तिविस्तार एव कथमित्यत आह, यतो यस्माद्धेतोः खलो दुर्जन आभ्यां इन्दीवरकर्णपूराभ्यां कृत्वा तं कुसुमायुधं श्रवसोः कर्णयोः कुण्ड-लिकारूपात्लक्ष्यद्वयादपराद्धौ च्युतौ शरौ नीलोत्पलरूपौ बाणौ यस्य तादृशं ख्यापयिता वदिष्यति । कामो हयैव धानुष्कः यो भैमीश्रवणकुण्डलिकारूप-लक्ष्याच्च्युतसायकः यतोऽद्यापि भैमीकर्णयोर्नीलोत्पलरूपौ सायकौ तादृश-लक्ष्याच्च्युतौ भूत्वा कर्णपूररूपेण तिष्ठत इति दुर्जनः कथयिष्यतीत्यर्थः । भैम्या इन्दीवरकर्णपूरद्वयम् अत्यन्तकामोद्दीपकमिति भावः ॥ ११८ ॥

रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं
हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।
अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या
भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥ ११९ ॥

पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान्
चिप्नुर्यमादाय विधिः क्वचित्तान् ।
सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः
पुष्णाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ १२० ॥

रज इति । स आत्मभूः कामः रजसां परागाणाम् अथ च काष्ठधूलीनां पदं स्थानं तथा षट्पदा भ्रमरा एव कीटा घुणास्तैर्जुष्टं सेवितं पुराणं जीर्णम् आत्मनः स्वस्य पुष्पमयं चापं धनुर्हित्वा त्यक्त्वा अद्य संप्रति भैम्या भ्रूयुग्मं भ्रूद्वयलक्षणम् अन्तर्मध्ये आधेयत्वेन धृतो मुष्टिर्येन तादृशं मुष्टिना मध्ये धृतत्वादृश्यमानमध्यमित्यर्थः एवम्भूतं चापं धनुराद्रियतां नूतनं धनुः करोतु, अन्योऽपि घुणोपहतं पुरातनं धनुर्हित्वा नवीनं धनुः करोति । भैम्या भ्रूद्वयमतिकामोद्दीपकमिति भावः ॥ ११८ ॥

पद्मानिति । विधिर्ब्रह्मा यं सारम् आदाय तेभ्य आकृष्य तान् प्रसिद्धान् पद्मान् नीलकमलानि हिमे शीतकाले तथा खञ्जरीटान् खञ्जनपक्षिणः प्रावृषि वर्षाकाले च क्वचिदनिरूपितस्थाने चिप्नुः प्रक्षेपणशीलः सन् तेन पद्मादिभ्य आकृष्टेन सारेण श्रेष्ठांशेन कृत्वा प्रतिवर्षं वर्षे वर्षे एतदीयं भैमीसम्बन्धि दृष्टिद्वयं चक्षुर्युगम् उच्चैरतितरां पुष्णाति वर्द्धयति, प्रतिवर्षं शीतकालादौ पद्माद्यदर्शनात् भैमीचक्षुषोः शोभाधिक्यदर्शनाच्च तदीयसारेणैव तयोः शोभावृद्धिर्ब्रह्मणा क्रियत इत्यर्थः । अन्योऽपि शिल्पी नाशोन्मुखाद्वस्तुनः सारभागमाकृष्य अन्यद्विद्यमानं वस्तु वर्द्धयति । भैमीनयनद्वयं नीलोत्पलादप्यतिसुन्दरं खञ्जनादप्यति चञ्चलञ्चेति भावः । हेमन्ते पद्मानि नश्यन्ति वर्षासु च खञ्जना न दृश्यन्ते अत इदमुत्प्रेक्षितम् । अत्र पद्मानिति पद्मशब्दस्य वा पुंसि पद्मं नलिन-

एतद्दृशोरम्बुरुहैर्विशेषं
भृङ्गी जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।
इतीव धात्राकृत तारकालि-
स्त्रीपुंसमाध्यस्थ्यमिवाक्षियुग्मे ॥ १२१ ॥

व्यधत्त सौधे रतिकामयोस्त-
द्भुक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।
तदग्रजाग्रत्पृथुशातकौम्भ-
कुम्भौ न सम्भावयति स्तनौ कः ॥ १२२ ॥

मित्यमरबलात् सम्भवत्यपि पुंस्त्वे प्रायेण तथा कवीनां व्यवहारादर्शनादप्रयुक्तत्वदोषोद्रष्टव्यः, अतएव साहित्यदर्पणे 'भाति पद्मः सरोवरे' इत्यप्रयुक्तत्वदोषोदाहरणं दत्तम् ॥ १२० ॥

एतदिति । जन उभयोस्तारतम्यज्ञाने सन्दिग्धोलोकः अम्बुरुहैः पद्मैः सह एतस्या भैम्या दृशोश्चक्षुषोर्विशेषं तारतम्यं तेषामम्बुरुहाणां दृशोश्च गुणान् जानीत इति तादृशौ भृङ्गी भृङ्गं भृङ्गीञ्च पृच्छतु इत्यभिप्रेत्येव धात्रा ब्रह्मणा इह अस्मिन् अक्षियुग्मे भैमीनेत्रद्वये तारके कनीनिके एव अलिस्त्रीपुंसौ भ्रमरदम्पती तयोर्माध्यस्थ्यं मध्यभागवर्तित्वम् अथ च विचारकारित्वम् अकृत कृतम्, मध्यस्थो हि सन्दिग्धानां संशयं छिनत्ति कमलानि परित्यज्य भ्रमरदम्पत्योरत्रागमनात् चक्षुषोरेवातिरमणीयत्वं ताभ्यां कथितमित्यर्थः । भैमीनयने कमलादप्युत्कृष्टे [illegible] भावः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति । तयो रतिकामयोर्भुक्तं वयोयौवनं कर्तृ अस्या भैम्या हृदि वासभाजोर्निवसतोरतिकामयोः सौधे प्रासादौ व्यधत्त चकार। सौधद्वये प्रमाणमाह, कोजनः अस्यास्तनौ तयोः सौधयोरग्रे जाग्रतौ प्रकाशमानौ पृथू पीवरौ शातकुम्भस्य स्वर्णस्य कुम्भौ कलसौ न सम्भावयति न वितर्कयति अपि तु सर्व एव सम्भावयति, अतो यौवनेन भैमीहृदये रतिकामयोः प्रासादौ कृतावेवेत्यनुमितम्, अन्यत्रापि प्रासादोपरि स्वर्णकुम्भः स्थाप्यते । भैम्याः स्तनौ

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्बिसात्किं
पृथक् करोऽग्रह्यत तत्प्रसूनम् ।
इहेक्ष्यते तत्र गृहाः श्रियः कै-
र्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥ १२३ ॥
छद्मैव तच्छम्बरजं बिसिन्या-
स्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रसद्म ।
उत्कण्टकादुद्गमनेन नाला-
दुत्कण्टकं प्रातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२४ ॥

स्वर्णकुम्भवन्मनोज्ञौ अत्यन्तकामोद्दीपकौ चेति भावः । अन्योऽपि भक्तः प्रभोः स्वर्णकलशादियुक्तं प्रासादं रचयति । 'वयस्तारुण्ये बाल्यादौ' इति हेमचन्द्रः ॥ १२२ ॥

अस्या इति । अस्या भैम्या भुजाभ्यां बाहुभ्यां विजितात् पराजितात् बिसात् मृणालात् पृथक् प्रत्येकं तस्य बिसस्य प्रसूनं पुष्पं कमललक्षणः करो राजग्राह्यभागोऽग्रह्यत गृहीतः किम्, अथ च करः पाणिः नैतौ पाणी किन्तु विजितबिसदत्तबलिरूपकमलद्वयमिति वितर्कः । कुत एतदित्याशङ्क्याह इह भुजद्वये तत्पाणिभूतं बिसप्रसूनं श्रियः शोभाया अथ च लक्ष्म्या गृहा वसतिस्थानं श्रीगृहत्वेन कैर्लोकैर्न ईक्ष्यते न दृश्यते अपि तु सर्वैरेव ईक्ष्यते तथा कैर्वा लोकैः करएव करशब्देनैव न गीयते न कीर्त्यते अपि तु सर्वैरेव गीयते प्रत्यक्षसिद्धस्यानपलपनीयत्वात् जनप्रवादस्यामूलत्वाभावाच्च सत्यमेव तदित्यर्थः, भैम्याबाहुकरं बिसकमलाभ्यामप्यतिरमणीयमिति भावः । 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः ॥ १२३ ॥

छद्मैवेति । तत् प्रसिद्धं शम्बरजं जलाज्जातं बिसिन्याः पद्मिन्याः पद्मं छद्म अलीकमेव अथच शम्बराद्दैत्यविशेषात् जातं तत् छद्मैव मायारूपमेव । तर्हि तत् सत्यं किं तत्राह, अस्या भैम्यास्तु पुनर्भुजाग्रमेव सद्म यस्य तादृशं तत् पद्मं तदेव सत्यं पद्ममित्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्याह, यद्यस्मात् उत्कण्टकात्

जागर्त्ति मर्त्येषु तुलार्थमस्या
योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।
यद्यस्ति नाके भुवनेऽथवाध-
स्तद्दा न कौतस्कुतलोकबाधः ॥ १२५ ॥

उन्नतरोमाख्यात् अथ च उन्नततीक्ष्णाग्रावयवविशेषात् नालात् भुजदण्डात् अथ च पद्मदण्डात् उद्गमनेन उद्भवेन हेतुना शातशिखैस्तीक्ष्णाग्रैर्नखैः कृत्वा भुजाग्रसद्मपद्ममेव उत्कण्टकं उन्नतकण्टकं विसिनीपुष्पं यदि वास्तविकपद्ममेव स्यात् तर्हि उत्कण्टकनालोत्पन्नत्वेन उत्कण्टकमेव स्यात् कार्यकारणयोः समान-गुणत्वस्यावश्यम्भावात् एतद्भुजाग्रसद्मपद्मन्तु उत्कण्टकनालादुत्पन्नञ्च उत्कण्टकञ्च तस्मादिदमेव वास्तविकपद्ममित्यर्थः । ‘शम्बरो दैत्यहरिणमत्स्यशैलजिनान्तरे । नपुंसकन्तु सलिलबौद्धव्रतविशेषयोः’ इति मेदिनी ॥ १२४ ॥

जागर्त्तीति । मर्त्येषु मर्त्यलोकेषु अस्या भैम्यास्तुलार्थं सादृश्यार्थं योग्या उचिता कापि सुन्दरी जागर्ति तिष्ठति इति इत्थमाशङ्कायां नोऽस्माकं योग्या-नुपलम्भनं योग्यायाः सदृश्या अनुपलम्भनं अनुपलब्धिः सदृश्यन्तरानुपलब्धे-रेव सा शङ्का कर्त्तुं न युज्यत इत्यर्थः यद्वा योग्यञ्च तदनुपलम्भनञ्चेति तत् अभावप्रतीतौ मीमांसकादिस्वीकृतं योग्यानुपलम्भनरूपं प्रमाणमेव तदाशङ्का-निवारकमित्यर्थः तच्च प्रतियोगिसत्ता-पादकापत्तिविषयोपलब्धिप्रतियोगि-कत्वरूपम्, तथा हि मर्त्यलोकेषु यदि भैमी सदृशी विद्येत तदा तद्वत्तया ते अस्माभिरुपलभ्येरन् नचोपलभ्यन्ते तस्मात् मर्त्येषु न कापि भैमीसदृशी विद्यत इत्यर्थः । तर्हि स्वर्गे पाताले वा स्यादित्याशङ्क्याह, यदि नाके स्वर्गे अथवा अधोभुवने पाताले एतद्योग्या अस्ति तर्हि कौतस्कुतस्य कुतः कुत आगतस्य लोकस्य स्वर्गपातालाभ्यामपि समागतस्य देवलोकस्य नागलोकस्य च बाधः संमर्दोन स्यात् यस्माज्जातस्तस्मात् स्वर्गपातालयोरप्येतत्सदृशी नास्ति अन्यथा देवलोका नागलोकाश्चात्र नागच्छेयुरिति भावः । कौतस्कुत इति कुतः कुत आगत इति टण् कस्कादित्वात् विसर्गाभावः ॥ १२५ ॥

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न्न वास्तु
सृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।
स्पर्शादिदं स्यात्तुलितं हि शिल्पं
मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥ १२६ ॥

इमां न मृद्वीमसृजत् कराभ्यां
वेधाः कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।
शृङ्गारधारां मनसा न शान्ति-
विश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२७ ॥

नम इति । विधेर्ब्रह्मणः करेभ्यो भैमीनिर्माणकर्तृभ्यस्तेभ्यो नमोऽस्तु, वा अथवा तेभ्यो नमो नास्तु, यतोऽस्य ब्रह्मणो धियापि बुद्ध्यापि ईदृशं शिल्पं न सृष्टं तैः करैः पुनः सृष्टमिति किं वाच्यम् । एतदपि कथमित्यत आह, हि यस्मात् इदमतिमृदु भैमीलक्षणं शिल्पं स्पर्शात् हस्तादिसंस्पर्शात् तुलितं म्लानितं स्यात् । तर्हि केन निर्मितमित्याह, इदं शिल्पं अनङ्गतया निरवयवत्वेन मनोभुवः कामस्य अनुरूपं योग्यं काम एवास्य निर्माता न पुनर्विधिस्तस्मात् कामायैव नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १२६ ॥

इमामिति । वेधा विधाता मृद्वीं कोमलाङ्गीं इमां भैमीं कराभ्यां पाणिभ्यां न असृजत् न निर्मितवान् । किम्भूताभ्याम्, यतः कुशस्य कुशाङ्कुरीयस्य अध्यासनेन अधिष्ठानेन कर्कशाभ्यां कठिनाभ्याम्, न हि कोमलं कठिनेन सृज्यते । तर्हि मनसो निरवयवत्वात् तेनैवासृजदित्याशङ्क्याह, शृङ्गारधारां शृङ्गारप्रवाहमयीं अनवच्छिन्नशृङ्गाररसाभिन्नां मनसापि नासृजत्, किम्भूतेन यतः शान्तेः शान्तरसस्य विश्रान्त्यै विश्रामाय धन्वाध्वनि मरुदेशमार्गे महीरुहेण वृक्षरूपेण सदा शान्तरसयुक्तेनेत्यर्थः । न हि शान्तरसावलम्बिना शृङ्गाररसमयी स्रष्टुं शक्यते, तस्माद्विधिना कराभ्यां मनसा वा नेयं सृष्टेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण
श्रोणी किमेषा स्तनयोर्गुरुर्वा ।
तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीना-
मुद्गीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२८ ॥

निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गी-
मेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।
कृत्वेन्दुरस्यामुखमात्मनाभू-
न्निद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२९ ॥

उल्लास्येति । एषा भैमी श्रोणी नितम्बदेशावच्छेदेन किं गुरुः किंवा कुचयोः स्तनद्वयावच्छेदेन गुरुरिति ज्ञातुं धातुर्विधातुः करेण उल्लास्य उत्तोल्य एषा तुलिता परिमिता तेनैव हेतुना एषा चतसृणामङ्गुलीनां त्रिभिरन्तरालैरभ्यन्तरैः कृत्वा उद्गीत उद्गतो मध्ये मध्यदेशे त्रिवलीविलासो यस्यास्तादृशी किमिति, किं शब्दोऽत्र योज्यः, अतिपीवरश्रोणिरतिपीवरस्तनी चेयमिति भावः ॥ १२८ ॥

निजेति । इन्दुश्चन्द्र इमां भैमीं निजादात्मीयादमृतात् उद्यत् उत्पन्नं यन्नवनीतं तत्सारभूतं तस्माज्जायत इति तादृशं अङ्गं यस्यास्तादृशीं तथा क्रमेण उन्मीलितः प्रकटीभूतः पीतिमा यस्या एवम्भूतां च कृत्वा आत्मना स्वयमेव अस्या भैम्या मुखमभूत् नवनीते हि क्रमेण पीतिमा जायते तन्निर्मितत्वात्तस्यापि पीतत्वं जातम् । ननु पद्ममपि तन्मुखीभवितुं शक्नोति तत्कथं चन्द्र एव तज्जातमित्युक्तमित्यत आह अम्बुजेन पद्मेन पुनर्भैमीमुखं दुर्घटं घटयितुमशक्यं किम्भूतेन यतोनिद्रालुना रात्रौ निमीलनशीलेन तन्मुखन्तु सदा प्रफुल्लं इदन्तु रात्रौ सङ्कुचितं भवतीति तेनैतद् दुर्घटमित्यर्थः । अन्योऽपि निद्रालुः सुन्दरवस्तु निर्म्मातुं न शक्नोति अतिकोमलाङ्गी चन्द्रमुखी चेयमिति भावः ॥ १२९ ॥

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः
श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
अमूनि पुष्पैर्विदधेऽङ्गकानि
चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२० ॥

कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेषा
नास्याहि शिल्पीतरकारुजेयः ।
रूपस्य शिल्पे वयसा च वेधा
निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥ १२१ ॥

अस्या इति । स प्रसिद्धश्चारुर्निर्माणकुशलो मधुर्वसन्त एव अस्याः कारुर्निर्माता यतः स मलयानिलेन अस्याः श्वासं सुगन्धिनिश्वासं वितेने निर्ममे, तथा पुष्पैश्चम्पकादिभिरस्या अमूनि अतिगौराणि अङ्गकानि अतिकोमलानि शरीराणि विदधे, तथा पिकानां कोकिलानां पञ्चमेन स्वरेण अस्या वाचं मधुरं वचनं चकार, मलयानिलादि सर्वं वसन्तस्यैवाधीनम् अतस्तैरुपकरणैर्वसन्त एवास्यानिर्मातेत्यर्थः । सुगन्धिनिश्वासा गौरकोमलाङ्गी मधुरवचना चेयमिति भावः । कोकिलो वसन्ते पञ्चमस्वरेण रौति तथाहि ‘षड्जं मयूरो वदति सचेन्मत्तस्तु पञ्चमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम्’ इति ॥ १२० ॥

कृतिरिति । एषा भैमीरूपा कृतिर्निर्मितिः स्मरस्यैव कामस्यैव धातुर्ब्रह्मणो न हि यस्मात् अस्या भैम्याः शिल्पी इतरैः कारुभिः शिल्पिभिर्जेयः पराभवणीयो न । नन्वेतेन धातुर्निर्मातृत्वं कथं निरस्तमित्यत आह, स वेधा विधाता स्मरस्य किङ्करेण सेवकेनापि वयसा यौवनेन रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये निर्जीयते पराभूयते, विधात्रा प्रथमं यत् रूपं सृज्यते ततोऽप्यधिकं यौवनेन सृज्यते अतो वेधा यौवनेन पराभूतस्तस्माद्विधातुर्नेयं सृष्टिरित्यर्थः ॥ १२१ ॥

गुरोरपीमां भणदोष्ठकण्ठं
निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुम् ।
श्रमः स्मरस्यैष भवं विहाय
मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १२२ ॥

आख्यातुमच्छिव्रजसर्वपीतां
भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृष्टः ।
गाथासुधाश्लेषकलाविलासै-
रलञ्चकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १२३ ॥

गुरोरिति । इमां भैमीं भणत् वर्णयत् गुरोरपि अतिस्तावकस्य वृहस्पतेरपि ओष्ठकण्ठं ओष्ठं कण्ठञ्च कर्म निरुक्तौ वर्णयितुमशक्यस्यापि निर्वचनविषये यो गर्वोऽहङ्कारस्तस्य छिदया निराकरणेन कृत्वा विनेतुं विनीतं कर्त्तुम् अद्यप्रभृति त्वया निर्वचनं न कर्त्तव्यमिति शिक्षयितुम्, तथा भवं संसारं विहाय त्यक्त्वा मुक्तिं गतानां जीवन्मुक्तानां नारदादीनाम् अनुतापनाय भैमीसङ्गाभावात् संसार एव मोक्षो वयं संसारं परित्यज्य किमिति मुक्ता जाता इति तेषाम् अनुतापं जनयितुञ्च भैमीनिर्माणरूपः श्रमः प्रयासः स्मरस्यैव कामस्यैव न तु विध्यादेः । ओष्ठकण्ठमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ १२२ ॥

आख्यातुमिति । इन्द्रस्तस्या भैम्या एकाङ्गे एकैकस्मिन्नप्यवयवे निखाता समारोपिता दृक् दृष्टियैंस्ताहशेषु द्विनयनत्वात् केवलमेकैकमेवाङ्गं साभिलाषं पश्यतस्य राजस्य मध्ये अच्छिव्रजैः सहस्रसंख्यकैर्नयनैः सर्वेषु अङ्गेषु पीतां साभिलाषं दृष्टसर्वावयवां भैमीं आख्यातुं वर्णयितुं गाथा श्लोक एव सुधा अमृतं तस्या या श्लेषकला श्लेषालङ्कारविद्या तस्या विलासैः श्लेषालङ्कारयुक्तश्लोकनिर्माणकौशलैः आननचन्द्रं मुखचन्द्रम् अलञ्चकार भूषितवान् वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण तां वर्णयामासेत्यर्थः । चन्द्रोऽपि सुधासम्पर्किषोड़शकलाविलासैरलङ्कृतो भवति ॥ १२३ ॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं
वीणावती सुस्वरकण्ठभासा ।
हेमैव कायप्रभयाङ्गशेषै-
स्तन्वी मतिं क्रामति मे न कापि ॥ १२४ ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन
विलोकितः शङ्कितमानसेन ।
व्याहृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्ते-
राखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥ १२५ ॥

इन्द्रप्रणीतां श्लिष्टगाथामेवाह । स्मितेनेति । इयं भैमी स्मितेन हास्येन गौरी शुक्ला अथच अप्सरोविशेषः पार्व्वती वा वरुणवधूर्वा, तथा दृशा दीर्घचक्षुषा हरिणी कुरङ्गी अथच अप्सरोविशेषः, तथा सुस्वरकण्ठभासा अतिमधुरकण्ठस्वरश्रिया वीणावती विपञ्चीवाद्ययुक्ता अथ च अप्सरोविशेषः सरस्वती वा, तथा कायप्रभया अङ्गकान्त्या, हेमैव स्वर्णमय्येव अथ च हेमा स्वर्णरेखा-प्सरोविशेष एव, तथा अस्या अङ्गानां अवयवानां शेषैः कृत्वा अवशिष्टान्यङ्गानि दृष्टेत्यर्थः कापि तन्वी सुन्दरी मे मम मतिं बुद्धिं न क्रामति न बुद्धिविषयिणी भवति एतदवशिष्टाङ्गानां साम्यं न कुत्रापि सुन्दर्यां पश्यामीत्यर्थः । अथ च एतस्या अङ्गशेषैः कृत्वा तन्वी मेनका अप्सरोविशेषोऽपि मतिं क्रामति एतस्या अङ्गानि दृष्ट्वा मेनकाऽप्सरा अपि स्मर्यत इत्यर्थः साक्षान्मेनकेयमिति भावः ॥ १२४ ॥

इतीति । सविधे नलस्य समीपे इत्येवं प्रकारेण स्तुवानो गौर्याद्यप्सरस्त्वेन भैमीं वर्णयन् आखण्डल इन्द्रः शङ्कितमानसेन कथमयं भैमीमप्सरस्त्वेन स्तौति नूनमयं मद्वेशधारी इन्द्रो भवेदिति संशयितान्तःकरणेन नलेन विलोकितः सोत्कण्ठमीक्षितः सन् उक्तेः स्मितेनेत्यादिगौर्याद्यप्सरःप्रतिपादकस्ववच-नस्य मर्त्योचितं अर्थं मनुष्ययोग्यं शुक्लेत्यादिप्रथमार्थं व्याहृत्य व्याख्याय तस्य नलस्य शङ्कां नुनोद अपनीतवान् प्रथमार्थं श्रुत्वा ममवान्यथा बुद्धिर्जाता नत्वयमिन्द्रः किन्तु कश्चन राजेति मत्वा नलः शङ्कां तत्याजेति भावः ॥ १२५ ॥

स्वं नैषधादेशमहो विधाय
कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।
किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं
तादृक्कृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १२६ ॥

स्वमिति । अहो आश्चर्यं स इन्द्रः कार्यस्य भैमीप्राप्तिलक्षणस्य हेतोः स्वमात्मानं नैषधादेशं नलरूपमादेशं विधाय नलरूपं धृत्वेत्यर्थः अनलो न सन्नपि नलाभिन्नो न भवन्नपि अपितु नल एव भवन्नपि नलरूपो ना मनुष्यो भवन्नपि वा स्थानिवत् अतिप्रतारणाचतुरेन्द्रविग्रहवत् दुष्टं निन्दितं भावं आशयं किं किमर्थं अधत्त धृतवान् । कथमस्य दुष्टभावोऽज्ञात इत्यत आह, किम्भूतः यतः स इन्द्रः पुनः तादृक् मर्त्योचितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन तादृशः इन्द्ररूपत्वे त्वस्य दुष्टाशयत्वं युक्तं तस्य परप्रतारणस्वभावात् नलरूपत्वे तु तन्न युज्यते नलस्य सर्वथाप्यदुष्टाशयत्वात् नलरूपं धारयतोऽप्यस्य मर्त्योचित-व्याख्यानरूपपरप्रतारणमयुक्तमेवेति भावः । अथच सन् पण्डित एष ना पुरुष इन्द्रस्तादृक्कृतव्याकरणः विहिततथाविधैन्द्रव्याकरणः सन् स्वं स्वकर्तृकं धादेशं नह्रोध इत्यादिना हकारादीनां स्थाने धकारादेशं विधाय कृत्वा अनन्तरं अनलः अल्प्रत्ययशून्यस्य कार्यस्य ढत्वादेर्हेतोर्दुष्टं असर्वविषयत्वान्निन्दितं स्थानिवद्भावं भूप्रभृत्यादेशस्य असादिस्थानितुल्यत्वं किं न अधत्त कृतवान् अपि तु अधत्तैव अयमर्थः नद्ध इत्यादौ स्थानिवद्भावोनाङ्गीकृतः यतस्तथात्वे धकारस्य हकारस्थानित्वेन तत्तुल्यत्वात् तदुत्तरस्य क्तादितकारस्य स्थाने षोऽधातूर्थ्यादित्यादिना धकारो न स्यात् तूर्यपरत्वाभावात् भुवौभुव इत्यादौ तु ढत्वादिकार्यार्थं स्थानिवद्भावोऽङ्गीकृतः अन्यथा असादिधातोः स्थाने भ्वादिष्टस्य भूप्रभृतेर्धातुत्वाभावात् तुह्यात्वित्यादिना ढत्वादिकार्यं न स्यात् अतएव काचित्कत्वात् स दुष्ट इति ङप्रत्ययस्य ऐन्द्रादिव्याकरणे अल् इति संज्ञा तस्मिन् परे इयुवादेशौ न भवतः तस्य कुटादिवर्ज्जमित्यादिना ग्वैकादित्वात् । अत्र अलित्युपलक्षणं यावनृङिस्ङिकृतां ग्रहणम् । व्याख्यान्तराणि तु कुसृष्टिकल्पनाकल्पितत्वादुपेक्षितानि ॥ १२६ ॥

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जु-
र्विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः।
इति जनजनितैः सानन्दवादैर्विजघ्ने
नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः॥ १३७॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥ १३८॥

अथ छन्दोऽन्तरेण सर्गशेषं सूचयति। इयमिति। नेपथ्येन भूषणेन मञ्जुरतिरुचिरा इयमियं भैमी अधिरथ्यं रथ्यायां सभाप्रान्तप्रतोल्यां याति गच्छति तथा सेयमतिप्रसिद्धा उर्व्याः पृथिव्या उर्वशी देवाङ्गना विशेषो भैमी वेदीं सभावेदिकां विशति विशति इत्येवंप्रकारैर्जनजनितैर्लोककृतैः सानन्दवादैः सहर्षवचनैः कर्तृभिः नल हृदि नलान्तःकरणे वर्त्तमाना परा श्रेष्ठा परैः कृता वा या भैमीवर्णना तस्या यत् आकर्णनं श्रवणं तस्य आप्तिर्लाभो विजघ्ने विघ्निता भैमीदर्शनेन सम्भ्रान्तानां जनानां कोलाहलेन अन्यैः कृता भैमीवर्णना नलेन न श्रुतेत्यर्थः। इयमियमिति विशतिविशतीति च वाक्यस्य यावदिच्छमाधिक्ये इत्यनेन सम्भ्रमे द्विरुक्तिः॥ १३७॥

श्रीहर्षमिति। न केवलं काव्यानुशीलने किन्तु तर्केष्वपि तर्कशास्त्रेष्वपि असमोनिरुपमः श्रमोऽभ्यासायासो यस्य तादृशस्य तस्य नैषधीयचरिते महाकाव्ये दशमः सर्गो व्यरंसीत् विरतः समाप्तः॥ १३८॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषधटीकायां दशमः सर्गः समाप्तः॥

अथैकादशः सर्गः ।

तां देवतामिव मुखेन्दुवसत्प्रसादा-
मच्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीम-
भूमीन्द्रजा तदनु राजसभां बभाज ॥ १ ॥

अथ सरस्वतीकर्तृकराजगणवर्णनरूपमेकादशसर्गमारभमाणः पूर्व्वसर्गसूचितसभाप्रवेशोपक्रमाया भैम्याः संप्रति सभाप्राप्तिं वर्णयति । तामिति । भीमभूमीन्द्रजा भैमी तदनु तत्पश्चात् इयमियमधिरथ्यमित्यादिराजगणसानन्दवादानन्तरं चेतसि मनसि धृतस्य वरणीयत्वेन निश्चितस्य वरस्य जामातुर्नलस्य अथ च देवतादेरभीप्सितस्य लाभाय प्राप्तैय देवतामिव तां राजसभां बभाज प्राप्तवती, यथा कश्चित् वरस्य अभीप्सितस्य लाभाय देवतां भजति तथेत्यर्थः । किम्भूतां राजसभां देवताञ्च, मुखेन्दौ सभ्यानां मुखचन्द्रे वसन् प्रसादः प्रसन्नता पक्षे अभीप्सितं वरयेत्यादिप्रसादवचनं यस्यास्तादृशीं तथा, रसादनुरागात् अनिमिषेण निमेषशून्येन अच्णा चक्षुषा निभालयन्तीं पश्यन्तीं अथच स्वभावतोऽनिमिषेण चक्षुषा रसात् भक्त्यतिशयेन प्रीतत्वात् भक्तां पश्यन्तीम् । अत्र देवतामिवेत्युपमया यथा प्रसन्नदेवताभजनेनावश्यमेव अभिलषितसिद्धिर्भवति तथा राजसभाभजनेनास्या अवश्यमेव नललाभो भविष्यतीति सूचितम् । 'वरोऽवृतौ विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते' इति हेमचन्द्रः । अस्मिन् सर्गे वसन्ततिलकावृत्तम्, "उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौगः' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तन्निर्म्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-
रत्नेषु च प्रतिफलन्निजदेहदम्भात्।
दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः
सर्व्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्म्ममज्जे ॥ २ ॥

द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा
यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम्।
चारुः स यादृगभविष्यदभूद्विमानै-
स्तादृक् तदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

कुर्वद्भिरात्मभवसौरभमर्घ्यप्रदानं
भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम्।
आलोकनाय दिवि सञ्चरतां सुराणां
तत्रार्च्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

तन्निर्म्मलेति। तैर्युवभिः सुतनौ भैम्यां परं केवलं दृष्ट्या चक्षुषा न ममज्जे तथा केवलं हृदयेन मनसा न ममज्जे किन्तु तस्या भैम्या निर्म्मलासु स्वच्छासु अवयवभित्तिषु शरीरप्रदेशेषु तथा तस्या भूषारत्नेषु अलङ्कारमणिषु च प्रतिफलन् प्रतिबिम्बतां गच्छन् योनिजदेहः स्वशरीरं तस्य दम्भाद्व्याजात् सर्व्वात्मनैव सर्व्वावयवेनैव ममज्जे मग्नीभूतम्। 'भित्तिः कुड्यप्रदेशयोः' इति मेदिनी ॥ २ ॥

द्यामिति। गाधिजन्मा विश्वामित्रो द्यां स्वर्गं वसुमतीमपि पृथिवीञ्च अन्तरा स्वर्गमर्त्ययोर्मध्ये अन्यमेव नाकलोकं यदि निरमास्यत अकरिष्यत् तदा स नाकलोकश्च यादृक् चारुः सुन्दरोऽभविष्यत् तदभ्रं स्वयंवरसमाजोर्द्धमाकाशं अवलोकितुं स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुमागतानां देवानां विमानैर्व्योमयानैः कृत्वा तादृक् चारु अभूत्, अन्तरीक्षनिर्मितस्वर्गतुल्यं स्वयंवरसमाजोर्द्धमाकाशमभूदित्यर्थः। अवलोकितुमिति भौवादिकस्य लोकधातो रूपम् ॥ ३ ॥

कुर्वद्भिरिति। तत्र स्वयंवरदेशे अधिवासधूपैः सभाधिवासनार्थविहितै-र्धूपैः कृत्वा आलोकनाय स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुं दिवि आकाशे सञ्चरतां सुराणां

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-
नेपथ्यगन्धमयगन्धवहप्रवाहम् ।
आलीभिरापतदनङ्गशरानुकारी
संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥
उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गी
सर्वानुवादविधिबोधितसाधुमेधाः ।
सौधस्रजः प्लुतपताकतयाभिनिन्यु-
र्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

अर्चनाविधिः पूजाविधानं अभूत् । किम्भूतैः भूपालचक्रस्य राजसमूहस्य चलानि चञ्चलानि यानि चामराणि तेषां मारुतौघं वायुसङ्घम्, आत्मभवस्य स्वोत्पन्नस्य सौरभस्य संप्रदानं दानपात्रं कुर्वद्भिः, चलचामरवायुवशात् गगनतलमुत्सर्पद्भिर्धूपैर्देवाः परितुष्टा जाता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रेति । तत्र स्वयंवरसमाजे भृङ्गवर्गो भ्रमरसमूहः अवनीन्द्रचयस्य राजसमूहस्य यश्चन्दनचन्द्रलेपश्चन्दनयुक्तकर्पूरेणाङ्गरागस्तद्रूपं यन्नेपथ्यं भूषणं तस्य गन्धमयः परिमलवाही योगन्धवहो वायुस्तस्य प्रवाहं प्रकर्षेण वहनं आलीभिः पंक्तिभिः संरुध्य आवृत्य सौरभं तत्परिमलं अगाहत विलोड़ितवान्, किम्भूतः आपतन्त आगच्छन्तो येऽनङ्गशराः कामबाणास्तान् अनुकरोतीत्येवंशीलः पतत्कामबाणसदृश इत्यर्थः । सौगन्ध्यबाहुल्यात् भ्रमराः श्रेणीबद्धा भूत्वा सर्वत्र प्रचरन्ति स्मेति भावः, अन्योऽपि वस्त्रादिना वायुं संरुध्य सौरभं गाहते । 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका' इत्यमरः ॥५॥

उत्तुङ्गेति । सौधानां तत्रत्य सदनानां स्रजः पंक्तयः प्लुतपताकतया चञ्चलपताकतया जनेषु सभ्यन्दपतिषु निजताण्डवपण्डितत्वं स्वीयनृत्यकौशलं अभिनिन्युः अभिनयेन दर्शयामासुः इत्यहं मन्ये सम्भावयामि । किम्भूताः उत्तुङ्गोऽतितारोयोमङ्गलमृदङ्गनिनादो माङ्गलिकविवाहमुरजध्वनिस्तस्य या भङ्गः प्रकारविशेषास्तासां यः सर्वानुवादविधिः सकलसंवादक्रिया सकलस्य

सम्भाषणं भगवती सदृशं विधाय
वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धराया ।
ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या
तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥

अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा
येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कश्चित्
यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥ ८ ॥

मृदङ्गशब्दस्य प्रतिशब्दक्रियेति यावत् तेन बोधिता ज्ञापिता साध्वी उत्कृष्टा मेधा धारणाशक्तिर्याभिस्तादृश्यः । अन्या अपि नर्त्तक्यो मृदङ्गनिनादभङ्गीनामनुवादेन स्वीयनृत्यकौशलं हस्ताद्यभिनयेन सभ्येषु दर्शयन्ति ॥ ६ ॥

अथ सरस्वतीकर्तृकवरवर्णनरूपं सर्गप्रस्तुतमुत्थापयति । सम्भाषणमिति । चतुर्दशजगतां चतुर्दशभुवनानां जनताभिर्जनसमूहैर्नमस्या पूज्या भगवती ऐश्वर्यसामर्थ्यादिषड्गुणयुक्ता वाग्देवता सरस्वती विनयेन बन्धुरा नम्रा कन्धरा शिरोधिर्यस्यास्तथाविधाया अस्या भैम्याः सदृशं योग्यं सम्भाषणं विधाय कृत्वा तत्र सदसि स्वयंवरसमाजे अस्या दक्षिणपक्षं दक्षिणपार्श्वम् अथ च अनुकूलपक्षम् आश्रिता सती ऊचे वक्ष्यमाणमुवाच। भगवतीत्यादिविशेषणेन सरस्वत्या देवादिवर्णनसामर्थ्यं दक्षिणपक्षमित्यनेन च भैमीपक्षपातित्वं सूचितम् ॥ ७ ॥

यदूचे तदाह । अभ्यागमदिति । हे दमयन्ति इह सभायां मखभुजां देवानाम् एषा कोटिरभ्यागमत् आगता बहुसंख्यका देवा अत्रागता इत्यर्थः, येषां मखभुजां पृथक्कथनं पार्थक्येन वर्णनम् अब्दशतं वत्सरशतम् अतिपतति अतिक्रामतीति तादृशं वत्सरशतेनापि वक्तुमशक्यमित्यर्थः, तस्मात् अस्यां मखभुजां कोटौ मध्ये यं कश्चित् मखभुजं तावकीना त्वदीया चित्तवृत्तिर्बुद्धिरनुधावति वरणीयत्वेन विषयीकरोति तं मनसा परिभाव्य विचार्य त्वं वृणीष्व स्वीकुरु ॥ ८ ॥

एषां त्वदीक्षणरसादनिमिषतैषा
स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।
आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगै-
र्मुग्धे विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषां गिरिः सकलरत्नफलस्तरुः स
प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्व-
न्नाभाति विन्दुभिरिव च्छुरितः पयोभिः ॥ १० ॥

एषामिति । ननु हे मुग्धे सुन्दरि एषां देवानां त्वदीक्षणे तव साभिनिवेशदर्शने रसादनुरागाद्धेतोरेषा प्रत्यक्षदृश्या अनिमिषता निमेषशून्यता स्वाभाविक्या सहजया अनिमिषतया मिलिता सती यथा द्विधा द्विप्रकारा अभूत् तथैव तेषाम् अमृतपानमपि तव आस्ये विधौ मुखचन्द्रे अधरोपभोगैरधरचुम्बनैर्द्विधा द्विप्रकारमस्तु भवतु, यथा देवा देवत्वादनिमेषा अपि साभिनिवेशत्वदवलोकनात् पुनरप्यनिमेषा जातास्तथा देवत्वाच्चन्द्रामृतपायिनोऽपि त्वदधरपानात् पुनरपि तादृशा भवन्त्वित्यर्थः । मुग्धे सुन्दरे आस्ये इति वा ॥९॥

एषामिति । हे भैमि प्राक् प्रथमं दुग्धा भूमिरेव सुरभिर्धेनुर्येन तादृशस्य एषां देवानां गिरेः सुमेरोः पञ्चशाखः शाखापञ्चकविशिष्टः अथ च पाणिरिव स प्रसिद्धः सकलरत्नान्येव फलानि यस्य तादृशस्तरुः कल्पवृक्ष आभाति शोभते, किं कुर्वन् मुक्ताफलं खलु निश्चयेन फलनेन प्रसवनेन सान्वयं सार्थकं नाम संज्ञा यस्य तादृशं तन्वन् कुर्वन्, यथा आम्रादयः फलशब्देन व्यपदिश्यन्ते तथा मुक्तानामपि मुक्ताफलेति फलशब्देन व्यपदेशं कुर्वन्नित्यर्थः मुक्ताफलमयत्वे उत्प्रेक्षते किम्भूतः पयोभिर्दुग्धमयैर्बिन्दुभिश्छुरित इव सर्वतो व्याप्त इव नैतानि मुक्ताफलानि किन्तु गोरूपधरां पृथ्वीं दुग्धवतः सुमेरोर्हस्तभूते तस्मिन् उद्गत्य दुग्धबिन्दव एव लग्ना इत्यर्थः । सुमेरुः कल्पवृक्षश्चास्य देवानामेव तस्मात् तानेव वृणीष्व तथा सति तयोः स्वामिनी भविष्यसीति भावः ॥ १० ॥

वक्त्रेन्दु-सन्निधिनिमीलि-दलारविन्द-
द्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिमात्ममौलौ ।
कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा
सान्यत्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥

तत्तद्विरागमुदितं शिविकाधरस्थाः
साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्य्याः ।
आसन्ननायकविषन्नमुखानुमेय-
भैमीविरक्तचरितानुमया तु जज्ञुः ॥ १२ ॥

वक्त्रेन्द्विति । अथ देवप्रशंसनरूपसरस्वतीवचनानन्तरम् अमरैर्देवैः कृपया सा भैमी अन्यत्र गन्तुम् अन्वमानि अनुमता, किम्भूता आत्ममौलौ निजमस्तके अवरणरूपो योऽपराधस्तज्जन्यं यद्भयं तेन चञ्चलम् अञ्जलिं कृत्वा ईक्षमाणा देवान् पश्यन्ती, अपराधभयचञ्चलमिति ईक्षणक्रियाविशेषणं वा । किम्भूतं अञ्जलिं वक्त्रेन्दुसन्निधौ मुखपद्मसमीपे निमीलीनि सङ्कुचन्ति दलानि पत्राणि यस्य तादृशं यत् अरविन्दद्वन्द्वं कमलयुगलं तस्य भ्रमे भ्रान्तौ क्षमं समर्थं सङ्कुचद्दलकमलयुगलतुल्यमित्यर्थः । तादृशीं तां दृष्ट्वा यत्र तेऽनुरागस्तं हणुष्वेति देवैरनुज्ञातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्तदिति । यानधुर्य्याः शिविकावाहिन उदितम् उत्पन्नं तेषु तेषु देवेषु विरागं भैम्यावैरक्त्यं साक्षात् प्रत्यक्षेण मनागपि लेशतोऽपि न विदुःस्म न ज्ञातवन्तः, किम्भूता यतः शिविकाया यानस्य अधरस्था अधोदेशवर्त्तिनः नु ह्यधःस्थितैरूर्द्ध्वस्थितवृत्तान्तः प्रत्यक्षेण ग्राह्यं शक्यते । तु किन्तु आसन्ना निकटवर्त्तिनो ये नायका देवास्तेषां विषन्नानि म्लानानि यानि मुखानि तैः कृत्वा अनुमेयानि यानि भैम्याविरक्तचरितानि विरागचेष्टितानि नमस्कारादीनि तेषाम् अनुमया अनुमानेन जज्ञुस्तत्तद्विरागं ज्ञातवन्तः । एतेन च शिविकावाहकानां पण्डितत्वं सूचितम् ॥ १२ ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो
विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।
गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य
तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानिवर्गः ॥ १३ ॥

दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षै-
र्यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयैव तस्याः ।
ते जानतेस्म सुरशाखिपतिव्रतां किं
तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम् ॥ १४ ॥

रक्षःस्विति । यानिनां यानवाहकानां वर्गः समूहः रक्षःसु राक्षसेषु निजं स्वीयम् अक्षरणं विनाशनम् अवेक्ष्य विमृश्य निवृत्तः तेभ्यः पराङ्मुखोऽभूत्, यदि वयम् एतेषां समीपे गच्छामस्तदास्मान् भक्षयेयुरिति भयेन राक्षसानां समीपे न जगामेत्यर्थः । तथा विद्याधरेषु भैम्या वपुषैव शरीरेणैव कृत्वा अधरताम् अपकृष्टताम् अवेक्ष्य विचार्य्य निवृत्तः अस्मत्सुखनराङ्गनरसुखास्वाङ्गत्वात् तथाविधेषु अतिसुन्दरी भैमी अवश्यमेव विरक्ता भविष्यतीति निश्चित्य तेभ्यः परावृत्त इत्यर्थः । तथा गन्धर्वसंसदि गन्धर्ववर्गे तस्या भैम्याः स्वरस्य कण्ठ-माधुर्य्यस्य गन्धमपि अल्पांशमपि न विमृश्य नावेक्ष्य विमुखोऽजनि पराङ्मुखो जातः, अतिसुस्वरा भैमी स्वामेच्छया निकृष्टस्वरान् गन्धर्वान् कथं वरीष्यतीति विविच्य तेभ्यो निवृत्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

दीनेष्विति । दीनेषु दरिद्रेषु सत्स्वपि जगति विद्यमानेष्वपि कृता अफला निष्प्रयोजना वित्तानां धनानां रक्षा यैस्तादृशैरतिकृपणैरित्यर्थः, यक्षैस्त्रपयैव तस्या भैम्याः सकाशात् लज्जयैव सुखं नादर्शि न दर्शितं सभायां वक्रीकृतवदनैः सद्भिः स्थितमित्यर्थः । त्रपा किमिति जातेत्याशङ्क्याह, ते यक्षास्तां भैमीं अधिक्षिति पृथिव्यां अवतीर्णां सुरशाखिनः पत्युः कल्पवृक्षस्य व्रतं वदान्यत्वरूपो नियमो यस्यास्तादृशीं अथच यज्ञादौ हविः प्राप्त्या उपजीव्यत्वात् सुराणां शाखो वृक्षसदृशोनलस्तस्य पतिव्रतां कल्पवीरुधं कल्पलतां

यान्यास्ततः फणभृतामधिपं सुरौघा-
न्माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाहिपदौष्ठलक्ष्मीम् ।
तां मानसं निखिलवारिचयान्नवीना
हंसावलीमिव घना गमयाम्बभूवुः ॥ १५ ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽय-
माख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।
उद्गत्वरामृतकरार्द्धपरार्द्ध्यमालां
बालामभाषत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

अतिवदान्यामित्यर्थः किं न जानतेस्म न ज्ञातवन्तः अपितु जानतेस्मैव । अतिवदान्यां तां दृष्ट्वा अतिकृपणैस्तैर्लज्जावशात् मुखं न दर्शितमिति भावः अन्योऽपि कृपणोवदान्यसमीपे लज्जते ॥ १४ ॥

यान्या इति । ततोऽनन्तरं यान्या यानवाहकास्तां भैमीं सुरौघात् देवसमूहात् फणभृतां सर्पाणामधिपं प्रभुं वासुकिं गमयाम्बभूवुः प्रापयन्तिस्म, किम्भूतां मञ्जिष्ठं मञ्जिष्ठया रक्तं यद्वस्तु तस्य मञ्जिमानं मनोज्ञत्वं विगाहितुं शीलं यस्यास्तादृशी पदौष्ठलक्ष्मीश्चरणाधरशोभा यस्यास्तादृशीम् । अत्रोपमिनोति नवीना घना मेघा हंसावलीमिव यथा हंसश्रेणीं निखिलवारिचयात् नानाजलाधारसमूहात् मानसं सरोवरविशेषं गमयन्ति तथा गमयाम्बभूवुः । हंसावल्यपि माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाहिपदौष्ठलक्ष्मीर्भवति यान्या अपि नवीना युवानः वर्षाकाले राजहंसपंक्तयः सकलान् जलाधारान् परित्यज्य मानसं यान्तीति कवीनां प्रसिद्धिः ॥ १५ ॥

यस्या इति । मुनिभिर्वाल्मीकिप्रभृतिभिरयं वेदादिरूपोऽखिलवाङ्मयविस्तरः सकलशब्दविस्तारः विभोः सर्वव्यापिकाया यस्या देव्याः परिणतिः परिणाम आख्यायते कथ्यते शब्दरूपेणैव या विश्वं व्याप्य स्थितेति कथ्यते, सभायां सततं प्रगल्भा सा सरस्वती तां बालां भैमीं पुनरभाषत उक्तवती । तां किम्भूताम्, उद्गत्वरं उद्यत् यत् अमृतकरस्य चन्द्रस्य अर्द्धं तद्वत् परार्द्ध्यं श्रेष्ठं

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन
य: पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभ: ।
यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शम्भो:
सेवासु वासुकिरयं प्रसित: सितश्री: ॥ १७ ॥
पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे
सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमूर्त्ति: ।
कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-
व्यापारपारगममुं भज भूतभर्त्तु: ॥ १८ ॥

तत्तुल्यं भालं ललाटं यस्यास्तादृशीम् अर्द्धोदित चन्द्रसाम्येन भैम्या भालस्य कुङ्कुमाक्तत्वं ध्वनितम् ॥ १६ ॥

यदभाषत तदाह । आश्लेषेति । हे भैमि सिता शुक्ला श्री:शोभा यस्य तादृश: सोऽयं वासुकि: स क: य: शम्भो शिवस्य यज्ञोपवीतपदवीं यज्ञसूत्र-स्थानं भजते आश्रयति, किम्भूत: आश्लेषेण आलिङ्गनेन लग्नं यत् गिरि-जाया: पार्वत्या: कुचयो: कुङ्कुमं तेन हेतुना पट्टसूत्रपरिरम्भणस्येव आरक्त-पट्टसूत्रनिर्मितवेष्टनस्येव शोणा आरक्ता शोभा यस्य तादृश: विहारसमयेऽपि य: शिवेन न त्यज्यत इत्यर्थ:, तथा शम्भो: सेवासु प्रसित: प्रसक्त: शम्भोरति-प्रियोऽयं तस्मादयमेव तव वरणयोग्य इति भाव: । अथच सेवासु प्रसित इत्यनेन सेवायामेवास्य कालो गच्छति, सम्भोगावकाश: कथं भवेदिति नायं वरणीय इति सूचितम् । यज्ञोपवीतमपि शुक्लं भवति ॥ १७ ॥

पाणाविति । तथा मनोहराभिर्मणीभि: कृत्वा रमणीया मूर्तिर्यस्य तादृश: सोऽयं फणी वासुकि: ऐशे शिवसम्बन्धिनि पाणौ कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं भजति प्राप्नोति हे भैमि अमुं वासुकिं भज वृणुष्व, किम्भूतं भूतभर्त्तु: शिवस्य कोटीरबन्धनस्य जटाजूटबन्धनस्य धनुर्गुणस्य योगपट्टस्य च व्यापारो भवन-लक्षणस्तस्य पारगं पारदर्शिनम्, हरस्य कोटीरादिविशेषणेन वरणाभाव: सूचित: । 'कोटीर: स्याज्जटाजूट:' इति बल: ॥ १८ ॥

धृत्वैकया रसनयामृतमीश्वरेन्दो-
रप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
आस्वादयन् युगपदेव परं विशेषं
निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदान-
मेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।
बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने
पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

धृत्वेति । एकया रसनया जिह्वया ईश्वरेन्दोः शिवललाटचन्द्रस्य अमृतं धृत्वा अन्यया द्वितीयया रसनया तव अधरस्य रसमपि धृत्वा चन्द्रामृत-मोष्ठामृतञ्च युगपदेकदा आस्वादयन् पिबन् एतदुभयस्य चन्द्रामृतौष्ठामृतयो-र्द्वयस्य विशेषं तारतम्यं निर्णेतुं यदि क्षमः समर्थः स्यात् तर्हि एष परं वासुकिरेव नान्यः यतोऽयं द्विजिह्वः द्वे जिह्वे यस्य तादृशः । राज्ञां वरण-योग्यत्वेऽपि चन्द्रामृतसम्बन्धाभावात् देवानां तत्सम्भवेऽपि द्विजिह्वत्वाभावेन द्वयोः समकालं पानासम्भवात् सर्पान्तराणां द्विजिह्वत्वसम्भवेऽपि चन्द्रामृत-सम्बन्धाभावात्, एतस्य तु तदुभयसम्भवात् द्वयोर्विशेषनिर्णयेऽयमेव योग्यो नान्यस्तस्मादसाधारणक्षमताशाली एष त्वया वरणीय इत्यर्थः । अथव द्विजिह्वः खलोऽयं न वरणीय इति सूचितम् ॥ १९ ॥

आशीविषेणेति । हे भैमि आशी तालुगता सर्पाणां दंष्ट्रा तस्यां विषं यस्य तादृशेन एतेन वासुकिना क्रियमाणं ते तव रदनच्छदस्य अधरस्य दंश-दानं दंशकरणं अधरखण्डनम् अनर्थतया मरणहेतुतया पुनर्न गण्यं त्वया न सम्भावनीयम्, एतस्य वरणे सुरते दन्तक्षतेन विषसञ्चारान्मरणं भवेत्तस्मादेनं वृणे इति नाशङ्कनीयमित्यर्थः, कथमित्याह हि यस्मात् पीयूषस्य अमृतस्य सारेण घटिते निर्मिते तावकीने त्वदीये अधरे बाधां विषजन्यां पीड़ां विधातुं कर्तुम् अस्य तादृशदन्तच्छददंशनस्य वासुकेरपि शक्तिः सामर्थ्यं न घटते न

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः
कम्पञ्च वीक्ष्य पुलकञ्च ततोऽनु तस्याः ।
सञ्जातसात्त्विकविकारधियः स्वभृत्यान्
नृत्यान्नषेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः ॥ २१ ॥
तद्दर्शिभिः स्वबरणे फणिभिर्निराशै-
र्निश्वस्य तत्किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।
यत्तान् प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा
हाहा प्रतीपपवनाश्शकुनान्न जग्मुः ॥ २२ ॥

युज्यते अमृते हि विषं न प्रभवतीत्यर्थः, तस्मात्तादृशीं शङ्कां विहाय एनं वृणीष्वेति भावः ॥ २० ॥

तदिति । ततोऽनु तस्य पश्चात् तस्य वासुकेर्विस्फुरन्तो ये फणास्तेषां विलोकनेन भूता जाता भीतिर्यस्यास्तथाभूतायास्तस्या भैम्याः कम्पञ्च पुलकञ्च वीक्ष्य दृष्ट्वा संजाता सात्त्विकविकारे शृङ्गारानुभावविशेषे धीः इयमस्मत्-स्वामिनमेव वरीष्यति यत इयं कम्परोमाञ्चलक्षणं सात्त्विकविकारं भजत इति बुद्धिर्येषां तादृशान् स्वभृत्यान् निजदासान् उरगाधिपतिः सर्पाणां प्रभु-र्वासुकिर्विलक्षः सलज्जः सन् नृत्यात् हर्षवशजनितनर्तनात् न्यषेधत् निवारयामास फणदर्शनभीताया भैम्याः समुत्पन्नौ भयानकसात्त्विकभवौ कम्परोमाञ्चौ ऋजुबुद्धित्वात् शृङ्गारीयत्वेन सम्भाव्य हर्षवशात् नर्तितुमुद्यतान् स्वभृत्यान् वासुकिः सलज्जो भूत्वा निवारयामासेत्यर्थः । सात्त्विकाश्च 'स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः' इति साहित्यदर्पणोक्ताः शृङ्गार इव भयानकेऽपि सम्भवन्ति उक्तञ्च भयानकविवेके तत्रैव 'अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् । प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्प-दिक्प्रेक्षणादयः' इति ॥ २१ ॥

तद्दर्शिभिरिति । तद्दर्शिभिस्तत्स्वप्रभुवासुकिवैलक्ष्यं पश्यद्भिरतएव स्वव-रणे निराशैः प्रत्याशाशून्यैः फणिभिः अन्यसर्पैः कर्कोटकादिभिर्निश्वस्य

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधाना-
त्तां राजसङ्घमनयन्त विमानवाहाः ।
सन्ध्यानमद्दलकुलात् कमलाद्विनीय
कह्लारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु धृतावधाना
भूमीभुजस्त्यजत भीमभुवोनिरीक्षाम् ।
आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशैता-
मिच्छाविगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वः ॥ २४ ॥

अनात्मनीनम् आत्मनामहितं तत् किमपि अपूर्वं स्पष्टं क्षतं किं तदित्याह यत् तान् सर्पान् उद्दिश्य प्रयातुमनसोऽपि गन्तुकामा अपि विमानवाहा भैमीशिबिकावाहिनः प्रतीपः सम्मुखवाहित्वात् प्रतिकूलो यः पवनो निश्वासवायुस्तद्रूपं यदशकुनम् आयात्मिकं तस्माद्धेतोस्तान् प्रति हाहा अतिकष्टं न जग्मुर्न गतवन्तः प्रतिकूलवायोरशकुनत्वादिव इतरसर्पसम्मुखं न जग्मुरित्यर्थः, अयोग्यत्वात्तान् प्रति न गता इति भावः ॥ २२ ॥

ह्रीति । विमानवाहास्तां भैमीं ह्रिया लज्जया सङ्कुचन् सङ्कोचं गच्छन् फणानां गणः समूहो यस्य तादृशात् उरगप्रधानात् सर्पराजाद्वासुकेर्विनीय अपनीय राजसङ्घं नृपसमूहम् अनयन्त प्रापयामासुः । अत्रोपमिनोति इन्दुकिरणा इव यथा चन्द्रकिरणाः सन्ध्यायां नमत् सङ्कुचत् दलकुलं दलसमूहोयस्य तादृशात् कमलात् पद्मात् विनीय हासभासं प्रकाशदीप्तिं कह्लारं सौगन्धिकं नयन्ति तथा अनयन्त । 'सौगन्धिकन्तु कह्लारम्' इत्यमरः ॥ २३ ॥

देव्येति । देव्या सरस्वत्या अभ्यधायि उक्तम्, किमभ्यधायीत्याह हे भीरु सर्पफणदर्शनात् भयशीले भैमि त्वं धृतावधाना सावधाना भव संप्रति भयं परित्यज्य राज्ञो विलोकयेति भावः तथा हे भूमीभुजो राजानो यूयं संप्रति भीमभुवो भैम्या निरीक्षां दर्शनं त्यजत मा कुरुत युष्मासु पश्यत्सु इयं लज्जावशात्

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार
शृङ्गार-सान्तर-भृशान्तर-शान्तभावान् ।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन
संक्षोभयन् वितनुतां वितनुर्मुदं वः ॥ २५ ॥

पुष्पेषुणा भुवममूनिषुवर्षजन्म-
झङ्कारमन्त्रबलभञ्जितशान्तिशक्तीन् ।
शृङ्गारसर्गरसिकद्व्यणुकोदरि त्वं
द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

युष्मान् पश्यति तस्मात्त्वेनां विलोकयतेत्यर्थः । ननु वरणे सन्देहात् दर्शनमपि कथं त्याज्यमित्यत आह, आलोकितामपि दृष्टामपि एतां भैमीं पुनर्दृशा चक्षुषा पिबतां साभिलाषं पश्यतां वोयुष्माकं इच्छा एतद्दर्शनलालसा वत्सर-कोटिभिः कोटिसंख्यकवर्षैरपि न विगच्छति न यास्यति तस्मादेकवारं युष्माभि-र्दृष्टेयं पुनःपुनर्न द्रष्टव्येत्यर्थः । भीरु इत्यत्र शुभ्रु इति त्यजतेत्यत्र च भजतेति क्वचित् पाठः, इयं देवादीनां सान्निध्यं परित्यज्य अधुना युष्माकं सान्निध्य-मायाता द्रष्टव्येति तत्रार्थः नन्वियं प्रथमं दृष्टैव किं पुनःपुनर्दर्शनेनेत्याशङ्क्याह अवलोकितामिति तत्पाठे अवतारणिका ॥ २४ ॥

लोकेशेति । हे राजानः स वितनुः कामो वोयुष्माकं मुदं हर्षं वितनुतां विस्तारयतु स कः यः लोकेशकेशवशिवानपि ब्रह्मविष्णुशिवानपि शृङ्गारेण सान्तरो व्यवहितो भृशोऽतिशयित आन्तरोमानसः शान्तभावः शान्तरसो येषां तादृशान् चकार । किम्भूतः जगतां पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि इषुपञ्चकेन पञ्चभिर्बाणैः संक्षोभयन् व्याकुलयन् यः सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणोऽपि देवान् स्ववशीचकार तस्य भवतां वशीकरणे कः प्रयास इति तदधीनाः सन्तो यूयं यथेच्छमेनां विलोकयतेति भावः ॥ २५ ॥

पुष्पेषुणेति । हे शृङ्गारसर्गरसिकद्व्यणुकोदरि शृङ्गारस्य रसस्य सर्गे नि-र्माणे रसिकं जातानुरागं योग्यमिति यावत् यत् द्व्यणुकं तद्वत् उदरं यस्या

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्द्धं
भव्या भवन्तु तव वारिविगाहलीलाः ।
द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य
निस्तन्द्रपुष्कर-तिरस्करण-क्षमाक्षि ॥ २७ ॥

सावर्त्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे
स्वर्भौममेतदुपवर्त्तनमात्मनैव ।
स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीया-
मेतद्गुहे परिरुह्य शचीविलासम् ॥ २८ ॥

हे तथाविधे कामोद्दीपकातिकृशोदरीत्यर्थः भैमि त्वं अमून् द्वीपाधिपान् पुष्करादिद्वीपस्थन्नृपान् नयनयोर्गोचरत्वं विषयत्वं नय प्रापय अनुग्रहबुद्ध्या विलोकयेत्यर्थः । किम्भूतान्, ध्रुवं उत्प्रेक्षे निश्चितं वा पुष्पेषुणा कामेन इषुवर्षे बाणत्यागे जप्तोजपितो योऽहुङ्कारहुंरूपोमन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन भक्षिता विनाशिता शान्तिशक्तिरूपयमप्रभावो येषां तादृशान् । अन्योऽपि हुं फडादिमन्त्रोच्चारणेन बाणं प्रक्षिप्य शत्रूणां सामर्थ्यं नाशयति । जप्त इति पाठोऽसाधुः सेड्जपधातुना सिद्धत्वात् पाश्चात्यानां पुस्तके तु जप्तिरिति दृश्यते तत्र कर्मणि क्तिप्रत्ययो बोध्यः ॥ २६ ॥

स्वादूदक इति । हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि निस्तन्द्रं प्रफुल्लं यत् पुष्करं पद्मं तस्य तिरस्करणे पराजये क्षमे योग्ये अक्षिणी चक्षुषी यस्याः हे तथाविधे कमलनयने भैमि स्वादु मधुरं उदकं यत्र तादृशे जलनिधौ समुद्रे सवनेन सवननाम्ना अनेन राज्ञा सार्द्धं सह तव वारिविगाहलीला जलावगाहनक्रीडा भव्या रम्या भवन्तु तस्मात् पुष्करस्य द्वीपस्य तं प्रसिद्धं पतिं अमुं सवननामानं भज वृणुष्व, यदि स्वादूदकसमुद्रे जलक्रीडामिच्छसि तदैतं पुष्करद्वीपपतिं पतिं कुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

सावर्त्तेति । आवर्त्तेन दक्षिणावर्त्तेन सह वर्त्तमानः सावर्त्तस्तस्य भावस्तेन भवदुत्पद्यमानं अद्भुतमाश्चर्यं यस्मात् तादृशोनाभिरूपः कूपो यस्या हे तथा-

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भू-
र्न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।
स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं
सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादे-
र्न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।
तं तस्य शाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां
द्वीपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम् ॥ ३० ॥

विधे सुलक्षणनाभिकूपे भैमि एतस्य सवनस्य उपवर्तनं देशं भौमं भूमिभवं स्वः स्वर्गं आत्मनैव स्वयमेव वरणमात्रेणैव नार्जयसि न करोषि अपितु अर्जय, तथा एतदीयां एतद्देशसम्बन्धिनीं सवनसम्बन्धिनीं वा श्रियं सम्पत्तिं स्वाराज्यं स्वर्गाधिपत्यं इन्द्रत्वं नार्जयसि अपितु अर्जय, तस्मादेतस्य सवनस्य स्पृहे शच्या इन्द्रपत्न्या विलासं चेष्टितं परिगृहाण स्वीकुरु, इन्द्रतुल्यमिमं शचीव त्वं वृणुष्वेत्यर्थः । अन्यः कूपोऽपि आवर्तेन जलभ्रमेण आश्चर्यकारी भवति । 'देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥ २८ ॥

देव इति । तत्र पुष्करद्वीपे हिमवत् शीतले न्यग्रोधमण्डलतले मण्डलाकारवटवृक्षाधःप्रदेशे किल प्रसिद्धं यः स्वयम्भूर्ब्रह्मा देवः स्वयं स्वरूपेण वसति स ब्रह्मा त्वां त्वद्रूपं अनन्यकल्पं अनन्यसदृशं कल्प्यमिति पाठे अन्यैः कल्पयितुं निर्मातुमशक्यं निजशिल्पं स्वीयनिर्मितिं विलोक्य सर्वेषु कारुषु शिल्पिषु विषये करेण हस्तेन दर्पं गर्वं करोतु, एतादृगतिसुन्दरनिर्माणं मम हस्तादेवेति मद्धस्तसदृशः केषामपि हस्तो नास्तीति हस्तावच्छेदेन गर्वं करोत्वित्यर्थः । पुष्करद्वीपे मूर्तिमान् ब्रह्मा वर्तते एतद्वरणे तु ब्रह्मदर्शनमपि ते भविष्यतीति भावः । मण्डलेत्यत्र मण्डपेति क्वचित्पाठः ॥ २९ ॥

न्यग्रोधनादिति । हे भैमि त्वं शाकिफलानां पक्वफलानां नीलदलानाञ्च द्युतिभ्यां कान्तिभ्यां कृत्वा शिखिपत्रजं मयूरपत्रनिर्मितं तस्य द्वीपस्य पुष्करस्य

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राज-
हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्त्तिः ।
चित्रन्तु तद्विशदिमाद्वयमादिशन्ती
क्षीरञ्च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥ २१ ॥
शूरेऽपि सूरिपरिषत्प्रथमार्च्चितेऽपि
शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम
यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥ २२ ॥

आतपत्रं छत्रमिव तं वृक्षं पश्य, किम्भूतं दिव आकाशात्पतत आतपादेरुष्णवृष्ट्यादेर्न्यक् अधोदेशे रोधनात् निराकरणादिव न्यग्रोधं न्यग्रोधइति यौगिकनामानं तथा अवरोहैः शाखोत्पन्नमूलैः कृत्वा आत्मनोभरं भारं शरीरगौरवं धारयतीत्येवंभूतमिव । अन्योऽपि स्थूलोहस्तादिना निजशरीरगौरवं धारयति । समस्तमपि पुष्करद्वीपं तस्य छायायां वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

नेति । राजहंसस्य नृपश्रेष्ठस्य अस्य सवनस्य प्रियतमा अत्यन्तमभिमता कीर्तिः कथं न श्वेततां श्वेता न भवतु अपितु श्वेतैव भवतु, तथा भुवनेषु त्रिषु लोकेषु स्वर्गादिषु कथं न चरतु न गच्छतु अपितु गच्छत्वेव, त्रिलोकान् कथं न व्याप्नोत्वित्यर्थः, एतद्द्वयस्तुचितमेव न चित्रम् । किन्तु तत्तु चित्रं विस्मयजनकं यत् विशदिम्नः श्वेततायाः अद्वयं ऐक्यं आदिशन्ती लोकत्रयमपि श्वेतीकुर्वन्ती सती क्षीरं दुग्धञ्च अम्बु जलञ्च मिथः परस्परं पृथक् विभिन्नं नातनोति न करोति । अन्या तु राजहंसस्य प्रिया हंसी श्वेतापि भवति भुवनेषु जलेषु च चरति किन्तु क्षीरनीरे मिश्रिते अपि पृथक् करोति इयं राजहंसप्रियापि यत्तन्न करोति तदाश्चर्य्यमित्यर्थः । अतिशुभ्रा लोकत्रयव्यापिनी चास्यकीर्तिरिति भावः । 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः ॥ २१ ॥

शूरेऽपीति । इयं भैमी शूरेऽपि वीरेऽपि तथा सूरिपरिषदि पण्डितसभायां प्रथमं आदौ अर्चितेऽपि पूजितेऽपि तथा शृङ्गारभङ्ग्या शृङ्गारचेष्टि-

भ्रूवल्लिवेल्लितमथाकृतिभङ्गमेषा
लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवह्नि-
चिह्नीबभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥ ३३ ॥

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैनां
याम्याजना हृदयवेदितयैव निन्युः ।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-
वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥ ३४ ॥

तेन मधुरेऽपि मनोज्ञेऽपि तथा कलानां गीतादिचतुःषष्टिविद्यानां आकरे-ऽपि आश्रयेऽपि तस्मिन् सवननामके राज्ञि नाम प्रसिद्धौ तदेव अवद्यं दोषं आप प्राप्तवती, यत्तस्य राज्ञः किल प्रसिद्धौ नलेति कोमलं मधुराक्षरं नाम संज्ञा न नासीत्, शौर्यादि गुणशालिनमपि तं नलानुरागाद्व हृतवतीति भावः ॥ ३२ ॥

भ्रूवल्लीति । अथानन्तरं विज्ञा पण्डिता एषा भैमी भ्रूवल्लिर्भ्रूलता वेल्लिता चालिता यत्र तादृशं आकृतिभङ्गं अङ्गमोटनमेव तस्य राज्ञः सवनस्य अनादरस्य अस्वीकारस्य लिङ्गं चिह्नं चकार भ्रूहृयवेल्लनेनाङ्गभङ्गेन च तस्या-स्वीकारं सूचयामासेत्यर्थः । तथा तस्य राज्ञोऽपि मलिनच्छवेर्मलिनकान्ते-र्यो भूमा बाहुल्यं स एव धूमः तस्या भैम्या अलाभाज्जातो यस्तापः स एव दाहकत्वाद्वह्निस्तस्य चिह्नीबभूव अनुमापकोऽभूत्, अन्यत्रापि धूमो वह्नेरनुमापको भवति । श्यामच्छविं दृष्ट्वा जनेन तस्य विरहज्वरोऽनुमित इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

राजेति । अथानन्तरं याम्या वाहका जना एनां इन्दुमुखीं भैमीं हृदयवेदितयैव भैम्या आशयाभिज्ञतयैव अग्रे गच्छतेत्यादि भैमीवचनमनपेक्ष्यैव राजान्तराभिमुखं निन्युः प्रापयामासुः । अत्रार्थान्तरमुपन्यस्यति खलु यस्मात् अन्यस्य स्वामिनोऽनपेक्षितो विधिर्नियोगो येन तादृशे भव्यभृत्ये कुशलसेवके सति विद्यमाने प्रधानस्य स्वामिनो वाचां नियोगवचसां अवसरोऽवकाशो न

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै
निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम्।
आलोक्यतामयमये कुलशीलशाली
शालीनतानतमुदस्य निजास्यबिम्बम्॥ २५॥
एतत्पुरः पठदपभ्रमवन्दिवृन्द-
वाग्डम्बरैरनवकाशतराम्बरेऽस्मिन्।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदाना-
मर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम्॥ २६॥

भवति भव्यभृत्यो भक्तैव प्रभोराशयं बुद्ध्वा तन्नियोगमन्तरेणैव नियुज्यमान-माचरतीत्यर्थः, तस्मादन्या भैम्या आशयं ज्ञात्वैव तामन्यत्र निन्युरिति भावः॥ २४॥

ऊच इति। भगवती सरस्वती दृश्यतमतया अतिसुन्दरतया अवमतौ अवज्ञातौ आश्विनेयौ अश्विनीकुमारौ येन तादृशं अन्यं नृपं अस्यै दमयन्त्यै निर्दिश्य दर्शयित्वा पुनरूचे वक्ष्यमाणं उक्तवती, अये भैमि त्वया शालीनतया लज्जया नतं नम्रीभूतं निजं स्वीयं आस्यबिम्बं मुखमण्डलं उदस्य ऊर्द्ध्वीकृत्य कुलशीलाभ्यां शालत इत्येवंभूतोऽयं राजा आलोक्यतां लज्जां परित्यज्य अयं तावत् दृश्यतामित्यर्थः॥ २५॥

एतदिति। हे भैमि एतस्य राज्ञः पुरोऽग्रे पठत् स्तुवत् तथा अपभ्रमं यथार्थगुणवर्णनात् भ्रमशून्यं यत् वन्दिवृन्दं स्तुतिपाठकसमूहस्तस्य वाग्डम्बरै-र्वचनविलासैः कृत्वा अनवकाशतरे अत्यन्तनिरवकाशेऽस्मिन्नम्बरे आकाशे मत्-पदानां एतद्दर्शनसम्बन्धिमदुच्चरितसुप्तिङन्तानां पदानां उत्पत्तुं उद्गन्तुं पदमेव अवकाशएव नास्ति आकाशाश्रिता हि शब्दास्तैस्तस्य निरवकाशत्वात् मद्वचना-नामवकाशाभावः तथा अर्थपुनरुक्तिषु अभिधेयपौनरुक्त्येषु पातुकानां पतनशीलानां पुनरुक्तार्थप्रतिपादकानां मत्पदानां अर्थोऽपि नास्ति एतस्य वन्दिवृन्देन यावानथ

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाक-
द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्या ।
एतद्भुजाविरुदवन्दिजयानयापि
किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरन्ते ॥ ३७ ॥

शाकः शुकच्छद-समच्छविपत्रमाल-
भारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।
यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन
ख्याताजगत्सु हरितोहरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥

उच्यते तावानर्थोमयापि वक्तव्यस्तस्मात् शब्दपौनरुक्त्यदोषो मद्वचनानामित्यर्थः । एतद्वन्दिवचनं ममापि सम्मतमित्येनं वृणीष्वेति भावः ॥ ३६ ॥

नन्वेति । ननु हे भैमि ते तव आन्तरं चित्तं अत्र अस्मिन् हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाकद्वीपप्रशासिनि शाकद्वीपाधिपे राजनि एतद्भुजयोर्यद्विरुदं पौरुषप्रशस्तिस्तत्र ये वन्दिनः स्तुतिपाठकास्तेभ्योजायत इति तादृशया अनया गिरापि वाचापि किं रागि अनुरक्तं नाजनि न जातं अपि तु अनुरक्तीभवितुं युज्यते । किम्भूतया गिरा सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या अमृतायमानया वन्दिवर्णितामेतस्य प्रशस्तिं श्रुत्वा अस्मिन् राजनि तव अनुरागो युज्यत इति भावः । 'गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते' इति साहित्यदर्पणः ॥ ३७ ॥

शाक इति । तत्र द्वीपे शाकस्तरुस्तव चित्तं हरिष्यति त्वामनुरञ्जयिष्यति किम्भूतः शुकस्य कीरस्य छदाः पत्रास्तेषां समा सदृशीच्छविर्दीप्तिर्यैस्तास्तादृशो याः पत्राणां पल्लवानां माला पङ्क्तिस्तां बिभर्त्तीति तादृशः स कः हरितो दिशः यस्य शाकवृक्षस्य पल्लवौघनां पत्रसमूहानां यत्परिरम्भणं सम्बन्धस्तस्य जृम्भितेन विलसितेन हरितो हरिद्वर्णाः सत्यः जगत्सु ख्याता अर्थात् हरिदिति यौगिकनाम्ना विख्याता भूत्वा स्फुरन्ति एतत्पत्रसम्बन्धेनैव दिशो हरित इति यौगिकनाम्न्यो जाता इत्यर्थः । मालभारीति तुस्थिताद्राविष्कादेरिति ह्रस्वः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा
यन्मारुतः कमपि सम्मदमादधाति ।
कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः
श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटाना-
मन्वेतु तत्र विकटायितमायताक्षि ।
वेलावनी-वनतति-प्रतिबिम्ब-चुम्ब-
किर्मीरितोर्मिचय-चारिम-चापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

स्पर्शेनेति । तत्र द्वीपे तस्य तरोः शाकस्य पत्राज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य तादृशो मरुतो वायुः स्पर्शेन कृत्वा किल प्रसिद्धौ कमपि अनिर्वचनीयं यत्सम्मदं हर्षम् आदधाति जनयति । हे भैमि त्वं तत्कौतूहलं सम्मदम् अनुभूय प्रत्यक्षीकृत्य पराशरपुराणस्य विष्णुपुराणस्य कथान्तरेऽपि आख्यानविशेषेऽपि भूयः पुनः श्रद्धां आस्थां विधेहि कुरु । 'शाकस्तत्र महान् वृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः' इति विष्णुपुराणवचनात् । तत्रत्य वायोस्तथाविधत्वं त्वया पूर्वम् अनुभूतमेव अधुना तत्र गत्वा पुनरपि तदनुभवनीयमिति भूयः शब्दार्थः, भूयसीं महतीं श्रद्धामिति वा ॥ ३९ ॥

क्षीरार्णव इति । हे आयताक्षि विशाललोचने भैमि तत्र शाकद्वीपे क्षीरार्णवः क्षीरसमुद्रः वेलावन्यां तीरभूमौ या वनततिः काननपरम्परा तस्याः प्रतिबिम्बस्य चुम्बः सम्बन्धस्तेन किर्मीरितो नानावर्णीकृतो य ऊर्मिचयस्तरङ्गसमूहस्तस्य चारिमा सौन्दर्यं चापलं चञ्चलत्वञ्च ताभ्यां कृत्वा तव कटाक्षस्य रुचिच्छटाः कान्तिपरम्परास्तासां विकटायितं महत्त्वं सौन्दर्यं अन्वेतु अनुकरोतु, क्षीरसमुद्रः स्वभावतः श्वेतः वनप्रतिबिम्बसम्बन्धान्मध्ये नीलः वायुवशाच्चञ्चलश्च, तव कटाक्षाधारचक्षुरपि परितः श्वेतं मध्ये नीलं चञ्चलञ्च तस्मात् तत्सदृशो भवत्वित्यर्थः । 'विकटा वज्रवाराह्यां त्रिषु स्वविकरालयोः' इति मेदिनी ॥ ४० ॥

बालातपैः क्षतकगैरिकतां कृतां द्वि-
स्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।
त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारि धारि-
पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४१ ॥

नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्क-
शङ्कां सृजत्वनघजङ्घि परिभ्रमन्त्याः ।
तत्रोदयाद्रिशिखरे तव हृष्यमास्यं
काश्मीरसम्भवसमालभनाभिरामम् ॥ ४२ ॥

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्
कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।

बालातपैरिति । हे भैमि तत्र शाकद्वीपे उदयाचलशिला उदयपर्वतस्य प्रस्तरा बालातपैः उदयाचलस्यनवीनसूर्यकिरणैः तथा नखलाक्षयापि तव नखस्थितालक्तकेन च कृतां क्षतकगैरिकतां कृत्रिमगैरिकधातुमत्तां द्विः प्रकारद्वयेन परिशीलयन्तु अनुभवन्तु । किम्भूतया नखलाक्षया तव विभ्रमेण विलासेन यद्भ्रमणं वनविहारस्तस्माज्जायत इति तादृशं यत् श्रमवारि खेदजलं तद्धारिण्योयाः पादाङ्गुल्यस्ताभ्यो गलितया क्षरितया, एतस्मिन् द्वीपे उदयाचलकाननेऽपि विहरिष्यसीति भावः ॥ ४१ ॥

नृणामिति । हे अनघजङ्घि सुन्दरजङ्घाशालिनि भैमि तत्र शाकद्वीपे प्रसिद्धे वा उदयाद्रिशिखरे उदयाचलशृङ्गे परिभ्रमन्त्या इतस्ततो गच्छन्त्यास्तव काश्मीरसम्भवस्य कुङ्कुमस्य समालभनेन विलेपनेन अभिरामम् आरक्ततया मनोज्ञम् आस्यं मुखं हृष्यं सत् करम्बितमुदां सञ्जातहर्षाणां नृणाम् उदयन् यो मृगाङ्कश्चन्द्रस्तस्य शङ्कां भ्रमं सृजतु करोतु, कुङ्कुमविलेपनेनारक्तं तव मुखं दृष्ट्वा किमयं चन्द्र उदित इति सर्वेषां हर्षो भविष्यति तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः ॥ ४२ ॥

एतेनेति । हे भैमि एतेन राज्ञा काममत्यन्तं ते तव विरहपावकं

अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाद्यै-
र्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४३ ॥
लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्रुमेऽपि
वाग्देवतायतनमञ्जुमुखाम्बुजेऽपि ।
सामुत्र दूषणमजीगणदेकमेव
नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४४ ॥

विरहाग्निं तावत् प्रथमं एत्य प्राप्य स्वनाम हव्य इति निजसंज्ञां कलितान्वयम् अनुगतार्थम् अन्वभावि अनुभूतं हव्यं वस्तु यथा अग्निव्यथामनुभवति तथायमपि कामाग्निव्यथामनुभूतवान् तस्मात् हूयते अग्नौ प्रक्षिप्यत इति व्युत्पत्तियुक्तमस्य हव्येति नामेत्यर्थः । ननु भो भैमि अधुना त्वं यदि एनमङ्गीकरोषि वृणोषि तत्तर्हि अयं राजा तव नन्दनाद्यैः पुत्रपौत्रादिभिः सत्वा स्वमपि आत्मानमपि लब्धान्वयं लब्धसन्तानं आतनोतु करोतु अस्य नाम पूर्वं सान्वयं जातम् अधुना तव प्राप्त्या आत्मापि सान्वयो भवत्विति शब्दच्छलेन अपि सार्थकः, अयं पूर्वावधि त्वय्यनुरक्तस्तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः यदि शब्देन च स्वीकारस्य पाक्षिकत्वमपि सूचितम् ॥ ४३ ॥

लक्ष्मीति । लक्ष्मीरेव लता वल्ली तस्याः समवलम्ब आश्रयो भुजरूपो द्रुमोयस्य तादृशेऽपि अतिसम्पत्तिशालिन्यपि तथा वाग्देवतायाः सरस्वत्या आयतनं गृहरूपं मञ्जु मनोज्ञं मुखाम्बुजं मुखपद्मं यस्य तादृशेऽपि अतिविद्याशालिन्यपि अमुत्र अस्मिन् हव्ये राजनि सा भैमी एकमेव दूषणम् अजीगणत् गणयामास यत् मघवा इन्द्रोदेवः अमुष्य राज्ञोऽर्थी याचको न बभूव, अयं धनेषु विद्यासु च नलस्य समान एव किन्तु इन्द्रोनलस्य याचको जातः अस्य तु न जात इतीदमेवास्य दूषणं गणयित्वा भैमी तं न वृतवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्या-
दस्मादपाक्रम्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।
स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-
वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ॥ ४५ ॥

भूयस्ततोनिखिलवाङ्मयदेवता सा
हेमोपमेयतनुभासममाषतैनाम् ।
एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं
चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ।४६॥

लक्ष्मीति । तदनु तदनन्तरं विमान वाहा यानवाहका लक्ष्म्या विलास-वसतेः क्रीडागृहात् तथा सुमनःसु पण्डितेषु मुख्यात् श्रेष्ठात् अस्मात् नृपात् अपाक्रम्य भुवि पृथिव्यां लब्धा गुणैः सौन्दर्यादिभिः प्रसिद्धिः ख्यातिर्यया तादृशीं इमां भैमीं पुनः स्थानान्तरं राजान्तरसमीपं निन्युः प्रापयामासुः । उपमिनोति गन्धवाहाः सुरभितामिव यथा गन्धवाहा वायवः सुमनःसु पुष्पेषु मुख्यात् श्रेष्ठात् लक्ष्म्या विलासवसतेः पद्मात् अपाक्रम्य भुवि लब्धा गुणेषु चतु-र्विंशतिप्रकारेषु रूपादिषु मध्ये प्रसिद्धिर्यया तादृशीं सुरभितां सौरभं स्थाना-न्तरं नयन्ति तथा निन्युः ॥ ४५ ॥

भूय इति । ततोऽनन्तरं निखिलवाङ्मयानां समस्तशास्त्राणां देवता अधि-ष्ठात्री देवी सा सरस्वती हेमा देवाङ्गनाविशेषस्तया हेम्ना सुवर्णेन वा उप-मेया तत्सदृशी तनुभाः शरीरकान्तिर्यस्यास्तादृशीं एनां भैमीं भूयः पुनरपि अभाषत उक्तवती । किमभाषतेत्याह हे कुरुविन्दसकान्तिदन्ति कुरुविन्दानि रत्नविशेषास्तैः सकान्तयः सदृशच्छवयो दन्ता यस्यास्तादृशि अतिशुभ्रदन्तपंक्तिके भैमि स्वबाहुना निजभुजबलेन बहुवारं निवारिता अरयो येन तादृशं एनं सम्मुखवर्त्तिनं राजानं चित्ते कुरुष्व एनं वृणुष्वेत्यर्थः । स्वबाह्वित्यनेन शत्रु निग्रहे परानपेक्षणादतिवीरत्वं सूचितम् । 'कुरुविन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ ४६ ॥

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेतं
क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
यन्मण्डले स किल मण्डलसन्निवेशः
पूरश्चकास्ति दधिमण्डपयः पयोधेः ॥ ४७ ॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची
क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः
स्कन्देषुवृन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ४८ ॥

वैदर्भि दर्भदलपूजनयापि यस्य
गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।
तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्कमौले-
स्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ४९ ॥

द्वीपस्येति । हे भैमि त्वं क्रौञ्चस्य द्वीपस्य दयितं पतिं द्युतिमन्तं द्युतिमन्नामानं अथच तेजस्विनं एतं राजानं चञ्चलो योऽदृगञ्चलश्चक्षुःप्रान्तस्तस्य विभ्रमेण विलासेन पश्य कटाक्षेण निरीक्षस्वेत्यर्थः । किल प्रसिद्धौ यस्य राज्ञो मण्डले राज्ये क्रौञ्चद्वीपं परितो मण्डलो वर्त्तुलः सन्निवेशोऽवस्थानं यस्य तादृशः पाण्डुः शुभ्रः स प्रसिद्धो दधिमण्डपयोधेर्दधिमण्डनामकसमुद्रस्य पूरः प्रवाहश्चकास्ति शोभते, एतस्मिन् वृते तव दधिमण्डोदसमुद्रदर्शनं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तत्रेति । तत्र द्वीपे क्रौञ्चोऽद्रिः भवत्यास्तव अङ्घ्रिविहारयाची चरणविहरणं प्रार्थयमानोऽस्ति यः हंसावलीनां हंसश्रेणीनां कलकलस्य कोलाहलस्य यः प्रतिनादः प्रतिध्वनिः सएव वाग् यत्र तादृशैर्मुखैरिव स्कन्देषुवृन्दानां कार्त्तिकेयबाणसमूहानां विवरैश्छिद्रैः कृत्वा त्वदीयान् गुणान् विवरीतुकाम इव वर्णयितुमना इव स्फुरिष्यति शोभिष्यते । पूर्वं कार्त्तिकेयेन क्रौञ्चपर्वते बाणैश्छिद्राणि कृतानीति पुराणवार्त्ता अतएव क्रौञ्चदारण इति तस्य नाम ॥ ४८ ॥

वैदर्भीति । हे वैदर्भि भैमि यस्य दर्भदलेन कुशपत्रेण पूजनयापि जनो

चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-
स्तेनाः स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य ।
तस्मिन् सुवर्णरसरूषणरम्यहर्म्य-
भूभृद्घटा घटय हेमघटावतंसाः ॥ ५० ॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव स्मरकेलिजन्म
घर्मोदबिन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।
जालैर्मिलन् दधिमहोदधिपूरलोल-
कल्लोलचामरमरुत्तरुणि च्छिनत्तु ॥ ५१ ॥

लोकः जातु कदाचिदपि मातुर्गर्भे पुनर्नोदेति नोत्पद्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः त्वं तत्र क्रौञ्चद्वीपे तस्य मृगाङ्कमौलेः शिवस्य अर्च्चनां पूजनं रचय कुरु । तत्र गत्वा केवलं त्वमेव तस्य पूजां न करिष्यसीत्याह, यतः स देशः तन्मात्रं शिवएव दैवतं येषां तादृशा ये जनास्तेषामभिजन उत्पत्तिस्थानम्, तस्मात्बहुभिः सार्द्धं तं पूजयेत्यर्थः । यस्य कुशपत्रेण पूजनेऽपि मुक्तिर्जायते तस्य पुष्पादिना पूजने किं वाच्यमित्यर्थः । 'कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि' इत्यमरः ॥ ४९ ॥

चूडाग्रेति । हे भैमि तस्मिन् द्वीपे स्तनन्धयोबालः सुधाकरश्चन्द्रः शेखरे मस्तके यस्य स तथा तस्य शिवस्य सुवर्णरसेन हेमद्रवेण यत् रूषणं विलेपनं तेन रम्याणि यानि हर्म्याणि तान्येव भूभृतः पर्वतास्तेषां घटाः श्रेणीः घटय कारय । किम्भूताः हेमघटाः स्वर्णकलसा अवतंसाः शिरोभूषणानि यासां ताः, तथा चूडाग्रचुम्बी शृङ्गाग्रस्थायी मिहिरः सूर्य्यो यस्य तादृशस्य उदयशैलस्य यत् शीलं स्वभावस्तस्य स्तेनाश्चौराः तत्तुल्या इत्यर्थः । तत्र शिवप्रीत्यर्थं उदयाचलतुल्यान् प्रासादान् कारयेति भावः ॥ ५० ॥

तस्मिन्निति । हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने भैमि तस्मिन् द्वीपे दधिमहोदधेर्दधिमण्डसमुद्रस्य पूरे प्रवाहे लोलाश्चञ्चला ये कल्लोलास्तरङ्गास्त एव शुभ्रत्वाद्दीर्घत्वाच्च चामराणि तेषां मरुद्वायुर्जालैर्गवाक्षैर्मिलन् प्रविशन् सन् मलिम्लुच इव चौर इव ते तव स्मरकेलौ सुरते जन्म येषां तादृशा ये घर्मोदबि-

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं
वेशन्तसन्तरणदूरगमक्रमेण ।
अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्
गन्तुञ्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान् ॥ ५२ ॥

तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्रै-
स्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे ।
दैवे विरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति
हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५३ ॥

न्द्वः स्वेदजलकणास्तन्मयं मौक्तिकमण्डनं मुक्ताहारभूषणं छिनत्तु अपहरतु । चौरोऽपि जालमार्गेण स्वैरं प्रविश्य मुक्ताहारं अपहरति । अस्मिन् हते दधिसमुद्रसम्पर्कशीतलवायुसम्पर्केण तव सुरतश्रमो न भविष्यतीत्यर्थः । 'चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः । प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः' इत्यमरः ॥ ५१ ॥

एतदिति । हंसयोराजहंसतुरङ्गमविशेषयोरिव वेशो यस्य तादृशं एतस्य राज्ञोयशः नवं नवं प्रतिदिनं अपूर्वं सत् समुद्रान् सन्तरितुं तथा इतोऽस्मात् प्रदेशात् निःश्रमं अनायासं यथा तथा सकलान् दिगन्तान् दिक्प्रान्तान् गन्तुं च वेशन्तेऽल्पसरसि यत् सन्तरणं प्लवनं दूरे योगमो गमनं च तयोः क्रमेण परिपाट्या खलु निश्चयेनाभ्यासं अर्जयति करोति, यथा राजहंसो नद्यादिकं सन्तरितुं वेशन्तसन्तरणेनाभ्यासं करोति यथाच तुरङ्गमविशेषोदिगन्तं गन्तुं किञ्चित् किञ्चित् दूरगमनेनाभ्यासं करोति तथास्य यशोनवं नवं सत् अभ्यासं करोतीत्यर्थः, प्रतिदिनवर्द्धमानयशोयुक्तोऽयमिति भावः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि निर्लोभन्वपविष्णुर्के परमात्मनि मत्सरे तुरङ्गमप्रभेदे च' इति मेदिनी ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । गणनादरिद्रैर्गणनाशून्यैरसंख्यैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिर्भृतेऽपि पूर्णेऽपि तस्मिन् भूपे द्युतिमति सा तन्वी भैमी हृदयबन्धं मनोऽनुरागं नावाप न प्राप्तवती । गुणवत्यपि कथं नानुरक्तेत्यत आह, दैवे भाग्ये विरुन्धति प्रति-

ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मा-
दंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।
रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां
लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५४ ॥

एकैकमुन्नतगुणं च्युतदूषणञ्च
हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।
एतां जगाद जगदर्चितपादपद्मा
पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतांसाम् ॥ ५५ ॥

बन्धकतामाचरति सति हन्त खेदे पौरुषाणि पुरुषकारा निबन्धनतां कारणतां न वहन्ति तत्तत् कार्यं न जनयन्ति अपितु दैवसहकारेणैव वहन्तीत्यर्थः किम्भूतानि प्रयासेन प्रयत्नेन परुषाणि कर्कशानि यथा यथा प्रयासः क्रियते तथा तथा कार्यानुत्पत्त्या पुरुषकारा विरसा भवन्तीत्यर्थः, गुणवानपि दैवप्रतिबन्धकतया न वृत इति भावः । अथ च चातुरादिगुणसमूहभृते स्थाने हरिण्यादिर्बन्धनं प्राप्नोति इयन्तु यन्न प्राप्नोति तदाश्चर्यमिति ध्वनिः ॥५३॥

त इति । अंसयोः स्कन्धयोरवतंसा भूषणीभूता ये शिविकाया यानस्य अंशास्तान् बिभ्रति धारयन्तीति तादृशास्ते पुमांसो यानवाहा इमां भैमीं अमुष्मात् नृपतेः सकाशात् अन्यं नृपतिं निन्यिरे प्रापयामासुः । अत्रोपमिनोति लेखानां देवानां अनुजीविपुरुषाः सेवका जनाः लेखा एवानुजीविपुरुषा वा तुषारमयूखस्य चन्द्रस्य लेखां कलां रत्नाकरादिव यथा रत्नाकरसकाशात् गिरिशस्य शिवस्य उत्तमाङ्गं मस्तकं निन्यिरे तथेत्यर्थः वाहकानां बहुत्वात् शिविकांशा इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

एकैकमिति । जगदर्चिते त्रिलोकपूजिते पादपद्मे यस्यास्तादृशी सरस्वती उन्नताः प्रकाशमाना गुणा यस्य तादृशं तथा च्युतदूषणं दोषरहितञ्च एकैकं एकमेकं राजानं हित्वा त्यक्त्वा अन्यं अन्यं राजानं उपगत्य प्राप्य परित्यजन्तीं एतां भैमीं जगाद वक्ष्यमाणमुवाच, कामिव अच्युतस्य नारायणस्य भुजान्त-

ईशः कुशेशयसनाभिशये! कुशेन
द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।
ज्योतिष्मता सममनेन घनोघनासु
तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥ ५६ ॥

वातोर्म्मिदोलनचलद्दलमण्डलाग्र-
भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।
स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूड-
श्चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५७ ॥

रात् पक्षःस्थलात् विच्युतोऽंसो यस्यास्तादृशीं पद्मां लक्ष्मीमिव, सापि चापल्यात् गुणवन्तमपि दोषशून्यमपि जनं त्यक्त्वा अन्यं अन्यं प्राप्य परित्यजति । अच्युतस्थजान्तरेत्यनेन यथा लक्ष्मीर्नारायणं विना अन्यत्र स्थिरा न तथा इयमपि नलं विना अन्यत्र स्थिरा नेति सूचितम् ॥ ५५ ॥

ईश इति । कुशेशयस्य पद्मस्य सनाभिः समानः शयो हस्तो यस्याः सा तथा हे तादृशि भैमि कुशेन कुशस्तम्बेन लाञ्छिततनोश्चिह्नितशरीरस्य द्वीपस्य कुशद्वीपस्य ईशः प्रभुस्ते तव यदि वाञ्छितोऽभिलषितः तत्तदा त्वं घनोभिर्घनैर्घनासु निविड़ासु घृतोदस्य समुद्रस्य तटीषु ज्योतिष्मता ज्योतिष्मन्नाम्ना अथ च कान्तिमता अनेन राज्ञा समं चेतोमनो विनोदय हर्षय, घनबाहुल्यात् निविड़च्छायेषु घृतोदसमुद्रतटेषु अनेन सार्द्धं तव विहारे श्रमो न भविष्यति तदेनं वृणीष्वेति भावः । कुशेशयेति कौ पृथिव्यां शेते इति कुशं जलं तत्र शेते इति कुशेशयं पद्मम्, अकालवाचिनः शयवासवासिष्विति सप्तम्या अलुक्, घृतोदेति क्षीरोदादिवेति संज्ञायां उदकस्योदादेशः । 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः ॥ ५६ ॥

वातोर्म्मीति । हे भैमि तत्र द्वीपे नेत्राभ्यां निपीयमानः सादरमालोक्यमानः कुशस्य स्तम्बो गुच्छस्तव चित्राय विस्मयाय भविता भविष्यति, किम्भूतः अम्बरचुम्बिनी गगनतललग्ना चूड़ा अग्रं यस्य तादृशः अतएव वातो-

पाथोधिमाथसमयोत्थितसिन्धुपुत्री-
पत्यङ्घ्रिजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।
पत्या सहावह विहारमयैर्विलासै-
रानन्दमिन्दुमुखि मन्दरकन्दरासु ॥ ५८ ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र
सोपानशोभिवपुरश्मबलिच्छटाभिः ।
भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टिकृताभिरब्धि-
क्षुब्धाचलः कनककेतकगात्रगात्रि ॥ ५९ ॥

र्मिभिर्वायुपरम्पराभिर्वातस्य ऊर्मिभिर्वेगैर्वा यद्दोलनं तेन चलन्ति चञ्चलानि यानि दलानि तान्येव मण्डलाग्राः खड्गास्तैभिन्नं विदारितं यत् अभ्राणां मेघानां मण्डलं समूहस्तस्मात्स्खलद्भिः क्षरद्भिर्जलैर्जातः सेकः सेचनं यस्य तादृशः, अदृष्टपूर्वमेतादृशं कुशस्तम्बं दृष्ट्वा त्वं सविस्मया भविष्यसीत्यर्थः। दलमण्डलं दल-समूहस्तस्य अग्रेणेति वा । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' इति मेदिनी, 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः ।

पाथोधीति । हे इन्दुमुखि भैमिः तत्र कुशद्वीपे मन्दरकन्दरासु मन्दर-नामकपर्वतनदीषु पत्या सह विहारमयैर्विहारबहुलैर्विलासैः कामचेष्टितैः कृत्वा आनन्दं आवह धारय । किम्भूतासु पाथोधिमाथसमये समुद्रमन्थनकाले उत्थिता या सिन्धुपुत्री लक्ष्मीस्तस्याः पत्यङ्घ्रिजार्पणेन पादपद्मारोपणेन पवित्राः शिला यासु तास्तथा तादृशीषु । लक्ष्मीरिव त्वमपि अधुना तत्रत्याः शिला अलंकुर्वित्यर्थः, अस्मिन् द्वीपे सति मन्दरपर्वतकन्दरायां तव विहारो भवि-ष्यतीति भावः ॥ ५८ ॥

आरोहणायेति । हे कनककेतकगात्रगात्रि कनककेतकं स्वर्णकेतकं तस्य गात्रसदृशं गात्रं शरीरं यस्यास्तथाविधे अतिगौराङ्गि भैमि तत्र कुशद्वीपे अब्धेः समुद्रस्य क्षुब्धाचलोमन्थनपर्वतोमन्दरस्तव आरोहणाय सज्ज इव सन्नद्ध इव अस्ति, किम्भूतः यतोभोगीन्द्रोमन्थनरज्जुभूतो वासुकिस्तेन कृतं यद्वेष्टशतं

मन्था नगः स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टि-
लेखावलद्धवलनिर्झरवारिधारः ।
त्वच्चेतयोः स्वभरयन्त्रितशीर्षशेष-
शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६० ॥
एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं
स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ॥ ६१ ॥

वेष्टमशतं तेन या घृष्टयो घर्षणानि ताभिः कृताभिर्जनिताभिरश्मशलिच्छटाभिः शिलाभङ्गिपरम्पराभिः कृत्वा सोपानैरिव शोभि वपुः शरीरं यस्य तादृशः, वासुकिघर्षणजनितशिलाभङ्गिपरम्परारूपसोपानैः कृत्वा त्वमनायासेन मन्दरमारुह्य विहर्तुं शक्ष्यसि तस्मादत्युच्चमन्दरारोहणाभावशङ्कां परित्यज्य एनं वृणीष्वेति भावः ॥ ५९ ॥

मन्था इति । हे भैमि स मन्था मन्थनकृत् नगः पर्वतो मन्दरस्त्वच्चेतयोस्तव चक्षुषोः स्वस्य मन्दरस्यैव भरेण भारेण यन्त्रितानि आक्रान्तानि शीर्षाणि मस्तकानि यस्य तादृशोयः शेषोऽनन्तस्तस्य शेषाङ्गैर्मस्तकेतरावयवैर्वेष्टिता या तनुस्तस्या भ्रमं भ्रान्तिं आतनोतु जनयतु, किम्भूतः भुजगप्रभुर्वासुकिस्तस्य वेष्टेन या घृष्टिर्घर्षणं तया कृतासु लेखासु वलयाकारप्रस्तरभङ्गिपरम्परासु वलन्त्यश्चलन्त्यो धवलाः शुभ्रा निर्झरवारीणां धाराः प्रवाहा यत्र तादृशः, शेषस्य शुभ्रत्वात् वारिधाराणामपि धवलत्वात् लेखासु वलयितत्वाच्च भ्रमोभवितुं युज्यते । शिरसि आक्रान्तः सर्पोऽवशिष्टेनाङ्गेन आक्रमणकर्तुरङ्गानि वेष्टयतीति सर्पस्वभावः । धवलेत्यत्र वहलेति क्वचित् पाठः ॥ ६० ॥

एतेनेति । हे सुन्दरि भैमि स मन्दराद्रिस्ते तव एतेन अतिमनोज्ञतया दृश्यमानेन स्तनयुगेन सुरेभस्य ऐरावतस्य कुम्भौ स्वच्छन्दं यथेच्छं स्मरतु, तथा एतेन ते पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमस्य कल्पवृक्षस्य पल्लवानि स्वच्छन्दं स्मरतु, तथा

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्त्तिरत्ने
हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ
तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥ ६२ ॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं
राजन्यमन्यमथ यान्यजनः स निन्ये ।

एतेन ते आस्येन सुखेन इन्दुमपि चन्द्रमपि स्वच्छन्दं स्मरतु, किम्भूतमेतत्सर्वं नीरधिमन्थनोत्थं समुद्रमन्थनादुत्थितं समुद्रमन्थनसमये एतत्सर्वमासीत् अधुनातु तत्तत्सदृशं तव स्तनयुगादिकं दृष्ट्वा संस्कारोद्बोधात् तत्सर्वं स्मरत्वित्यर्थः । ऐरावतकुम्भादिवदतिसुन्दरं तस्याः स्तनाद्यङ्गमिति भावः अतएव सुन्दरीति सम्बोधनम् ॥ ६१ ॥

वेदैरिति । तया भैम्या तस्मिन् ज्योतिष्मति महीभुजि राज्ञि अनुमतिः सम्मतिर्न भेजे न कृता, उपमिनोति मीमांसयेव यथा पूर्वं मीमांसया अमृतांशुमौलौ चन्द्रकलायुतविग्रहवति भगवति ईश्वरे अनुमतिर्न भेजे, देवानां मन्त्रमयत्वेन शरीराभावात् चन्द्रकलालङ्कृतमस्तकः कश्चिदीश्वरो नास्तीति तन्मतम्, यद्वा भगवति जगत्कर्तृत्वे अनुमतिर्न भेजे जगद्धि अनादि नत्वस्य ईश्वरः कर्तेति, उक्तञ्च तन्मतं पुष्पदन्तेन 'किमीहः किंकायः' इत्यादि । किम्भूते महीभुजि अखिलैर्वेदैर्वेदतुल्यैः सत्यैर्वचोभिः कृत्वा कृता कीर्तिर्यैस्तेषां मध्ये रत्नमिवेति तादृशे सत्यवादिनामग्रगण्ये इत्यर्थः तथा हेतुं कारणं विनैव धृतो नित्यं प्रतिदिनं परार्थे परकार्ये यत्नोद्योगेन तादृशे स्वोपकारमनपेक्ष्यैव विहितपरोपकारे इत्यर्थः, किम्भूते ईश्वरे अखिलैर्वेदरूपैर्वचोभिः कृतकीर्तिरत्ने कृतकीर्तनोत्कर्षे सकलवेदबोधिते इत्यर्थः, तथा हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने परमकारुणिके इत्यर्थः । भगवति अनुमतिर्वेदकर्तृत्वविषये सम्मतिर्न भेजे वेदस्य नित्यत्वादिति च व्याचक्षते ॥ ६२ ॥

तस्मादिति । अथानन्तरं स यान्यजनो वाहकलोकः स्त्रीभावेन स्त्रीस्वभावेन

स्त्रीभावधावितपदामभिसृत्य याच्ञा-
मर्थी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६३ ॥

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा
वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः
पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६४ ॥

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः
पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनायम् ।
तस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ
रक्ता तिलप्रसवनासिकि नासि किंवा ॥ ६५ ॥

धावितपदां चालितचरणां गच्छतीति चरणचालनेन ज्ञापयन्तीं इमां तन्वीं भैमीं तस्मात् ज्योतिष्मतो नरपतेरपनीय आकृष्य अन्यं राजन्यं क्षत्रियं निन्ये प्रापयामास । उपमिनोति अर्थीव अर्थी याचको यथा अभिसृत्य दातुर्निर्धनत्वमविवेच्य कृतां याच्ञां विधनाद्दरिद्रान्निवर्त्य आकृष्य वित्तेन धनेन वित्तं ख्यातं वित्तं धनं यस्य तादृशं वा अतिधनिनं निन्ये तथा किम्भूतां याच्ञां स्त्रीभावेन स्त्रीलिङ्गतया धावितं शोधितं पदं याचकशब्दं यस्यास्तादृशीम् ॥ ६३ ॥

देवीति । पवित्रितः शोभितश्चतुर्भुजस्य नारायणस्य वामभागो यया तादृशी वाग्रूपा देवी सरस्वती गरिम्णा कुलशीलसौन्दर्यादिगौरवेण अभिरामां मनोज्ञां इमां भैमीं पुनरालपत् उवाच । किमालपदित्याह हे भैमि अरिषु शत्रुषु निष्कृपो निर्दयो यः कृपाणः खड्गस्तेन सनाथो युक्तः पाणिर्यस्य तादृशस्य अस्य नृपतेः पाणिग्रहात् परिणयात् स्वीयं गुणानां गणं समूहं अनुगृहाण समानगुणगणयुक्तस्यास्य लाभात् स्वीयं गुणगणं सफलयेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्वीपस्येति । सुरैव मद्यमेव अम्बु जलं यस्य तादृशेन पाथोधिना समुद्रेण वलयितस्य वेष्टितस्य शाल्मल इति नाम्ना प्रथितस्य ख्यातस्य नाथः पतिरयं तस्मात् हे तिलप्रसवनासिकि तिलकुसुमसमाननासिके भैमि वपुष्मति वपुष्मन्नामके अथ

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्वसत्सु
यस्तेषु पञ्चसु बिभाय न सीधुसिन्धुः ।
तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं
सार्द्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६६ ॥
द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
सौभाग्यकार्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।

च प्रशस्तशरीरशालिनि अस्मिन् गुणाब्धौ गुणसमुद्रे त्वं किं न विस्मयसे अहो एतावद्गुणशाली सम्भवतीति विस्मयं न प्राप्नोषि, किंवा अस्मिन् रक्ता अनुरक्ता नासि न भवसि अपितु अस्मिन् विस्मयोऽनुरागश्च त्वया कर्त्तुं युज्यते अथ च वपुष्मति मूर्त्तिमति अब्धौ विस्मयोयुज्यते ॥ ६५ ॥

विप्रे इति । हे भैमि यः सीधुसिन्धुः सुरासमुद्रः विप्रे अगस्त्यमुनौ एकतमं उदधिं जलसमुद्रं धयति पिबति सति तेषु पञ्चसु क्षीरोदादिषु त्वसत्सु अस्मानप्ययं पास्यतीति मत्वा बिभ्यत्सु सत्सु च न बिभाय सुरामयत्वेन ब्राह्मणस्यापेयत्वात् भयं न प्राप्नवान् तस्मिन् अत्रये सीधुसिन्धौ अनेन राज्ञा च निजस्य आलिजनेन सखीजनेन च सार्द्धं सह त्वं मधुरा रम्या मधुपानकेलीः सुरापानक्रीडा विधेहि कुरु, एतस्मिन् वृते मधुपानक्रीडा तव सुलभा भविष्यतीति भावः ॥ ६६ ॥

द्रोण इति । हे भैमि तत्र शाल्मलद्वीपे स प्रसिद्धो द्रोणो द्रोणनामा गिरिः पर्वतस्ते तुभ्यं भाग्येन शुभादृष्टेन लभ्यं प्राप्यं यत्सौभाग्यजनकं कार्मणं वशीकरणादिसाधनं मन्त्रौषधादिकं प्रकृते स्वामिवशीकरणसाधनमौषधविशेषस्तन्मयीं उपदां तद्रूपमुपढौकनं वितरिष्यति दास्यति, तथाविधानि औषधानि तत्र बहूनि विद्यन्ते इति विशेषणेनाह किम्भूतः औषधीनां वशीकरणादीनां दीप्तिभिः कृत्वा तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थितः औषध्योहि पर्वते रात्रौ ज्वलन्तीति प्रसिद्धिः। दीपसाधर्म्यमाह पुनः किम्भूतः चूडायां शिखरे मिलन्तः संलग्नाजलदा मेघा एव कज्जलं तेन दर्शनीयः सुन्दरः दीपोऽपि

तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरोषधीनां
चूडामिलज्ज्वलदकज्जलदर्शनीयः ॥ ६७ ॥

तद्द्वीपलक्ष्मपृथुशाल्मलितूलजालैः
क्षोणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि
योग्यानि ते सरससारसकोषमृदि ॥ ६८ ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-
तल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।
भावस्य चक्रुरुचितं शिबिकाभृतस्ते
तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ६९ ॥

चूडास्थितकज्जलेन दर्शनीयोभवति । द्रोणपर्वते हि बहुविधमौषधं वर्त्तते येन च पतिर्वशीभवति तस्मादसौ औषधेन वशीकृतस्त्वय्येवानुरक्तो भविष्यति तदेनं वृणीष्वेति भावः । 'कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी, 'उपदा तूपढौकनम्' इति चत्वः ॥ ६७ ॥

तद्द्वीपेति । हे सरसं नूतनं यत्सारसं पद्मं तस्य कोषो मुकुलं संघातो वा तद्वन्मृदि कोमलाङ्गि भैमि मारुतेन वायुना चारु सन्निवेशविशेषेण मनोहरं निविडं वा यथा स्यात्तथा कीर्णैर्विक्षिप्तैः पातितैः तस्य द्वीपस्य लक्ष्म चिह्नभूतोयः पृथुर्महान् शाल्मलिर्वृक्षस्तस्य तूलजालैः कार्पाससमूहैः कृत्वा मृदुनि कोमले क्षोणीतले ते तव लीलाविहारसमये सविलासगमनकाले चरणार्पणानि पादविन्यासा योग्यानि उचितानि भविष्यन्तीति शेषः कोमलचरणस्यार्पणं हि कोमलवस्तुन्येव युक्तम् ॥ ६८ ॥

एतदिति । ते शिबिकाभृतो यानवाहका एतस्य राज्ञोगुणश्रवणकाले विजृम्भमाणं जायमानं यत् तस्या भैम्या लोचनाञ्चलस्य नयनप्रान्तस्य निकोचनं सम्यक्स्वदर्पणादौ दृष्टं सङ्कोचनं तेन सूचितस्य बोधितस्य भावस्य भैम्या अभिप्रायस्य उचितं योग्यं चक्रुः । किम्भूता यतस्तां भैमीं एकत एकस्मादस्मात्

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्
काश्मीरपङ्कमिषलग्नजनानुरागे ।
श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्त्तिराजि-
राजद्भुजे भज महीभुजि भैमि भावम् ॥ ७० ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे प्रशास्ति
प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
मेधातिथेरिव मुरसि स्फुरदिष्टसौख्या
साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ॥ ७१ ॥

क्षितिपतेरपरं क्षितिपतिं नयन्तः प्रापयन्तः इतोऽन्यत्र गच्छामीति तस्या योऽभिप्रायस्तत्फलमेवेदमिति भावः ॥ ६९ ॥

तामिति । भारती सरस्वती तां भैमीं पुनरभाषत उवाच । किमभाषतेत्याह, नतु हे भैमि अमुष्मिन् महीभुजि राज्ञि भावं अनुरागं भज प्राप्नुहि किम्भूते काश्मीरपङ्कस्य कुङ्कुमविलेपनस्य मिषेण व्याजेन वक्षसि लग्नो जनानामनुरागो यस्मिन् तादृशे, तथा श्रीखण्डलेपमयी चन्दनविलेपनरूपा या दिग्विजयकीर्त्तिराजिर्दिग्विजयजनितयशःपरम्परा तया राजन्तौ शोभमानौ भुजौ यस्य तादृशे अयमतिजनानुरक्तोदिग्विजयी यशस्वी च तदस्मिन्ननुरक्ता भवेत्यर्थः । अनुरागस्य लौहित्येन कीर्तेश्च शुभ्रत्वेन कविसमयख्यातत्वात् कुङ्कुमत्वं चन्दनत्वञ्च युक्तम् ॥ ७० ॥

द्वीपमिति । हे द्विपाधिपतिवत् मत्तमातङ्गवत् मन्दं मन्दगमनं पदं चरणं यस्यास्तादृशि अलसगमने भैमि अयं क्षितिपोराजा प्लक्षोपलक्षितं प्लक्षनामकवृक्षेण चिह्नितं द्वीपं प्रशास्ति पालयति तत्तस्मात् त्वं मेधातिथेर्मेधातिथिनाम्नः अथ च धारणावद्बुद्धियुक्तस्य अस्य क्षितिपस्य उरसि वक्षसि साक्षात् प्रत्यक्षीभूय इष्टसौख्या आलिङ्गनेन जनितसुखा सती तथैव स्फुर शोभस्व यथैव कमला लक्ष्मीर्यमलार्जुनारेः कृष्णस्य उरसि साक्षात् इष्टसौख्या सती

म्रक्षे महीयसि महीवलयातपत्रे
तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।
खेलां विधातुमधिशाखविलम्बिदोला-
लीलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७२ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-
र्न श्रद्दधातु रसमिक्षुरसोदवाराम् ।
द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेशं
सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ॥ ७३ ॥

स्फुरति, साक्षादित्यनेन सङ्कल्पवशात् पूर्वमप्यासात् स्फुरिता अधुनातु वरयेण साक्षात् स्फुरेति सूचितम् ॥ ७१ ॥

म्रक्ष इति । हे भैमि तत्र द्वीपे महीवलयस्य भूमण्डलस्य आतपत्रे छत्ररूपे अतिदीर्घलम्बमाननिबिडशाखासमूहे महीयसि अतिशयमहति म्रक्षे प्लक्षवृक्षे ईक्षिते दृष्टे सति खलु सम्भावनायां तवापि तत्र खेलां दोलाक्रीडां विधातुं कर्तुं मतिर्बुद्धिर्भवित्री भविष्यति । किम्भूते अधिशाखं शाखासु विलम्बिन्यो लम्बमाना या दोला हिन्दोलास्ताभिर्लीलाभि चञ्चलानि अखिलानि समस्तानि अङ्गानि यस्यास्तादृशी या जनता जनसमूहस्तया जनितोऽनुरागः क्रीडाभिलाषो यस्मिन् जनतया कृत्वा येन वा तादृशे खेलायमानान् जनान् दृष्ट्वा तवापि तत्र खेलानुरागो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

पीत्वेति । हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि चमत्कृतश्चकितो यश्चकोरस्तद्वच्चलाचले चञ्चले अक्षिणी यस्या हे तादृशि भैमि सोऽयं वसुधासुधांशुः पृथिवीचन्द्रो राजा मेधातिथिस्तव अधरसुधां ओष्ठामृतं पीत्वा तस्य द्वीपस्य परिवेशवेशं वेष्टनाकारं दधतां इक्षुरसोदवारां इक्षुरसोदसमुद्रजलानां रसं आस्वादं न श्रद्दधातु न बहु मन्यतां तदपेक्षया त्वदधरामृतस्याधिकमधुरत्वात् । अन्यत्र चकोरश्चन्द्रस्यामृतं पिबति अत्र तु चन्द्र एव चकोराक्ष्यास्तवाधरामृतं पिबतीत्याश्चर्यमिति चमत्कृतेत्यनेन सूचितम् ॥ ७३ ॥

सूरं न सौरइव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-
न्नश्नाति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।
तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव
दर्शेऽश्नतोऽपि न भवत्ववकीर्णिभावः ॥ ७४ ॥

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या
त्वन्नेत्रयोरहह तत्र विपाशि जाता ।
नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ता-
मत्राञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७५ ॥

सूरमिति । सौर इव सूर्यभक्तो यथा सूरं सूर्यं अवीक्ष्य नाश्नाति तथा तस्मिन् द्वीपे इतरत्रिदशानभिज्ञश्चन्द्रेतरदेवानुपासकश्चन्द्रमात्रोपासको यो ना पुरुषः इन्दुं चन्द्रं अवीक्ष्य अदृष्ट्वा नाश्नाति न भुङ्क्ते तस्यैन्दवस्य चन्द्रभक्तस्य दर्शे अमावास्यायां चन्द्रमदृष्ट्वा अश्नतोऽपि भुञ्जानस्यापि भवत्यास्तव आस्यस्य मुखस्य निरीक्षयैव दर्शनेनैव अवकीर्णिभावः क्षतव्रतत्वं न भवतु, चन्द्रतुल्यं भवत्या मुखं दृष्ट्वैव भोजनात् चन्द्रदर्शनपूर्वकभोजनरूपव्रतभङ्गदोषोन भवत्वित्यर्थः, प्लक्षद्वीपे सर्वएव लोकाश्चन्द्रमेवोपासते सूर्यदर्शनपूर्वकमेव भोजनं सौराणां प्रसिद्धमित्युपमानम् । 'अवकीर्णी क्षतव्रतः' इत्यमरः ॥ ७४ ॥

उत्सर्पिणीति । किल प्रसिद्धौ तस्य द्वीपस्य या तरङ्गिणी विपाट्नाम्नी नदी नोत्सर्पिणी उद्धतप्रवाहा न अतएव अहहाश्चर्यं तत्र तस्यां विपाशि विपाशायां नद्यां जाता नवा तत्कालं विकसिता नीरजानां पद्मानां राजिः श्रेणी त्वन्नेत्रयोस्तव चक्षुषोर्नीराजनाय निर्मञ्छनाय सुखातिशयजननाय आस्तां भवतु तस्मात् अत्रास्मिन् राजमाने शोभमाने राजनि मेधातिथौ त्वं अञ्जसा अकपटं अनुरज अनुरक्ता भव, विपाशानद्यां उद्धतप्रवाहाभावादेव सदा कमलानि जायन्ते ततश्च तव नयननीराजनमविच्छिन्नं भविष्यतीति नोत्सर्पिणीत्यनेन सूचितम् । द्वीपानधिकृत्य विष्णुपुराणे 'अवसर्पिणी नदी तेषु

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा
दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।
क्षीरे पयस्यपि पदे द्वयवाचिभूयं
नानार्थकोषविषयोऽद्य मृषोद्यमस्तु ॥ ७६ ॥

ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूषोः
कीर्त्तीः सचैष च समादिशतः स्म कर्त्तुम् ।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-
वेलावलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७७ ॥

न चैषोत्सर्पिणी द्विज' इति । 'विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्' इत्यमरः । असुरजेति नोलुक् सनुज-स्वनुज-रनुज-दनुयामिति नोलुक् ॥ ७५ ॥

एतदिति । हे भैमि एतस्य राज्ञो यशोभिः त्वद्वरणजनितकीर्त्तिभिरखिले सकले अम्बुनि जले दुग्धीकृते सति हंसास्तदुभयस्य अम्बुदुग्धद्वयस्य व्यतिभेदे परस्परेण भिन्नत्वे मुग्धा मूढाः सन्तु भवन्तु, हंसा हि परस्परमिश्रितयोरेव दुग्धजलयोर्व्यतिभेदं जानन्ति सकृते तु सर्वं जलं यशोभिर्दुग्धमेव जातं तस्मात् कृत्रिमदुग्धतात्त्विकदुग्धयोः कथं भेदं ज्ञातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः तथा क्षीरे पदे पयस्यपि पयसिं पदे च नानार्थकोषस्य मेदिन्यादेर्विषयः प्रतिपाद्यं द्वयवाचिभूयं जलदुग्धोभयवाचकत्वं अद्य संप्रति एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते सति मृषोद्यं मिथ्यावाच्यं अस्तु भवतु अस्य त्वद्वरणयशसा क्षीरनीरयोरेकत्वे कृते नीररूपैकतराभिधेयाभावात् कोषोक्तं क्षीरपयःपदयोर्द्व्यर्थवाचित्वमयुक्तमस्त्वित्यर्थः तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । 'क्षीरं दुग्धे जले' इति 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति च मेदिनी ॥ ७६ ॥

ब्रूम इति । हे भैमि सर्वोत्कृष्टं नलमपि अलमत्यर्थं आजुहूषोः स्पर्द्धमानस्यास्य मेधातिथेर्वयं किं ब्रूमश्चरित्रादिकं किं कथयामः यतोऽयं नलमपि स्पर्द्धते अतोऽस्य चरित्रादिकं वाक्पथातीतमित्यर्थः । स्पर्द्धामेवाह स नलश्च एष मेधातिथिश्च उभौ कीर्तीः स्वस्वयशांसि अक्रमेण युगपदेव स्वद्वीपयोर्जम्बु-

अम्भोजगर्भरुचिराथ विदर्भसुभ्रू-
स्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।
वैराग्यरूक्षमवलोकयति स्म भूपं
दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ७८ ॥

ते तां ततोऽपि चक्षुर्जगदेकदीपा-
दंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां
सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ७९ ॥

मुत्तयोः सीमा मर्यादारूपो यः सरिदीश्वरो लवणसमुद्रस्तस्य यः पूरः प्रवाहस्तस्य पारे या वेला तीरं तस्या बलेन यत् आक्रमणं तत्र विक्रमं पराक्रमं कर्तुं समादिशतः स्म आदिष्टवन्तौ द्वयोरपि कीर्तयः समुद्रपारपर्यन्तं गता इत्यर्थः, नलस्य कीर्तयोर्यथा लवणसमुद्रस्य परपारपर्यन्तं गतास्तथा एतस्यापि एतत् पारपर्यन्तमागता इति तेनास्य स्पर्द्धा तस्मान्नलसमानधर्माणमेनं वृणीष्वेति भावः । अथ च नलस्पर्द्धया तस्मादयूनत्वमपि सूचितं आज्ञातुमिच्छति नत्वाज्ञयत इति सनूप्रत्ययस्यापि व्यञ्जकत्वं बोध्यम् ॥ ७७ ॥

अम्भोजेति । अम्भोजगर्भवत्पद्ममध्यवत् रुचिरा मनोज्ञा अम्भोजगर्भस्य रुचिं दीप्तिं राति आदत्ते इति तादृशीति वा अतिगौराङ्गी विदर्भसुभ्रूर्भैमी अथानन्तरं रूपेण जितास्त्रिलोका येन तादृशं गर्भरूपमपि युवानमपि तं भूपं मेधातिथिं वैराग्येण अननुरागेण रूक्षं परुषं यथा स्यात्तथा अवलोकयति स्म दृष्टवती स्वप्रियनलस्पर्द्धिनं ज्ञात्वा क्रोधवशात्तं परुषेक्षणेन ददर्शेत्यर्थः । उपमिनोति पुरत्रयरिपोः शिवस्य दृष्टिश्चक्षुः पुष्पचापं काममिव यथा अम्भोजगर्भरुचिरा क्रोधवशादारक्ता शिवस्य दृष्टिः रूपजितत्रिलोकं युवानं कामं वैराग्यरूक्षं अवलोकयति स्म । अतिसुन्दरेऽपि तस्मिन्ननुरक्ता नाभूदिति भावः । 'गर्भरूपः शिशौ यूनि' इति वचः ॥ ७८ ॥

त इति । अंशस्थलेषु स्कन्धदेशेषु स्थितः समानस्तुल्योनिम्नोन्नतत्वादि-

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता
विस्मेरया वचनदेवतया तयाथ ।
वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणा-
निक्वाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥ ८० ॥

यन्मौलिरत्नमुदितासि स एव जम्बु-
द्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति ।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः
कन्दर्पलोक इव खात् पतितस्त्रुटित्वा ॥ ८१ ॥

रक्षितेतिविमानदण्डोयेषां ताडयास्ते यानवाहकास्तेजस्वित्वाज्जगदेकदीपाद-द्वितीयलोकप्रदीपरूपादपि ततोमेधातिथेः प्रकाशात् तां भैमीं चक्षुः अन्यं प्रापयामासुः । उपमिनोति सोत्कण्ठा उत्सुका या कैरववनी कुमुदवनी तस्याः मुक्तप्ररोहाः पुष्पाङ्कुरा यस्य तद्द्युतेः सूर्यात् उदयिनीं उदयोन्मुखीं चन्द्र-लेखामिव यथा सोत्कण्ठकैरववनीमुक्तप्ररोहा दर्शे सूर्ये प्रविष्टां चन्द्रलेखां शुक्लपक्षे प्रतिपदादिक्रमेण सूर्यात् आकर्षन्ति तथेत्यर्थः, प्रकाशकत्वात् सूर्योऽपि जगदेकदीपरूपः भैमी च उदयिनी सम्पत्तियुक्ता ॥ ७९ ॥

भूपेष्विति । अथानन्तरं तया वचनदेवतया सरस्वत्या सा मृगेक्षणा भैमी पुनरभाणि वक्ष्यमाणमुक्ता, किम्भूता सा तेषु भूपेषु द्वीपाधिपतिषु मना-गपि ईषदपि न दत्तचित्ता न जातानुरागा, किम्भूतया तया अतएव विस्मे-रया विस्मयवत्या सहास्यया वा, पुनः किम्भूतया वाण्याः स्ववचनस्य गुणोदयेन माधुर्यादिगुणसम्बन्धेन तृणीकृतो जितः पाणिवीणायाः हस्तस्थितविपञ्च्याः निक्वाणोध्वनिर्यया तथाभूतया ॥ ८० ॥

यन्मौलीति । हे भैमि यस्य मौलिरत्नं शिरोरत्नं भूत्वा त्वं उदितासि उत्पन्नासि सएव जम्बुद्वीपस्त्वदर्थं मिलितैरेकत्रावस्थितैर्युवभिः कृत्वा विभाति विशेषेण शोभते, उत्प्रेक्षते नायं जम्बुद्वीपः किन्तु भवान्महादेवात् या भीति-र्भयं तया कम्प्रः कम्पनशीलः अतएव बहुना दोलायितेन दोलनेन कृत्वा

विष्वग्वृत: परिजनैरयमन्तरीपै-
स्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ।
हेमाद्रिणा कनकदण्डमयातपत्र:
कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८२ ॥

एतत्तरुस्तरुणि राजति राजजम्बू:
स्थूलोपलानिव फलानि विसृज्य यस्याः ।
सिद्धस्त्रिय: प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-
यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथीति ॥ ८३ ॥

त्रुटित्वा विच्छिद्य खात् आकाशात्पतित: कन्दर्पलोकइव कामलोक इव, अतस्याः सर्वेऽपि युवानः कन्दर्पतुल्या इति भावः । अन्यदपि कम्रं वस्तु बह्वना दोलनेन त्रुटित्वा गगनात्पतति ॥ ८१ ॥

विष्वगिति । हे राजपुत्रि भैमि अयं जम्बुद्वीपस्तेषां शाकद्वीपादीनां अधीश इव राजेव राजति शोभते, राजचिह्नमेवाह किम्भूतः परिजनैः सेवकरूपैरन्तरीपैः सिंहलद्वीपादिभिर्विष्वक् चतुर्दिक्षु वृतः वेष्टितः,तथा हेमाद्रिणा सुमेरुणा कनकदण्डमयं स्वर्णदण्डमयमातपत्रं वृहच्छत्रं यस्य सः, तथा कैलासस्य कैलासपर्वतस्य रश्मिचयोऽतिधवलकिरणसमूह एव चामरचक्रचिह्नं चामरसमूहरूपं राजचिह्नं यस्य तादृशः । अन्योऽपि राजा परिजनैः सेव्यते स्वर्णदण्डातपत्रश्वेतचामरचक्रचिह्नितश्च भवति ॥ ८२ ॥

एतदिति । हे तरुणि युवति भैमि एतद्द्वीपस्य तरुचिह्नरूपोऽयं राजजम्बूर्जम्बूश्रेष्ठो राजति शोभते यस्या राजजम्ब्वाः स्थूलोपलानिव वृहत्प्रस्तरानिव फलानि विसृज्य दृष्ट्वा सिद्धस्त्रियः प्रियं स्वामिनं इदं निगदन्ति पृच्छन्ति, इदं किं हे प्रिय दन्तियूथानि हस्तिसमूहाः केन पथा तरुं जम्बूवृक्षं आरुरुहुरिति, हस्तितुल्यानि यस्याः फलानीति भावः । राजजम्बूरिति जम्बूनां राजेति राजदन्तादित्वात् राजशब्दस्य प्रागभावः ॥ ८३ ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना
कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्रि यस्याः ।
तज्जाम्बवद्रवभवास्य सुधाविधाम्बु-
र्जम्बूः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठि ॥ ८४ ॥

अस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्र-
मस्रास्रसान्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।
रम्भोरु चारु कतिचित्तवचित्तबन्धि-
रूपान्निरूपयमुदाहमुदाहरामि ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदमिति । हे कम्बुकण्ठि रेखात्रयाङ्कितग्रीवे भैमि यस्याः सा प्रसिद्धा कृत्स्नापि समस्तापि मृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तिका जगति लोके तव रुचा विजितश्रि जितशोभं जम्बूनद्या इदं जाम्बूनदं सुवर्णं भूत्वा विश्रुतिं प्रसिद्धिं एति प्राप्नोति सा जम्बूर्जम्बूनाम्नी सरिन्नदी अस्य द्वीपस्य सीमनि वहति । किम्भूता तस्या जम्ब्वा जाम्बवानि फलानि तेषां योद्रवोरसस्तस्माद्भवोयस्यास्तादृशी, तथा सुधाविधं सुधातुल्यं अम्बु जलं यस्यास्तादृशी यन्मृत्तिका जाम्बूनदाख्यमुत्तमं सुवर्णं भवति सा जम्बूनदी अत्रैव द्वीपे वर्त्तत इत्यर्थः । तथाच विष्णुपुराणे 'तीरमृत्तत्र संप्राप्य शुष्कवातविशोषिता जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं देवभूषणम्' इति । अत्र पूर्वार्द्धे यच्छब्दश्रवणादुत्तरार्द्धे तच्छब्दस्यार्थत्वं केचित्तु मृत्स्ना-विशेषणीभूतं सेति उत्तरार्द्धे योजयन्ति तन्न समीचीनं अत्यन्तव्यवहितयोजना-रूपक्लिष्टत्वदोषापातात् । 'रेखात्रयाङ्कितग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः ॥ ८४ ॥

अस्मिन्निति । हे रम्भोरु भैमि अस्मिन् जम्बूद्वीपे सहस्रं अनेके जगती-पतयोराजानो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते अस्राम्बुभ्यां रुधिरनयनजलाभ्यां यथाक्रमं सान्द्रा अतिशयं सिक्ता रिपवः शत्रवस्तद्वनितास्तेषां पत्न्यश्च यैस्तादृशेषु अतिशूरेषु तेषु जगतीपतिषु मध्ये चित्तबन्धिरूपान् मनोहारिसौन्दर्यान् कतिचित्कांश्चित् जगतीपतीन् अहं मुदा हर्षेण तव उदाहरामि वर्णयामि

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालो-
न्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्य्यसूर्य्ये ।
अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसन्ततीनां
विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति किन्ते ॥ ८६ ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्विविप्रा
सिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।
आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
हास्यानुबन्धिरमणीयसरोरुहास्या ॥ ८७ ॥

त्वं चारु यथा स्यात्तथा निरूपय अथवेहि मुदा निरूपयेति वा । चित्तवन्धि-रूपमिति पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ ८५ ॥

प्रत्यर्थीति । हे दमयन्ति गुणसन्ततीनां सौन्दर्यादिगुणसमूहानां विश्रान्तिधामनि विश्रामस्थाने अस्मिन् अवन्तिदेशस्य नृपतौ ते तव मनः किं वर्त्तत इति शेषः, किम्भूते प्रत्यर्थिनां शत्रूणां यत् यौवतं युवतिसमूहस्तस्य वतंसः कर्णभूषणभूता या तमालमाला तमालदलसमूहः सैव उन्मीलतां उदयतां तमसां अन्धकाराणां प्रकरः समूहस्तस्य तस्करश्चौरो निरासकः शौर्यसूर्य्योवीरत्वरूप-सूर्य्योयस्य ताडृशे, सूर्य्योयथा उन्मीलत्तमःप्रकरं अपनयति तथास्य शौर्य्यमपि शत्रुपत्नीनां पतिविनाशनेन वैधव्यकरणात् कर्णभूषणतमालमालामपनयति अतिवीरे इत्यर्थः । योषितोहि प्रायेण वीरानुरागिण्योभवन्ति तस्मादस्मिंस्त्व-मनुरक्तासीति मे प्रतिभाति तद्युक्तमिति भावः ॥ ८६ ॥

तत्रेति । हे भैमि तत्रावन्त्यां अनुतीरं तीरसमीपे वने वसन्तीत्येवं भूता-स्तपस्विविप्रास्तापसद्विजा यस्यास्तादृशी तपस्विनामधिष्ठानेन पवित्रतीरेत्यर्थः सिप्रा सिप्रानाम्नी नदी तव वयस्या सखी भविता भविष्यति । सखीसाधर्म्यमे-वाह किम्भूता जलकेलिकाले जलक्रीडासमये ऊर्म्मिभुजया तरङ्गरूपबाहुना तव आलिङ्गनानि दधती कुर्वती तथा हास्यस्य विकाशस्यानुबन्धः सम्बन्धोऽस्या-स्तीति तादृशं प्रफुल्लं यत् रमणीयं मनोज्ञं सरोरुहं पद्मं तदेव आस्यं मुखं

अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी
जागर्त्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।
पत्यार्द्धकायघटनाय मृगाक्षि तस्याः
शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि ॥ ८८ ॥

निःशङ्कमङ्कुरितता रतिवल्लभस्य
देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन ।
तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रः
स्वदेहदाहफलमाह स किं न विद्मः ॥ ८९ ॥

यस्मात्ताहशी । वयस्यापि सहास्यवदना भूत्वा केलिसमये बाहुना आलिङ्गति । अस्मिन् सति तव सिप्रानद्यां जलविहारो भविष्यतीति भावः ॥ ८७ ॥

अस्या इति । हे मृगाक्षि भैमि सुभगं सौभाग्ययुक्तं यत् यौवतं युवतिवृन्दं तस्य मौलिमाला शिरोमालारूपा या भवानी पार्व्वती अस्य राज्ञ उज्जयिनीं उज्जयिनीनाम्नीं पुरं नगरीं अधिशय्य अधिष्ठाय जागर्त्ति स्फुरद्रूपा वर्त्तते, त्वं तस्या भवान्याश्चिरं वरिवस्यया पूजया एतेन पत्या सह अर्द्धकायघटनाय शरीरार्द्धयोगाय शिष्यापि भविष्यसि, भवानी यथा स्वयं शिवशरीरार्द्धभागिनी तथा चिरवरिवस्यया परितुष्टा सा शिष्यां त्वामपि त्वत्पतिशरीरार्द्धभागिनीं करिष्यति तस्मादेतद्वरणे तव क्षणमपि वियोगो न भवेदिति भावः । अधिशय्येत्यत्र अधिगम्येति क्वचित् पाठः ॥ ८८ ॥

निःशङ्कमिति । तत्रोज्जयिन्यां स देवो रुद्रः महाकालः स्वचन्द्रस्य निजचूड़ामणिभूतस्य चन्द्रस्य यत् किरणामृतं तस्य सेचनेन वर्षणेनेव सुदृशां तत्रत्यानां स्त्रीणां हृदयेषु मनःसु रतिवल्लभस्य कामस्य निःशङ्कं निर्भयं यथा स्यात्तथा अङ्कुरितता प्रादुर्भावं अवलोक्य तस्य रतिवल्लभस्य यो देहदाहः शरीरभस्मीकरणं तस्य फलं प्रयोजनं किं आह कथयति तत् वयं न विद्मो न जानीमः तत्रत्यानां स्त्रीणां हृदयेषु कामप्रादुर्भावं दृष्ट्वा मया कामदेहदाहोव्यर्थ एव कृत इति तस्य बुद्धिर्भवतीत्यर्थः महाकालभीत्या उज्जयिन्यां

आगःशतं विदधतोऽपि समुद्धकामा
नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका
नध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९० ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ॥ ९१ ॥

कामप्रचारो विरल इत्याशङ्कां परित्यज्य एनं वृणीष्वेति भावः, अवन्तिजा अतिकामुका इति प्रसिद्धिः । आहेत्यत्र आसेति क्वचित्पाठः ॥ ८९ ॥

आग इति । आगःशतम् अपराधशतं विदधतोऽपि कुर्वतोऽपि अस्य राज्ञो वामाः स्त्रियः परुषं निष्ठुरमक्षरं नाधीयते न पठन्ति, किम्भूता यतः समुद्धकामा उन्मदमदनाः समुद्धकामत्वादेव अस्यापराधं न गणयन्तीत्यर्थः । अनध्याये हेतुरुत्प्रेक्ष्यते तत्रोज्जयिन्यां अनध्यायहेतुतिथिः प्रतिपत् तस्य केतुश्चिह्नं चान्द्री चन्द्रसम्बन्धिनी एका लेखा कला हरमौलौ शयालुः शयाना सती नापैति तस्मान्नापगच्छति तत्रैव सदा वर्त्तते, एकस्यां चन्द्रकलायां प्रतिपद्व्यवहारात् तस्याश्च तत्र शिवशिरसि सर्वदादर्शनात् प्रतिदिनं प्रतिपद्बुद्ध्या ताः किं परुषमक्षरं नाधीयत इत्युत्प्रेक्षा । अत्र प्रतिपत् शुक्ला बोध्या एकचन्द्रकलात्मकत्वात् प्रतिपत्पाठशीलस्येति वचनात् सर्वानध्यायापेक्षया प्रतिपदोमुख्यत्वात् सर्व्वास्वपि तिथिषु शुक्लप्रतिपद्बुद्धेरक्षरमपि न पठन्तीति युक्तमिति भावः । आगःशतकारित्वमेवास्य परित्यागे दोषः सूचितः ॥ ९० ॥

भूपमिति । सा कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य भीमस्य नन्दना पुत्री भैमी दूरतरानुरक्तं अत्यनुरागिणमपि तं भूपं अवन्तिदेशाधिपं न व्यलोकत न ददर्श नत्वानुरक्तत्वात्तस्मिन्नानुरक्ता बभूवेत्यर्थः । एतत् समीचीनमेव तया कृतमित्याह, अन्यानुरागेण अन्यस्मिन्ननुरक्ततया विरसेन अश्रद्धया विलोकनाद्दर्शनापे-

भैमीङ्गितानि शिबिकामधरे वहन्तः
साक्षान्न यद्यपि कथञ्चन जानते स्म ।
जज्ञुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीन-
भूपालभूषणमणिप्रतिबिम्बितेन ॥ ९२ ॥

भैमीमवापयत यान्यजनस्तदन्यं
गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगाञ्च हार-
चूड़ासमागमवशेन विभूषिताञ्च ॥ ९३ ॥

त्वया सर्वथा अविलोकनमेव अदर्शनमेव वा रम्यं श्रेष्ठं सम्यक् समीचीनं जानामि, यत्रानुरागो नास्ति तद्विलोकनेनापि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥९१॥

भैमीति । अधरे अधोभागे शिबिकां वहन्तो जना भैम्या इङ्गितानि अननुरागचिह्नानि कथञ्चन केनापि प्रकारेण साक्षात् प्रत्यक्षेण यद्यपि न जानते स्म न ज्ञातवन्तस्तथापि सविधस्थिताः समसीपस्थिताः संमुखीनाः सम्मुखवर्त्तिनो ये भूपाला राजानस्तेषां भूषणमणिषु अलङ्काररत्नेषु प्रतिबिम्बितेन प्रतिबिम्बनेन हेतुना तानि जज्ञुस्तर्कितवन्तः अननुरागचिह्नानि प्रतिबिम्बवशाज्जानन्ति स्मेत्यर्थः । प्रतिबिम्बितेनेत्यत्र प्रतिबिम्बितानीति क्वचित् पाठस्तदा हेतुगर्भविशेषणम्, जज्ञुरित्यत्र च जग्मुरिति क्वचित् पाठः ॥ ९२ ॥

भैमीमिति । यान्यजनो वाहकगणो भैमीं तस्मादवन्तीश्वरादन्यं राजानं अवापयत प्रापयामास, उपमिनोति रघुवंशदीपो भगीरथो गङ्गां क्षितितलमिव यथा भगीरथः स्वर्गाद्गङ्गां क्षितितलं अवापयत तथेत्यर्थः । किम्भूतां भैमीं गङ्गाञ्च गाङ्गेयवत्पीतं हरिद्राभं कुचकुम्भयुगं यस्यास्तादृशीं पक्षे गाङ्गेयेन भीष्मेण पीतं पानकर्म्मीकृतं कुचकुम्भयुगं यस्यास्तादृशीं तथा हारो मुक्तावली चूड़ा शिरोभूषणं बाहुभूषणं वा तयोः समागमवशेन विन्यासविशेषेण विभूषितामलङ्कृतां पक्षे हरस्येयं हारी या चूड़ा शिरोभागस्तस्यां समागमवशेन विभूषितां शोभमानाम् । च द्वयं शोभाधिक्यसूचकम् । 'गाङ्गेयः स्यात् पुमान् भीष्मे क्लीवं स्वर्ण-

तां मत्स्यलाञ्छनदराञ्चितचापभासा
नीराजितभ्रुवमभाषत भाषितेशा ।
व्रीडाजडे किमपि सूचय चेतसा चेत्
क्रीडारसं वहसि गौडविडोजसीह ॥ ९४ ॥

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततोवसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ
रङ्कुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलाषात् ॥ ९५ ॥

कशेरुणोः' इति मेदिनी, 'चूड़ा शिखायां वडभौ चूड़ा बाहुविभूषणे' इति विश्वः ॥ ९३ ॥

तामिति। भाषितानां वाचां ईशा अधिष्ठात्री सरस्वती मत्स्यलाञ्छनेन कामेन दरमीषत् अञ्चितस्य आकृष्टस्य चापस्य धनुषो भासा दीप्त्या नीराजिते निर्मञ्छिते कामोद्दीपिके भ्रुवौ यस्यास्तादृशीं तां भैमीं अभाषत उवाच,किमभाषतेत्याह हे व्रीड़ाजड़े लज्जया प्रागल्भ्यशून्ये भैमि त्वं इह गौड़विड़ोजसि गौड़ेन्द्रे चेत् यदि चेतसा क्रीड़ारसं उपभोगाभिलाषं वहसि धारयसि तर्हि किमपि कथमपि कटाक्षादिना सूचय मां ज्ञापय, यदि लज्जावशात् कथयितुं न शक्नोषि तर्हि कयापि भङ्ग्या सूचय ततोऽहमेतं वर्णयिष्यामीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

एतदिति। हे भैमि एतस्य गौड़ेन्द्रस्य यशोभिः कीर्त्तिभिस्तुषारकिरणस्य चन्द्रस्य भासां किरणानां अमलानि निर्मलानि कुलानि समूहास्तृणीकृतानीति तथ्यं सत्यं ततस्तस्मादेव हेतोः रङ्कुर्हरिणः सुधालक्षणं यत् अम्बु जलं तस्य सिन्धौ समुद्ररूपे तत्र तस्मिंश्चन्द्रे तेषां तृणानामङ्कुरवनी अङ्कुरवृन्दं तस्याः कवलाभिलाषात् ग्रासाभिलाषात् वसति इदं स्थाने युक्तं हरिणो हि स्वादुजलतृणाङ्कुरसङ्कुले देशे वसति, अयमतितरां यशस्वीति भावः ॥ ९५ ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयायं
श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।
कन्दर्पमूर्द्धरुहमण्डनचम्पकस्र-
ग्दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ८६ ॥

एतेन सम्मुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः
कौक्षेयकाभिहतिभिर्विबभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः
प्रस्वेदविन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ॥ ८७ ॥

आलिङ्गित इति । हे भैमि त्वया आलिङ्गितोऽयं गौड़ेन्द्रः सुमेरोः शिखया शृङ्गेण आलिङ्गितोनवः पयोदो नवीनो मेघ इव चकास्तु शोभताम्, किम्भूतोऽयं पयोदश्च कमलं सौभाग्यसूचकं पद्माकारचिह्नं तद्वान् करो हस्तो यस्य कमलवत्पद्मवद्दृशः करोयस्येति वा तादृशः पक्षे कमलवत्यः सजलाः करकावर्षोपला यस्य तादृशः तथा स्वभावाच्छ्यामः पक्षे सजलत्वाच्छ्यामः तथा कन्दर्पस्य ये मूर्द्धरुहाः केशास्तेषां मण्डनं भूषणभूतं यत् चम्पकस्रग्दाम चम्पकमालासमूहस्तद्वत् या तव अङ्गरुचिः शरीरकान्तिस्तया कञ्चुकितःस्फुरितः पक्षे तादृशस्रग्दामवत् यत्त्वदङ्गं तद्वत् रुचिर्दीप्तिर्यस्यास्तादृशी विद्युत् तया कञ्चुकितः, गौरश्यामयोः सम्बन्धो हि शोभाकरो भवतीत्येनं वृणीष्वेत्यर्थः । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लोम्नि भेषजे' इति मेदिनी, 'वर्षोपलस्तु करका' इत्यमरः ॥८६॥

एतेनेति । हे भैमि एतेन राज्ञा कौक्षेयकस्य खड्गस्य अभिहतिभिः प्रहारैर्विमुक्ताः कुम्भस्थलेभ्यो भूमौ पातिताः सम्मुखमिलतां युद्धार्थं अभिमुखमागच्छतां करिणां कुम्भमुक्ताः कुम्भस्थलस्थितानि मुक्ताफलानि एतस्य राज्ञो भुजोष्मणो बाहुप्रतापस्य भृशमतिशयेन निःसहया सोढुमशक्तया अरिनरेन्द्राणां वैरिभूपानां लक्ष्म्या विकीर्णा विक्षिप्ताः प्रस्वेदविन्दव इव घर्मकणा इव विबभुः शोभन्ते स्म, हस्तियोधित्वाद्दतिशूरोऽयमिति भावः ॥ ८७ ॥

आश्चर्य्यमस्य ककुभामवधीनवाप-
दाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।
व्याप्नोत् सदाशयविसारितसप्ततन्तु-
जन्माचतुर्दशजगन्ति यशःपटश्च ॥ ९८ ॥

औदास्यसम्विदविलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशोर्न्निपतितामवगम्य भैम्याः ।
स्वेनैव यान्यजनतान्यमजीगमत्तां
सुज्ञं प्रतीङ्गितविभावनमेव वाचः ॥ ९९ ॥

आश्चर्य्यमिति । अस्य राज्ञ आजानुगात् जानुपर्य्यन्तगामिनो भुजयुगात् उदित उत्पन्नः प्रतापः ककुभां दिशां अवधीन् प्रान्तान् अवापत् व्याप्तवान् एतदाश्चर्य्यं कार्य्याणां कारणगुणानुविधायित्वात् जानुमात्रपर्य्यन्तगामिनोऽतिक्षुद्रादपि बाहुयुगादुत्पन्नः प्रतापो यद्दिगन्तपर्य्यन्तं गतवान् तदाश्चर्य्यमित्यर्थः, तथा सदाशयेन विशुद्धचित्तेन विसारिताः कृता ये सप्त तन्तवो यज्ञास्तेभ्यो जन्म यस्य तादृशोऽस्य यशःपटश्च यश एव शुक्लत्वादस्त्रञ्च चतुर्दश जगन्ति भुवनानि व्याप्नोत् व्याप्नोतिस्म इदमपि आश्चर्य्यं अत्यन्तासम्भाव्यमानत्वात्,अथ च सदा सर्वदा शयेन हस्तेन विसारिता विस्तारिता ये सप्तसंख्यकास्तन्तवस्तज्जन्मापि पटो यच्चतुर्दशजगन्ति व्याप्तवान् तदाश्चर्य्यमित्यर्थः, अतिप्रतापी यज्ञादिसत्कृत्यादिनातियशस्वी चायमिति भावः । 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः ॥९८॥

औदास्येति । यान्यजनता यानवाहकसमूहः अस्मिन् राजनि औदास्यसंविदा उदासीनत्वबुद्ध्या अवलम्बिता धृता शून्यमुद्रा प्रेमराहित्यचिह्नं यत्र तादृशीं भैम्या दृशोश्चक्षुषोर्निपतितां निपतनं अवगम्य सम्भ्रदर्पणादौ ज्ञात्वा स्वेनैव इतोऽन्यं प्रापयेति आज्ञां विना आत्मनैव तां भैमीं अन्यं राजानं अजीगमत् प्रापयामास । आज्ञां विना स्वयमन्यत्र नीतेत्यत्रार्थान्तरमुपन्यस्यति सुज्ञं चतुरं प्रति इङ्गितविभावनमेव भङ्ग्या चेष्टितप्रकाशनमेव

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणी-
द्वाणी सरोजमुखि निर्भरमारभस्व ।
अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षा-
निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भणानि ॥ १०० ॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्थ-
पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।
अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः
श्यामाङ्ककर्वुरवपुर्वदनाब्जमस्य ॥ १०१ ॥

वाचः नियोगवचनानि, चतुरो हि नियोगवचनं विनैव इङ्गितद्वारा सर्वं प्रभु-चेष्टितं जानातीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

एतामिति । वाणी सरस्वती कुमारी चासौ निपुणा चेति तां कोः पृथिव्या मारे पृथिवीकन्दर्परूपे नले निपुणां आसक्तां वा एतां भैमीं पुनरपि अभाणीत् उक्तवती । किमभाणीदित्याह हे सरोजमुखि भैमि अस्मिन् राजनि असङ्कुचितस्य विकसितस्य पङ्कजस्य पद्मस्य सख्यशिक्षायां सादृश्याभ्यासे निष्णाता निपुणा या दृष्टिर्विकसितकमलतुल्यचक्षुरित्यर्थः तया परिरम्भविजृम्भणानि आलिङ्गनविलासान् निर्भरमतिशयेन आरभस्व कुरु, एनं सादरमालोकयेत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रत्यर्थीति । हे भैमि अयं पृथुः पृथुनामा मथुराया अधिनाथः स्वामी, किम्भूतः प्रत्यर्थिनः शत्रवो ये पार्थिवा राजानस्त एव पयोनिधयः समुद्रास्तेषां माथे मथने मन्थपृथ्वीधरः मन्थाचलो मन्दरस्तद्रूपः अतिशूर इत्यर्थः । सौन्दर्य्यमपि व्यनक्ति शर्वरीशश्चन्द्रः अश्मश्रुजातं अनुत्पन्नश्मश्रुकेशरहितं अस्य राज्ञो वदनाब्जं मुखपद्मं मुखचन्द्रं वा न अनुयाति नानुकरोति । किम्भूतः यतः श्यामेन अङ्केन कलङ्केन कर्बुरं विचित्रं वपुर्यस्य तादृशः सकलङ्कश्चन्द्रः श्मश्रुरहिततन्मुखतुल्यो न भवतीत्यर्थः, अश्मश्रुजातमिति वयः-सन्धौ वर्त्तमानत्वात् वरणयोग्य इति भावः न जातं श्मश्रु यस्मिन्निस्याहिता-

बालेऽधराधरितनैकविधप्रबाले
पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य
ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-
तारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०२ ॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्नि-
चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।
जातं ययारिपरिषन्मशकाथयाश्रु-
विश्राणनाय रिपुदारदृगम्बुजेभ्यः ॥ १०३ ॥

दिर्वाग्न्यादेरिति जातस्य परभावः अश्मश्मश्रुजातं अनुत्पन्नश्मश्रुसमूहमिति केचित् ॥ १०१ ॥

बाले इति । अधरेण दन्तच्छदेन अधरितौ निर्जितौ नैकविधौ द्विविधौ प्रबालौ विद्रुमनवपल्लवौ यया हे तादृशविधे बाले भैमि अस्य मथुराधिनाथस्य पाणौ वर्त्तमानं जगद्विजयस्य कार्म्मणं महौषधं मणिं पश्य । किम्भूतं मणिं ज्याघातजेन अनवरतधनुर्गुणाकर्षणजनितेन किणेन कलङ्कितचिह्नेन उपरज्य श्यामीभूय रिपुराजकस्य शत्रुन्दपवृन्दस्य धूमकेतुतारायमाणं धूमकेतु-नक्षत्रमिवाचरन्तं यथा धूमकेतुनक्षत्रमुदितं सत्प्रजाक्षयस्यसूचकं भवति तथास्य हस्तस्थितमणिः शत्रूणां क्षयसूचकोभवतीत्यर्थः अतिशूरोऽयमिति भावः ॥१०२॥

एतदिति । खलूत्प्रेक्षे धनुर्गुणकिणोधनुर्ज्यास्फालनजातकिणएव एतस्य राज्ञो भुजारणिर्बाहुरूपोऽग्निमन्थनदारु तस्मात्समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तादृशोयो विक्रमरूपोऽग्निस्तस्य चिह्नं ज्ञापिका धूमलेखा धूमराजिः नैष किणः किन्तु पराक्रमाग्निधूमलेखैवेत्युत्प्रेक्षा धूमलेखात्वमेव द्रढयति अरिपरिषत् शत्रुसमूह एव मशकास्तेषामर्थो निवृत्तिर्यया तादृश्या यया धूमलेखया रिपुदारदृगम्बु-जेभ्यः शत्रुपत्नीनयनपद्मेभ्योऽश्रुविश्राणनाय पतिवधात् बाष्पवितरणाय जातं भूतं अन्योऽपि धूमलेखामशकान्निवर्तयति नयनानि च साश्रूणि करोति

श्यामीकृतां मृगमदैरिव माथुरीणां
धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।
तत्राप्तकालियमहाह्रदनाभिशोभां
रोमावलिमिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०४ ॥

गोवर्द्धनाचलकलापिचयप्रचार-
निर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूने ।
तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं
वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०५ ॥

पूर्वोक्तएव भावः । जातमिति भावेक्तः अलार्थशब्दो निवृत्तिवचनः 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः ॥ १०३ ॥

श्यामीकृतामिति । हे भैमि त्वं तत्र मथुरायां कलिन्दतनयां यमुनां भूमेः पृथिव्या रोमावलिमिव रोमराजीमिव विलोकयितासि द्रक्ष्यसि । किम्भूतां माथुरीणां मथुरावासिनीनां स्त्रीणां धौतैः क्षालितैः मृगमदैरिव कस्तूरिकाभिरिव श्यामीकृताम्, नतु स्वतः श्यामामित्युत्प्रेक्षा । तथा अधिमध्यदेशं मध्यदेशे आप्ता लब्धा कालियस्य कालियनागस्य महाह्रदेन कृत्वा नाभिशोभा यया तादृशीम्, रोमावल्यपि स्वतः श्यामापि मृगमदैरतिश्यामा तथा नाभ्या प्राप्तशोभा च भवति । अनेन सह यमुनायां जलविहारं कुर्विति भावः ॥ १०४ ॥

गोवर्द्धनेति । हे भैमि त्वं तस्मिन् प्रसिद्धे वृन्दं सुरतासक्तानां स्त्रीपुंसानां समूहं अवति वननैविड्याद्गोपयतीति यौगिकनामनि वृन्दावने मथुराया उपवनविशेषे अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं सर्पादिभयशून्यं यथा तथा वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडाकौतुकानि निर्विश उपभुङ्क्ष्व । किम्भूते गोवर्द्धनाचलस्य गोवर्द्धनपर्वतस्य ये कलापिचया मयूरसमूहास्तेषां प्रचारेण सञ्चरणेन निर्वासिता निष्काशिता अहयः सर्पा यस्मात्तादृशे अतएव निर्विशङ्कं निर्विश, तथा घने निविडच्छाये निविडत्वात् इतरजनकर्तृकदर्शनाशङ्कारहिते वा, तथा

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि
तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।
अन्तस्त्वदास्यकृतसारतुषारभानु-
शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०६ ॥

तज्जः श्रमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्त-
मुत्कण्टके स्तनयुगे तव सञ्चरिष्णुः ।
खञ्जन् प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः
पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥ १०७ ॥

सुरभीणि सुगन्धीनि प्रसूनानि पुष्पाणि यत्र तादृशे । कालियनागावासत्वात् सर्पसङ्कुले तत्र कथं विहरिष्यामीति शङ्कां परित्यज्य एनं वृणीष्वेति भावः ॥ १०५ ॥

भावीति । हे भैमि तस्य वृन्दावनस्य वल्लिपल्लवचये लतापल्लवसमूहमध्ये तव करः कररुहाङ्कुरा नखाग्राण्येव कोरकाः कलिका यत्र तादृशोऽपि रक्तत्वात् कोरकाकारनखयुक्तत्वाच्च किमयं कोरकयुक्तः पल्लवः किंवा भैमीकर इति संशयविषयत्वयोग्योऽपीत्यर्थः सौख्येन अनायासेन लक्ष्योऽभिज्ञेयो भावी भविष्यति । किम्भूतः यतः अन्तर्मध्ये त्वदास्याय तव मुखनिर्माणार्थं विधात्रा कृतः सारोमध्यवर्त्तिश्रेष्ठभागोयस्य तादृशोयस्तुषारभानुश्चन्द्रस्तस्य शोभामनुकरोति सदृशीकरोतीत्येवं भूतं यत् करिदन्तजं कङ्कणं हस्तिदन्तनिर्मितं करभूषणं तदेव अङ्कोऽसाधारणचिह्नं यस्य तादृशः, सर्वथा पल्लवसदृशोऽपि तव करः कङ्कणरूपेणासाधारणचिह्नेन भैमीकर एवायमित्यनायासेन जनैर्ज्ञास्यत इत्यर्थः । वन्दावने नवपल्लवांश्छित्त्वा अनेन सह विहरिष्यसीति भावः ॥ १०६ ॥

तज्ज इति । हे भैमि तज्जोवृन्दावने जातः प्रभञ्जनजनो वायुलक्षणो जनः कुरङ्गमदेन मृगमदेन पङ्किलमपि कलुषमपि तव श्रमाम्बु सुरतायासजनितघर्मोदकं अशङ्कं निर्विचारं पाता पास्यति । किम्भूतः सुरतस्य अन्ते अवसाने या मुद्धर्षस्तया नितान्तमत्यर्थं उत्कण्टके रोमाञ्चिते तव स्तनयुगे

पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये
विद्वत्कराः कमलकोमलकान्तिभाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णै-
र्ले हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥ १०८ ॥

वैरिश्रियं प्रति नियुद्धमनाप्नुवन् यः
किञ्चिन्न तृप्यति धरावलयैकवीरः ।
स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषुवृन्द-
स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् ॥ १०९ ॥

सञ्चरिष्णुर्भ्रमणशीलः, तथा खञ्जन् दुःखनैविद्यात् मन्दीभवन्, तथा पथिकः सर्वदा मार्गेस्थितः, तथा पिपासुस्तृषितः । अन्योऽपि पान्थः कण्टकितदेशे सञ्चरित्वा कण्टकवेधादिना खञ्जीभूत्वा पिपासुः सन् पङ्किलमपि जलं निर्विचारं पिबति । अनेन सह विहारे कामयमानां भवतीं वृन्दावनवायुः सुखयिष्यतीति भावः । यद्यपि स्तनयुगे उत्कण्टकत्ववर्णनं कामशास्त्रविरुद्धं तथापि द्वितीयार्थानुकूलतया तन्नात्यन्तदूषणमावहतीति बोध्यम् ॥ १०७ ॥

पूजेति । हे भैमि कमलेन जलेन कोमलां निर्मलां कान्तिं भजन्त इति तादृशाः अथ च पद्मसदृशा ये विदुषां पण्डितानां कराः हस्ता मखभुजां देवानां पूजाविधौ उपयोगिनस्तत्पराः विद्वांसो यैर्निरन्तरं देवान् पूजयन्तीत्यर्थः, ते कराः अनेन राज्ञा अनुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्दत्तैर्हाटकैः सुवर्णैः कृत्वा लक्ष्मीं अङ्गुरीयकादिभूषणसम्पत्तिं शोभां वा दधते धारयन्ति । किम्भूताः स्फुटवराटकवत् सुव्यक्तपद्मबीजकोषवत् गौरो गर्भो मध्यं येषां ते, पद्मान्यपि देवपूजायामुपयोगं गच्छन्ति, स्फुटेन बीजकोषेण गौरगर्भा भवन्ति, लक्ष्मीञ्च धारयन्ति । अतिवदान्योऽयमिति भावः ॥ १०८ ॥

वैरीति । हे भैमि धरावलये भूमण्डले एकवीरोऽद्वितीयश्शूरो यो राजा वैरिणां शत्रूणां श्रियं प्रति लक्ष्मीकृत्य नियुद्धं बाहुयुद्धं नितरां युद्धं वा नाप्नुवन् न प्राप्नुवन् किञ्चित् न तृप्यति किमपि न तृप्यति युद्धमकृत्वैव वैरिभिर्दत्तां श्रियं

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-
मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।
तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव
व्याचक्षतेस्म शिविकानयने नियुक्ताः ॥ ११० ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां
लक्ष्यभ्रमूरुचलचक्षुषमाचचक्षे ।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मी-
मक्ष्णोर्मुदं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ॥ १११ ॥

लब्ध्वा युद्धकालसत्वात् न किञ्चिदपि तुष्यतीत्यर्थः स राजा त्वां अवाप्य प्राप्य निपतन्तो ये मदनेषवः कामबाणास्तेषां वृन्दं समूहस्तस्मात् स्यन्दन्ति पुष्पमयत्वात् क्षरन्तीत्येवं भूतानि मधूनि पुष्परसान् पिबन्निव तृप्यतु अतुल्यमदनयुद्धलाभात् तृप्यतु । अन्योऽपि कथञ्चित् पूर्वमतुष्टोमधुपानेन तृप्यति । अतिसुरतक्षमेनं वृणीष्वेति भावः ॥ १०९ ॥

तस्मादिति । तस्मान्नृपात् मथुराधिपात् अवतारिते आकृष्टे अक्षिणी चक्षुषी यया तादृशी सती इयं भैमी क्षितिपतिषु राजसु क्रमेण गम्यमानं अध्वानं पन्थानं ऐक्षत दृष्टवती, अनन्तरञ्च शिविकानयने नियुक्ताः शिविकावाहका निजचेष्टयैव अन्यप्रापणरूपस्वव्यापारेणैव तस्या भैम्या भावस्य अभिप्रायस्य नैनं वरिष्यामीत्येवं रूपस्य बोधे ज्ञाने बुधतां पण्डिततां व्याचक्षतेस्म प्रकाशयामासुः तामन्यं प्रापयामासुरिति भावः। अन्योऽपि भावबोधेन निजपाण्डित्यं प्रकाशयति ॥ ११० ॥

भूयोऽपीति । भारती सरस्वती अपरं भूपं राजानं प्रति लक्षीकृत्य लक्ष्यन् विभ्यत् यस्यभ्रूर्भृगस्तद्वच्चलं चञ्चलं चक्षुर्यस्यास्तादृशीं तां भैमीं भूयोऽपि पुनरपि आचचक्षे उवाच। किं तदित्याह हे खञ्जनवन्मञ्जुमनोहरं नेत्रं यस्याः तथाविधे भैमि त्वं एतस्य काशिन्द्रपतेः काशिराजस्य लक्ष्मीं सौन्दर्यं अवेक्ष्य

एतस्य तावदनिभुजः कुलराजधानी
काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः ।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि
पापं निरस्य चरजं विरजीभवन्ति ॥ ११२ ॥

आलोक्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टि-
कष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।
नामेच्छयेति मिषमात्रमधत्त यत्तां
संसारतारणतरीमसृजत् पुरीं सः ॥ ११३ ॥

दृष्ट्वा अक्ष्णोर्निजचक्षुषोर्मुदं हर्षं जनय कुरु अतिसुन्दरोऽयं दृष्टा प्रियता-मिति भावः । ह्रस्वेकारान्तोऽपि काशिशब्दोऽस्ति ॥ १११ ॥

एतस्येति । हे भैमि स्मरारेः शिवस्य नाविकरूपस्य भवोत्तरणे संसारसमुद्र-पारगमने धर्मतरिर्निर्व्यानपेक्षणात् धर्मनौकारूपा सा काशी एतस्य अवनि-भुजोराज्ञः कुलराजधानी वंशपरम्परावसतिस्थानम् । भवोत्तारणयोग्यत्वमेवास्या आह, यां काशीं आगताः प्राप्ता जना दुरितपूरितचेतसोऽपि अतिपापात्मानो-ऽपि चिरजं चिरकालीनं पापं निरस्य परित्यज्य विरजीभवन्ति विगत-रजोगुणाः सत्त्वनिष्ठा भवन्ति मोक्षं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अस्मिन् हते मोक्षप्रदायां काश्यां तव वासो भविष्यतीति भावः ॥ ११२ ॥

आलोक्येति । रुद्रः भावीनि भविष्यन्ति विधिकर्तृकायाल्लोकसृष्टेः कष्टानि दुःखानि आलोक्य विचार्य कृपयैव दययैव पुरा पूर्वस्मिन् काले रोदिति अरोदीत्, लोकानां भाविदुःखं विचार्य्य दययैव रोदनात् तस्य रुद्र इति नाम जातमित्यर्थः, तर्हि नामेच्छया रोदनाद्रुद्र इति पुराणप्रसिद्धस्य का गतिरित्यत आह नामेच्छयेति, किमिति जातमात्रोरोदिषीति ब्रह्मणा पृष्टः सन् नामप्रार्थनया रोदिमीति यदुवाच इति एतत् मिषमात्रं व्याज-मात्रं अधत्त धृतवान्, वस्तुतो लोकानां भाविदुःखं विचार्य्य दययैव अरोदीत् नतु नामप्रार्थनयेत्यर्थः । कथमेतदनुमितमित्याह, यद्यस्मात् रुद्रस्तां पुरीं काशीं

वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां

तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।

तत्तीर्थमुक्तवपुषामतएव मुक्तिः

स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥ ११४ ॥

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धियाद-

स्तां पत्युरेव नगरीं नगराजपुत्र्याः ।

भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य

भीमोद्भवे भवति भावमिवास्तिधातुः ॥ ११५ ॥

संसारतारणतरीं भवसमुद्रतारणनौकां मुक्तिप्रदायिनीं असृजत् निर्म्मितवान्, कार्य्येणैवेदमनुमितमिति भावः । रोदितीति स्मायुक्तपुरायोगे भूतानद्यतने वा लुङ्चेति लट् ॥ ११३ ॥

वाराणसीति । वाराणसी काशी वसुन्धरायां पृथिव्यां न निविशते न विद्यते तत्र वाराणस्यां लोकानां या स्थितिः सा मखभुजां देवानां भुवने स्वर्गे निवासः काशीवासः स्वर्गवासएवेत्यर्थः, अतएव काश्याः स्वर्गरूपत्वादेव तस्या वाराणस्यास्तीर्थे मणिकर्णिकादौ वाराणसीरूपे तीर्थे वा मुक्तवपुषां परित्यक्त-कलेवराणां मृतानां मुक्तिर्मोक्षः अन्यथा स्वर्गात् परमधिकं पदं कीदृक् कीदृक्-भिन्नं मुदे आनन्दाय तु पुनरुदेतु उत्पद्यतां अपितु मुक्तिभिन्नमन्यत्परं पदं नास्तीति मोक्षएव तत्र मृतानां परमपदमित्यर्थः । भूम्यां तीर्थादौ मृतस्य यथा भूम्या अधिकं स्वर्गरूपपदं भवेत्तथा स्वर्गरूपायां तस्यां मृतस्य तु स्वर्गादधिकं सुतरां मुक्तिलक्षणं पदं भवितुं युज्यते इति वाचनिकमपि काश्या मुक्तिदातृत्वं युक्त्यापि दृढीकृतम् ॥ ११४ ॥

सायुज्यमिति । हे भीमोद्भवे भैमि भवः संसारएव अब्धिः समुद्रस्तस्य यादोजन्तुस्तां नगरीं काशीं एत्य प्राप्य नगराजपुत्र्याः पार्वत्याः पत्युर्भवस्य शिवस्य सायुज्यं ऐक्यं ऋच्छति प्राप्नोति । किम्भूतां नगरीं भूतस्य सत्यस्य तारक-ब्रह्मणोऽभिधाने उपदेशे पटुं समर्थाम्,उपमिनोति अस्तिधातुरिव यथा अस्ति-

निर्विश्य निर्विरति काशिनिवासि भोगा-
न्निर्माय नर्म च मिथोमिथुनं यथेच्छम् ।
गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं
शर्मोर्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥ ११६ ॥

न श्रद्दधासि यदि तन्मम मौनमस्तु
काश्या निजाश्रितमयैव तवानुभूत्या ।
न स्यात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या
राजन्वती सुदिरमण्डनधन्वना भूः ॥ ११७ ॥

धातुः अस्भुवीत्यस्धातुरद्यतनीं लुङ्प्रत्ययं अवाप्य प्राप्य भवतिभावं ख्यादिये-किचाख्यादेरित्यनेन भूधातुत्वं ऋच्छति किम्भूतां अद्यतनीं भूतकालस्य अभि-धाने पटुं अतीतकालार्थीं कालापानां लुङ्प्रत्ययस्य अद्यतनीति संज्ञा ॥ ११५॥

निर्विश्येति । काश्यां साधु निवसतीत्येवंभूतं मिथुनं स्त्रीपुंसयुग्मं निर्वि-रति वैराग्यरहितं यथा तथा भोगान् स्रक्चन्दनादिविषयान् निर्विश्य उपभुज्य, तथा यथेच्छं यथाभिलाषं मिथोरहसि नर्मैव विहारञ्च निर्माय कृत्वा पञ्च-तायां देहान्तसमये एकभावं ऐक्यं अञ्चति प्राप्नोति । किम्भूतं एकभावं गौरी-गिरीशयोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्घटना मेलनं ततोऽप्यधिकं उत्कृष्टं तयोर्देहद्वयं पृथगपि दृश्यते अस्य तु न तथा भवतीत्याधिक्यम् तथा शर्मोर्मिभिः सुखपरम्प-राभिः कञ्चुकितं व्याप्तं मोक्षस्य आनन्दमयत्वात् । पञ्चतायामित्यत्र निष्प्रपञ्चमिति क्वचित् पाठः निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चात् संसारात् वहिर्भूतम्, एतस्मिन् कृते तव भोगमोक्षौ द्वावपि भविष्यत इति भावः ॥ ११६ ॥

नेति । हे भैमि यदि त्वं न श्रद्दधासि काश्याः स्वर्गादप्याधिक्यवर्णन-रूपे मम वचने प्रत्ययं न करोषि तत्तर्हि मम मौनं अभाषणं अस्तु भवतु इतः परं नाहं काशीविषयं किमपि कथयिष्यामीत्यर्थः तर्हि तव मौनित्वे काशी-महिमानं का कथयिष्यतीत्यत आह सुदिरस्य मेघस्य मण्डनं अलङ्कारकं धनुर्यस्य स तथा तेन इन्द्रेण राजन्वती सौराज्ययुक्ता भूरमरावती यदिनाम काश्याः

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकाशि कुर्य्याः
काय्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः ।
एकं जनाय सतताभयदानमन्य-
द्धन्ये वहत्यमृतसत्रमवारितार्थि ॥ ११८ ॥

भूभर्त्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि मूर्त्ता
सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्त्तः ।
भातञ्च ताविव युवां गिरिशं विराद्ध-
माराद्धमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ ११९ ॥

सकाशात् कनीयसितरा हीनतरा न स्यात् न भवेत् तर्हि निजया आत्मीयया आप्ततमया अतितरां हितया तवैव अनुभूत्या अनुभवेन त्वं कथ्या कथनीया काशी स्वर्गादधिकेत्यस्मिन् विषये तवैव अनुभवः प्रमाणमित्यर्थः,एतद्वरणं इन्द्र-वरणापेक्षयापि समीचीनमिति भावः । 'सुराष्ट्रि देशे राजन्वान्' इति 'घनजी-मूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः' इत्यमरः ॥ ११७ ॥

ज्ञानेति । हे धन्ये सौभाग्यवति भैमि त्वं ज्ञानेन अधिकासि उत्कृष्टासि अतिपण्डितासि अतएव त्वं अधिकाशि काश्यां सुकृतानि पुण्यानि कुर्य्याः कुरु अन्येषां काशीगुणानां कथनैः किं अपितु न किमपि प्रयोजनमस्ति यत्र काश्यां मृत्योः सकाशात् जनाय सततं सर्वदा अभयदानं इतः परं युष्माकं भवभयं न भविष्यतीति अभयं ददत् एकं अमृतसत्रं मोक्षलक्षणं सत्रं यज्ञोऽवहति वर्त्तते । किम्भूतं अवारिता अधिकारिनियमाभावात् अनि-षिद्धा अर्थिनो याचका यत्र तादृशं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्यादिवच-नात् स्वर्गादावपि मरणभयं विद्यते काश्यान्तु मरणोत्तरमुक्तिप्राप्तिनिश्चयात् कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिमित्यादिवचनान्मृत्योरुपेक्षितत्वाद्भया-भावः अमृतसत्रं जलसत्रं गङ्गारूपं वहतीति वा ॥ ११८ ॥

भूभर्त्तुरिति । हे मृगाक्षि भैमि त्वं अस्य भूभर्त्तुराज्ञोमूर्त्ता साक्षाद्रतिः कामपत्नी एधि भव अथच मूर्त्ता शरीरिणी रतिः प्रीतिरेधि, तथा सोऽयं

कामानुशासनशते सुतरामधीती
सोऽयं रहोनखपदैर्महतु स्तनौ ते ।
रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कराग-
संकीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्कुरैः ॥ १२० ॥
पृथ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गताप-
मालिङ्ग्य कीर्त्तिचयचामरचारुचापः ।

राजा तव मूर्तः शरीरी कुसुमायुध एव कामदेवएव अस्तु भवतु त्वयास्य रति-बुद्धिर्भवतु अस्मिंश्च तव कामबुद्धिर्भवत्वित्यर्थः अथच मूर्तः कुसुमायुधः कामोद्दीपकानुरागोऽस्तु तथा विरुद्धं कोपितं गिरिशं शिवं आराद्धुं सेवितुं सेवया तदीयं कोपमपाकर्तुं आशु शीघ्रं तव पुरि काश्यां कृतावतारौ अवतीर्णौ तौ रतिकामदेवाविव युवां भातश्च शोभताम् यथा त्वं सुन्दरी तथायमपि सुन्दर इति भावः ॥ ११९ ॥

कामेति । हे भैमि कामानुशासनानां कामशास्त्राणां वात्स्यायनादिप्रणीतानां शते समूहे सुतरामतितरां अधीती कृताध्ययनः सोऽयं राजा रहो नखपदैर्विहारे दत्तैर्नखक्षतैः कृत्वा ते तव स्तनौ कुचौ महतु पूजयतु, किम्भूतैः रुष्टायाः प्रणयकुपितायाः अद्रिजायाः पार्वत्याश्चरणयोः स्थितो यः कुङ्कुमपङ्करागः कुङ्कुमविलेपलौहित्यं तेन सङ्कीर्णा व्याप्ता या चरणपतितस्य शङ्करस्य शशाङ्ककला चन्द्रकला तस्या अङ्कुरैः प्रतिमल्लैस्तत्सदृशैरित्यर्थः । सुरतपण्डितोऽयं त्वया सह नानाविधैर्बन्धैर्विहरिष्यतीति भावः । कामानुशासनशत इति अव्यहितेनाक्तेनाकर्मणि इति अधीतीत्यस्य योगे कर्मणि सप्तमी, अङ्कुरैरिति अङ्कं युद्धं कुर्वन्तीति कर्मणोऽणिति णट् । 'अङ्कोरूपकभिदागचिह्नरेखाजिभूषणे' इति मेदिनी ॥ १२० ॥

पृथ्वीश इति । हे भैमि एष पृथ्वीशो राजा आलिङ्ग्य त्वदनङ्गतापं तव कामज्वरं नुदतु अपनयतु, किम्भूतः कीर्तिचयएव जनकतया धनुषि वर्तमानो यशःसमूहएव चामरं तेन चारु सुन्दरं चापं धनुर्यस्य तादृशः, अतिधनुर्धरस्य

संग्रामसङ्गतविरोधिशिरोधिदण्ड-
खण्डिक्षुरप्रशरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२१ ॥
वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्णं
वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।
तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-
वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२२ ॥

हि चामे चामरं तिष्ठति। तथा संग्रामे युद्धे सङ्गता मिलिता ये विरोधिनो वैरिणस्तेषां शिरोधिदण्डाः कन्धरादण्डास्तान् खण्डयितुं छेत्तुं शीलं येषां तादृशा ये क्षुरप्राः शराः क्षुरप्राख्यावाणास्तैः सम्यक् प्रसरन् अधिकं वर्द्धमानः प्रतापो यस्य तादृशः अतिवीरोऽयमित्यर्थः। स्त्रियश्च प्रायेण वीरानुरागिण्यो भवन्ति तस्मादेतदालिङ्गनेनैव तवानङ्गतापः शाम्यतीति भावः अथच विद्धप्रतापालिङ्गनेन तापशान्तिराश्चर्यकारिणीति विरोधाभासः ॥ १२१ ॥

वक्ष इति। हे भैमि अस्य राज्ञो वक्षः वज्रायते वज्रं कुलिशमिवाचरति, किम्भूतं यतस्तव उग्रो दुःसहो यो विरहो वियोगस्तस्मादपि न दीर्णं न स्फुटितम्, तथा पतनेन कुण्ठितानि भग्नानि शत्रूणां शस्त्राणि यत्र तादृशम्, कुलिशमपि दुःसहवह्नितापादितोऽपि दीर्णं न भवति पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रञ्च भवति, अथच वज्रायते हीरकायते हीरकोऽपि वह्नितापादिना न स्फुटति शस्त्राणि च कुण्ठयति यदुक्तम्, 'पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लौहजातयः, तानि वज्रेण लिख्यन्ते वज्रं नान्येन लिख्यते' इति। कर्कशमस्य वक्षःस्थलमिति भावः। तथास्य भुजयोस्तत्कन्दकन्दलतया तदेव वज्रभूतवक्ष एव कन्दो मूलं तस्य कन्दलौ नवाङ्कुरौ तयोर्भावस्तत्ता तया तेजोवह्निर्जनितः प्रतापानलः अरिवधूनां शत्रुपत्नीनां नयनाम्बुनापि अश्रुजलेनापि न नमति न शाम्यति वज्रमूलविद्युद्वह्निरपि जलेन न शाम्यति, अतिवीरोऽयमिति भावः। 'कन्दलन्तु कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे' इति विश्वः ॥ १२२ ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्या-
स्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं
कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२३ ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-
दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।
दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव
नैदङ्कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२४ ॥

किं नेति । तुल्यं समानं यथा तथा उपनीतोदत्तः पिकेभ्यः कोकिलेभ्यः काकेभ्यश्च फलैरुपभोगोयैस्तादृशा लक्षसंख्या बहवोद्रुमा वृक्षा आम्रादयो जगति भुवने किं न जाग्रति न विद्यन्ते अपितु जाग्रत्येव, तु किन्तु अमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीविनो विबुधान् देवान् फलानां संप्रदानं दानपात्रं कुर्वन् स एष कल्पविटपी कल्पवृक्षः स्तुत्यः स्तोतुमर्हः आम्रादयोवृक्षाहि पात्रापात्रमविविच्य यस्मै कस्मैचिदपि सामान्येन फलं ददतीति न ते स्तुत्याः कल्पवृक्षस्तु सुधाभोजिदेवेभ्य एव स्वफलं ददातीति सएव स्तुत्य इत्यर्थः । अथच समासोक्त्या पृथिव्यां बहवोदातारो राजानः सन्ति किन्तु तेषां पात्रापात्रविवेचना नास्तीति न ते स्तुत्याः एष काश्मीराजस्तु अमृतैकवृत्तीन् यज्ञैकवृत्तीन् अयाचितमात्रवृत्तीन् वा मोक्षैकवृत्तीन् वा विबुधान् पण्डितान् दानपात्रं करोतीति एषएव कल्पवृक्षसदृशत्वात् स्तुत्यस्तस्मादयमेव त्वया वरणीय इति भावः। 'अमृतं यज्ञशेषे तु सुधामोचाप्स्वयाचिते' इति हेमचन्द्रः ॥ १२३ ॥

अस्मा इति । नृपाः सर्वे राजानः अस्मै काश्मीराजाय करं राजग्राह्यभागं कस्माद्धेतोर्न प्रवितरन्तु न ददतु अपितु ददत्वेव, यद्यस्मात् अस्य राज्ञः कृपाण एव खड्गएव तत्र करादाने प्रतिभूर्लग्नकोऽभूत् अस्य कृपाणाद्भीताः सन्तः सर्वएव राजानोऽस्मै करं ददतीत्यर्थः यदा ते नृपा दैवात् कस्माच्चित् प्रतिबन्धकाद्धेतोः करं न प्रवितरन्ति न ददति तदैव तस्मिन् समयएव नतु

एतद्बलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्र-
स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।
दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै-
र्वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वः ॥ १२५ ॥

तद्वर्णनासमयएव समेतलोक-
शोभावलोकनपरा तमसौ निरासे ।
मानी तया गुणविदा यदनादृतोऽसौ
तद्भूभृतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ ॥ १२६ ॥

विलम्बेन निजस्य कृपाणस्य करेण ग्रहाय धारणाय इदङ्कृपा अस्य राज्ञः कृपा दया न भवति क्रुद्धः सन् स्वखड्गबलेनाभिहत्य बलेन करं गृह्णातीत्यर्थः । अथच निजादात्मीयादपि कृपाणात् तल्लक्षणात् प्रतिभुवः करस्य राजभिर्देयस्य करेर्ग्रहाय अस्य कृपा न भवति, उत्तमर्णो हि अधमर्णेन दातुमशक्यं ऋणं प्रतिभुवोबलात् गृह्णात्येव । अतितेजस्वी चक्रवर्त्ती चायमिति तव वरणयोग्य इति भावः । इदङ्कृपेति षष्ठीसमासः ॥ १२४ ॥

एतद्बलैरिति । एतस्य राज्ञोबलैः सैन्यरूपैर्वाहैरश्वैः सहस्रदृश इन्द्रस्य योऽर्वा घोटकः उच्चैःश्रवास्तस्य गर्वः अहमेव केवलमाकाशे गच्छामीत्यहङ्कारो ऽलुप्यत विनाशितः । किम्भूतैः भुवः पृथिव्याः खुराग्रेण ये स्पर्शास्तद्रूपाणि यानि आयूंषि स्थितयस्तेषां क्षणिकतामपि क्षणमात्रं भूम्यामवस्थितिमपि रयवशाद्वेगवशात् असमापयद्भिरसम्पूर्णां कुर्वद्भिः क्षणमात्रमपि खुराग्रेण भूमीमस्पृशद्भिरित्यर्थः, तथा दृग्भिर्जनानां चक्षुर्भिः पेयाः सादरमवलोकनीयाः केवलं नभःक्रमणप्रवाहा आकाशगमनपरम्परा येषां तादृशैः अतिवेगवत्तरैरित्यर्थः, एतेनेन्द्राश्वाद्श्रेष्ठोऽयमिति भावः ॥ १२५ ॥

तद्वर्णनेति । असौ दमयन्ती तस्य काशीराजस्य वर्णनासमयएव समेताः समागता ये लोका जना राजनस्तेषां शोभाया अवलोकनपरा दर्शनासक्ता सती तं काशीराजं निरासे निराचकार, अन्यावलोकनेनैव तया तस्य निराक-

सानन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान् निष्टभाज-
श्चित्तेनाशाजुषस्तान् सममसमगुणान् मुञ्चती गूढभावा ।
पारेवाग्वर्त्तिरूपं पुरुषमनुचिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी
निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ १२७ ॥

एवं ज्ञातमित्यर्थः । मानी अभिमानवान् असौ काशीराजश्च यद्यस्मात् गुणविदा गुणज्ञया तया दमयन्त्या अनादृतोऽवज्ञातस्तत्तस्मात् भूभृतां राज्ञां सदसि सभायां च दुर्यशसेव अकीर्त्त्येव मन्दौ म्लानो बभूव । अनादरकर्त्री भैमी तावद्गुणज्ञा नतु मूर्खा सोऽपि मानी नतु मानापमानसमानो मूर्खः अनादरश्च राजसभायां नतु मूर्खसभायां सुतरां तस्य म्लानिरुचिता । मिरासे इति सोपसर्गाद्दृष्टाख्यात्योरित्यात्मनेपदम् ॥ १२६ ॥

अथ छन्दोऽन्तरेण सर्गशेषं सूचयति । सेति । शुभाङ्गी सुन्दरसर्वावयवा सा भैमी एकं पुरुषं नलं अनु लक्षीकृत्य भूयोऽतिशयेन तत्परीभूय तद्गतचित्ता भूत्वा उपनिषदो ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकश्रुतेरुपमा सादृश्यं यस्यास्तादृशी आसीत्, भूयः पुनरपि वा पूर्वं हंसादिभ्यः श्रुत्वा तत्परा जातैव अधुना सर्वानपि राज्ञो नलादपकृष्टान् मत्वा पुनरपि तत्परा बभूवेत्यर्थः । किम्भूतं पुरुषं पारेवाग्वर्त्तिरूपं वाचां पारे वर्त्तनशीलं रूपं यस्य तादृशं वचनागोचरसौन्दर्यवन्तमित्यर्थः, तथा चिदम्भोधिं ज्ञानसमुद्रं अतिज्ञानिनमित्यर्थः, तथा निःसीमानन्दं भैमीलाभनिश्चयात् अपरिमितहर्षम् । सा किम्भूता तान् पूर्वोक्तान् तेजःसखान् तेजस्विनो निखिलान् समस्तान् मरुतोदेवान् पार्थिवान् राज्ञश्च आप्य प्राप्य तेषां समीपं गत्वा मुञ्चती किमपि दूषणमुद्भाव्य परित्यजन्ती यतोगूढभावा गूढाभिप्राया नलविषयमनुरागं गोपयन्ती, तान् किम्भूतान् अनन्तान् संख्यातुमशक्यान्, तथा दिष्टभाजोभाग्यवतः (यद्वा दिष्टं स्वयंवरकालं भजन्ते इति तादृशान् स्वयंवरकाले समागतान् नतु विलम्बेनागतान्, तथा चित्तेन मनसा समं युगपत् आशाजुषः भैमीप्राप्त्यभिलाषिणः तथा असमगुणान् निरुपमसौन्दर्यादिगुणान् परस्परमतुल्यगुणान् वा । उपनिषदपि सानन्तान् अनन्तै र्नित्यैः सामान्यविशेषसमवायैः सह वर्त्तमानान् दिष्टभाजः कालधर्षितान्

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-
काव्येऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२८ ॥

चित्तेन समं मनःसहितान् आशाजुषो दिक्सहितान् तान् प्रसिद्धान् आप एव आप्यं जलं तच्च तेजश्च खेनाकाशेन सह वर्त्तमानो निखिलः समस्तो मरुद्वायुश्च पार्थिवाः पृथिवीसम्बन्धिनश्च ते तथा तान् तथा असमं पञ्चसंख्यायोगित्वाद्विषमसंख्यं कर्म उत्क्षेपणादिकं तच्च गुणाश्च रूपादयस्ते तथा तांश्च स्तुती अद्वैतप्रतिपादनेन निराकुर्वती तथा गूढभावा अतिगहनत्वाद्दुर्ज्ञेयाभिप्राया, तथा शुभानि अङ्गानि शिक्षाकल्पादीनि यस्यास्तादृशी सा वाक्पथातीतस्वरूपं चिदम्भोधिं चिन्मयं निःसीमानन्दं परमानन्दस्वरूपं एकं अद्वितीयं पुरुषं परमात्मानं लक्षीकृत्य तत्परा तत्तात्पर्या भवति। स्रग्धरा वृत्तमिदम् ॥ १२७॥

श्रीहर्षमिति। शृङ्गारः शृङ्गाराख्यो रस एव अमृतं सुधा तस्य शीतगौ चन्द्ररूपे अयं एकादशः सर्गोऽगात् समाप्तः। अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ १२८ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषधटीकायामेकादशः सर्गः समाप्तः ॥

राढे गाढप्रतिष्ठः प्रथितपृथुयशाः शाकराढानिवासी
विप्रः श्रीरामनारायण इतिविदितः सत्यवाक् संयतात्मा।
तत्सूनुः सून्दतेनाखिलजनदयितः श्रीयुतः प्रेमचन्द्र-
श्चक्रे चक्रिप्रसादान्नलचरितमहाकाव्यपूर्वार्द्धटीकाम् ॥

समाप्तश्चायं पूर्वभागः।

शुभमस्तु।